By, marsk og geest

By, marsk og geest 24

Kulturhistorisk årbog for Sydvestjylland

Forlaget Liljebjerget

2012

By, marsk og geest er fagfællebedømt i henhold til Forsknings-
og Innovationsstyrelsens retningslinier.

Redaktion: Mette Højmark Søvsø, Flemming Just, Kirstin Eliasen,
Søren Mulvad og Mikkel Kirkedahl Lysholm Nielsen.

Lay-out: Lars Hammer.

Tryk: Wind Grafisk ApS, Haderslev.

©: 2012 Forlaget Liljebjerget.

Liljebjerget er Sydvestjyske Museers forlag.
Det blev oprettet i 1997 til minde
om og med testamentariske midler
fra Ellen og Christian Almhede.

Forlagets navn rækker tilbage til
Anders Sørensen Vedel. Han udgav
i årene 1591-92 otte bøger, der var
“Prentet paa Liliebierget udi Ribe”.
Om disse bogudgivelser og trykke-
riet se ”By, marsk og geest 10” 1998.

ISBN 978-87-89827-31-5
ISSN 0905-5649

Bindets baggrundsillustration: Videnskabernes Selskabs Kort, 1811. Om dette kort,
se ”By, marsk og geest 13” 2001, s. 37-50.

Illustration på forsiden: Pillemaleri fra Ribe Domkirke, se s. 86.

Illustration på bagsiden: Teglsten med aftryk af barnefod, se s. 33, molling fra Krogsgård, se s. 78,
knivskaft udformet som falkoner, se s. 5.

Indhold

Elizabeth den Hartog
On six Danish knife handles or hair parters shaped like falconers 5
Om seks danske knivskafter eller hårdelere udformede som falkonerer *26*

Morten Søvsø
De arkæologiske spor efter barndom og ungdom, leg og spil i middelalderens Ribe 28
The archaeological traces of childhood and youth, play and games in Medieval Ribe *40*

Jonna Nielsen
Kønsforskelle og knoglefrakturer – En undersøgelse af skeletmateriale fra det middelalderlige Odense og Ribe 41
Gender differences and bone fractures – a study of the skeletal material from Medieval Odense and Ribe *50*

Kamma M. Poulsen-Hansen
Om gammelt træ og nye dateringer – et dateret hus fra Sdr. Vejrup 51
On the subject of old wood and some new dates – a dated house from Sdr. Vejrup *54*

Palle Siemen
Under Krogsgård – arkæologiske undersøgelser 2002-2004 55
Beneath Krogsgaard farm – archaeological investigations 2002-2004 ..... *76*

Palle Siemen
En molling fra Krogsgård 78
A bronze molling or washing bowl from Krogsgård *82*

Susanne Trudsø
Ribe Domkirkes unikke pillemalerier – en konserveringsmæssig udfordring 83
The unique pillar paintings of Ribe Cathedral – a conservation challenge *99*

Jørgen Mikkelsen
Ribes fattigforsorg i slutningen af 1700-tallet 101
The poor relief system in Ribe at the end of the 18th century *114*

Søren Mulvad
Fra magasinets gemmer – historien om en tepotte og dens ejere 115
Stories from the Museums stores – the story behind a teapot and its owners *116*

On six Danish knife handles or hair parters shaped like falconers

By Elizabeth den Hartog

All over Europe ivory or bone knife handles and hair parters shaped like falconers or ladies with lapdogs on their arm were immensely popular during the 13th and 14th centuries. In this article the six examples of this type of object found in Denmark will be studied. Attention will be given to their usage, dates and places of manufacture, their iconography as well as the status of falcons and dogs in medieval society, to better understand the context in which these objects functioned.

Introduction

In 1975 Mogens Bencard published an article entitled *Om et middelalderligt knivskaft fra Ribe*. In it he drew attention to two 13th- or 14th-century luxury knife handles, one made of ivory (fig.1) and the other of bone, both in the shape of falconers. They were discovered in Ribe in respectively 1915 and 1956 (Bencard 1975, p. 35-61). In his article, Bencard described the two finds and placed them in the context of similar objects found all over northwestern Europe, of which he published a catalogue containing 24 entries. This catalogue also included deviant types, such as handles shaped like standing ladies carrying lapdogs, as – both from a stylistic and iconographical point of view – they are very close to the falconer handles.[1] To Bencard's 1975 overview, M.D. Howe added two more examples in his 1983 article devoted to a knife hilt from Crowland Abbey. This brought the number of known examples to 26 (Howe 1983, p. 146-150). In his 1993 dissertation Gerhard F.W. Holtmann managed to increase these numbers to 45 (Holtmann 1993, p. 295). His dissertation was unknown to J. Burrows, J. Krüger and F. Wietrzichowski who in 2002 published four new finds from northern Germany together with a catalogue of the examples known to them. They counted 48 so-called anthropomorphic handles, 37 of which were shaped either like falconers, both male and female, or ladies carrying lapdogs (Burrows et al. 2002, p. 208-221, cat. nr. 218-220). To this should be added various

Fig. 1. Ivory knife handle shaped like a falconer from Ribe (Sydvestjyske Museer ASR M5836, 5836). Photo: SJM.

Knivskaft af elfenben udformet som falkoner, fra Ribe.

Fig. 2. A knife handle shaped like a mitred bishop holding a book and crozier from Ålborg (Ålborg Museum, ÅHM 5698x0871). Photo: Ålborg Historiske Museum.

Knivskaft udformet som en biskop der holder en bog og en stav, fra Ålborg.

examples mentioned in Holtmann's dissertation and a great number of recent finds. Numbers have therefore increased significantly over the past forty years, to well over a hundred specimens from all over Europe (see catalogue), and more are likely to exist or to be found in years to come. This increased number does however include 'gravoirs' or hair parters as well, about which more will be said shortly.

The number of anthropomorphic handles in Denmark has increased from the five examples known to Bencard to nine specimens known to myself. They include a handle from Roskilde with a crowned gentleman feeding a falcon perched on the arm of a lady whose head has been lost. There are five single falconers: two from Ribe and one each from Herlufsholm, Kolding and Skanderborg. There are also three examples with a deviant iconography. One is a standing crowned woman from Lilleborg on the island of Bornholm, who is badly damaged. The second is a bishop with a crozier, mitre and book from Aalborg (fig. 2). And lastly, there is a knight carrying a shield from Roskilde.

The numeric preponderance of the falconer-type does not seem to be accidental; all over Western Europe this specific type of handle far outnumbers the other ones, with the lady with the lapdog coming second. In this article, written almost forty years after Bencard's publication, I would like to review what has since been learned of the falconer handles and the context in which they were made and used. My point of departure will be the six Danish examples.

Hair parters, knives and their usage

Hair parters

As the two falconers described by Bencard were knife hilts, he considered all the handles in his catalogue to have had the same function. However, the same style and iconography were applied to 'gravoirs', hair parters, a type of object that was very fashionable in the 13th and 14th centuries. It is a sort of pin used to draw a parting in one's hair. They were often part of a set of toiletries that also included a comb and a small mirror with which they were kept together in a precious box or purse. An entry in the French royal accounts for the year 1316 mentions that Jean le Scelleur, on behalf of the royal family, paid 74 pennies for the purchase of a mirror, comb, gravoir and leather pouch (Koechlin 1924, I, p. 360-361; Camille 2000, p. 56). Hair parters can be difficult to distinguish from knife hilts, although usually they are somewhat smaller. Often they are of a piece, i.e. the hilt and pin are made from the same piece of ivory or bone, but this is not always so.

A 6.7 cm high falconer from Gent (Belgium) has a hole of 3 mm in diameter at the bottom which could never have fitted the tangle of a blade; at most it could have held a pin (fig. 3, left). For this reason it is likely to have been a hair parter. Another falconer, found at the Savaanstraat in Gent, is 8.6 cm high and with a far larger cavity

Fig. 3.a. Gent. A falconer shaped hilt found in the back yard of Savaanstraat 118. 3b. Gent. A falconer shaped hilt found in the church of The Discalced Carmelites, from a layer predating the oldest phases of the church. Photo: Stadsarcheologie, Gent.

a. Et falkonerskæfte fundet i baggården i Savaanstraat 118 i Gent. b. Et falkonerskæfte fundet i De barfodede Karmeliteres kirke i Gent, i et lag ældre *end kirken.*

inside, which could easily have accommodated the tangle of a knife. This specimen is therefore likely to have been a knife handle (fig. 3, right).[2] Quite often it is more difficult to make the distinction, as is obvious from the literature, in which the same object is described as a knife hilt by some and as a hair parter by others. Cases in point are the handles consisting of two figures from Paris, Roskilde and Petersburg as well as the falconers from Lille and Arras (Koechlin 1924, I, p. 418).

Knives

The knives with hilts shaped like falconers were luxury objects that could not be used for serious cutting. When too much pressure was exerted on the hilts, they snapped. In order to counteract this they were fitted out with a hilt band. These hilt bands could be made of silver and smartly decorated, as the one on the 1915 Ribe falconer, which incidentally still has its blade (see fig.1), or they could be simpler, as is the case with a specimen found at Ringkloster (fig. 4). Being prone to breakage, the knives were obviously no ordinary multi-functional knives but are more likely to have served as elegant table knives. During medieval dinners the meat was served at the table ready-carved, where servants further divided it into smaller pieces that were then placed on serving dishes. Strictly speaking, cutlery was therefore unnecessary. A knife like the ones under discussion would have been used to prick small portions of meat from the serving dishes and to cut these into tinier pieces on one's plate. This cutting could, as a special token of honour or friendship, be performed by the lady of the house, by a lady for her table partner or the other way round. The knife used to do this would normally be one's own, as it was customary to carry a knife around in those days. No medieval peasant, citizen or lord would have left home without a knife attached to his belt or safely put away in a bag. Even women carried knives. At the table only communal knives were provided, to be shared with six or seven others. This sharing was not without significance as it expressed trust and confidence in each other's company.[3] Only the host and some very distinguished guests were given a knife for their personal use.

As most people had a knife with them wherever they went, it follows that such objects, or the remains thereof, and their often finely-decorated leather scabbards, are common finds during excavations.[4] The most common variety of handle was of wood, but horn, bone and metal were also used. There were apparently knives for all pockets. Being carried around in public as they were, knives were often personified and could be used for display and showing off one's status and good taste. At the table a beautiful knife could trigger conversation (Marquardt 1997, p. 12). The knives we are dealing with in this article were possessed by people belonging to the upper strata of society, although maybe, where the more simplified handles

Fig. 4. A lady falconer from Ringkloster in Skanderborg (Skanderborg Museum SBM M1 AD). Photo: Skanderborg Museum.

En kvindelig falkoner fra Ringkloster ved Skanderborg.

are concerned, not always the absolute top. This is also clear from the sites where the knife hilts were found, castles, cloisters and – with a few exceptions – elite locations in cities.[5]

It is doubtful that these very ornate knives were used on a daily basis; possibly they were only taken out of the cupboard on special occasions, on feast days or when the owner felt the necessity of showing off (Marquardt 1997, p. 24). That sets of knives for various purposes existed is clear from the accounts of the French royal household. Here, knives made of ebony were used during Lent, and ivory ones during Easter.[6] Considering all this, one may even wonder whether the falconer knives and their many variants were the sort of knife one would carry on one's person. Are they not more likely to be of the type to set before special guests as table knives? Interesting in this context is the discovery in Coventry (England) during the Much Park Street excavations of a knife handle shaped like a very stylized lady (without arms or attributes) that was not only complete but was still in its leather scabbard (fig. 5).[7] That might suggest that this type of knife was indeed carried around, were it not that the Coventry knife handle is among the most simple of the anthropomorphic knife handles found so far. Maybe therefore the evidence it provides does not apply to the finer specimens.

From the 14th century onwards a new type of knife gained popularity. Instead of the whittle tang variety, the scale-tang handle came into being and

Fig. 5. During the excavations at Much Park Street in Coventry a knife in the form of a stylized lady was found in its scabbard (Herbert Art Gallery and Museum). Photo: With kind permission of the Herbert Art Gallery and Museum.

I forbindelse med udgravningerne i Much Park Street i Coventry fandtes en kniv, som endnu sad i knivskeden, udformet som en stiliseret kvindeskikkelse.

Fig. 6. Copy of a knife hilt formed like a lady holding a lapdog found in 1928/1932 at the ruins of the castle of Isenburg in Bredeney/Stadtwald near Essen. Photo: Essen, Ruhrland Museum.

Kopi af knivskæfte udformet som en dame med en skødehund, fundet i 1928/1932 i ruinerne af borgen Isenburg i Bredeney/Stadtwald ved Essen.

Fig. 7. Knife hilt from Magdeburg shaped like a lady holding a lapdog (Magdeburg, Kunsthistorisches Museum, 79:253). From Puhle 2009, s. 546-547.

Knivskæfte fra Magdeburg af form som en dame med en skødehund.

with it the increasing specialization of knives and the more widespread use of the table knife as distinct to the common multi-purpose knife. Knives were now of a piece with the handles, on to which a scale was fitted on each side. Such knives could be longer, more elegant and withstood greater pressure than the previous type. Interestingly, excavations have borne out that from this time onwards fewer scabbards seem to have been deposited, which suggests a decrease in the number of people carrying knives about with them (De Neergaard 2008, p. 61). Apparently, to an increasing extent, guests could expect to find knives at the table. De Neergaard suggested that the display factor involved in laying decorated knives upon a table should be considered in this context (De Neergaard 2008, p. 51).

Although, the anthropomorphic ivory and bone knife handles went out of fashion after the 14th century they never disappeared altogether and in the 16th century they again became quite popular.

Dates and places of manufacture

In the literature most handles are dated roughly between 1250 and 1350, mainly on the basis of style and the dress and hair fashion of the represented fi-

gures. Archeologically-based dates are rare, especially for the 'older' specimens that derive from sites that were not excavated with a regard for stratigraphy (Howe 1983, p. 148). A knife handle as the one found at Isenburg near Essen (Germany), on the site of a castle known to have been demolished before 1288, implying a 13th-century date for the carving, is unfortunately rare (fig. 6).[8] The Gent falconer found in 1985 is one of the few other examples. He came from a site where, from 1290 onwards, the church of the Scalded Carmelites was built, and was found there amidst the remains of pottery. This suggests that he predates the building of the church and therefore must have been made before 1290.

The earliest knife handles and hair parters tend to be of very high quality and the rendering of the figures is very detailed indeed. These objects were probably made on request and are very varied in their iconography: there are examples with the figures of Tristan and Isolde, amorous couples, falconers and ladies with dogs, musicians; the variety is quite astounding. Some, but not many, have a more religious character. Presumably these very fine objects were made in Paris, where between 1250 and 1400 the art of ivory carving had achieved a very high standard and set the fashion for the rest of Europe. It seems likely that the best examples were made for the French court or copied after such examples (Bencard 1975, p. 40; Howe 1983, p. 149). As has been said before, of all these types it was the falconer-variety that was most successful, closely followed by the standing lady with a lapdog on her arm. These two types were hugely popular and came to be produced 'en masse' all over Europe by local craftsmen, which led to stylistic divergence and differences in artistic quality.[9] And then these copies were also imitated ... The imitations of the Parisian ivories were often made of cheaper types of bone or horn. The Oslo falconer, which differs stylistically from the rest and which, in addition, is made of walrus ivory, is for these reasons regarded as the product of a local workshop. The places where the other knife hilts were manufactured remain unknown.[10] Only in the Hundestrasse in Lübeck has a bone workshop been located where anthropomorphic knife handles may have been made, as a handle in the form of a lady with dog was found on its premises (fig. 7) (Holtmann 1993, p. 337-338).

A hilt with two figures and a falcon from Roskilde

In 1875 an ivory (?) 14th-century knife hilt, 8.6 cm long, was found during ground works in Roskilde, on a site named Gottorpsvaenge (fig. 8).[11] This hilt is unusual as it consisted not of one but of two figures, a lady, whose head has broken away and who has a falcon perched on her left arm that is being fed by a crowned man standing on her right, who is smiling happily. The small holes that pierce his crown were possibly used to fit on silver or gold ornaments or some sort of metal superstruc-

Fig. 8. Knife hilt with two figures from Roskilde, found during excavations at the Gottorpsvänge in 1875 (Copenhagen, Nationalmuseet inv. nr. D 998). From Bencard 1975 p. 43.

Knivhåndtag med to figurer fra Roskilde, fundet i forbindelse med udgravning i Gottorpsvænge i 1875.

ture. That there are indeed two figures is more easily appreciated from the back. The hem of lady's gown touches the ground, while his surcot, which has buttons placed vertically down his chest, leaves his shoes in view. Moreover, the gentleman's surcot has splits along the sides that are filled with pairs of notches. These notches are probably meant to indicate the fur lining of the surcot, as was suggested for similar hilts from northern Germany, with reference to the miniatures in the 14th-century *Codex Manesse*. In this manuscript fur is shown as overlaying rows of grey-white scales with frays on top[12], as was quite the normal way of rendering fur throughout the 13th and 14th centuries. Fur, of course, was synonymous with status. In 1279, the French king, Philippe III, permitted the wearing of fur only to those who were in the possession of property worth a thousand pounds or more. The wearing of the more expensive furs, such as ermine and squirrel, was a prerogative of the nobility (Uytven 2003, p. 199). The crown too distinguishes the smiling man as a nobleman, but does not necessarily imply royalty. Crowns were sold on the Parisian market, as is clear from the description of the right bank of the river Seine by the 14th-century theologian Jean de Jandun, who tells us "that here all manner of objects were displayed with which the various parts of the body could be adorned: for the head there were crowns, wreaths and hats; ivory combs for the hair; mirrors to look at oneself; girdles and purses to hang from them; gloves; breast chains; and many more such things that I cannot mention as I do not know their Latin names". Wearing a crown was a noble prerogative. In 1283 a French royal decree was issued that proclaimed that "no citizen, male or female, [...] shall wear or shall be permitted to wear gold and precious stones or girdles made of gold or set with pearls or crowns of gold and silver". This type of sumptuary law was issued with increasing urgency from the late 13th century onwards as due to the increasing wealth of the citizens, class differences between them and the nobility threatened to become invisible (cited by Camille 2000, p. 53). As do the fur and the crown, the gentleman's smile denotes him as a man of standing, a man who has himself in check.[13]

An artistically far superior parallel for the double-figured handle from Roskilde is an ivory hair parter in Turin (fig. 9 a and b). It dates to the 14th century and is likely to have been made in Paris. It shows a gentleman with a falcon and a crowned lady with a lapdog, indicating they are high-born, fashionable persons. In fact, they are Tristan and Isolde, two tragic lovers from contemporary romance, as is clear from the well at their feet that shows the reflection of Isolde's husband, King Marke, who is spying on the couple from a tree, the trunk of which can be seen at the back of the handle.[14] This subject was quite popular at the time and is also depicted on mirrors and ivory caskets made in the French capital.

Fig. 9. A 14th-century gravoir showing Tristan and Isolde (Turin, Museo Civico d'Arte Antica inv. nr. 158/AV). a. Front. b. Back. http://gothicivories.courtauld.ac.uk/

En 1300-tals hårdeler dekoreret med Tristan og Isolde. a. Forside, b. Bagside.

It is thus possible that the Roskilde handle is a somewhat schematized version of the Turin handle, likewise representing the famous couple. This is, however, unlikely, because if this were the case, why leave out the details that would have made identification possible, such as the fountain with King Marke's reflection in it and/or the tree with the king perched in it. What we see represented at Roskilde is therefore just a fashionable couple. There need not even be any relationship with contemporary romances. Indeed, not all couples fea-

Fig. 10. Gravoir of circa 1300-1330 showing a lady with a gentleman who has folded his left arm round her back. She has her hands folded as if in prayer. The lower parts are heavily-damaged (Paris, Musée du Louvre OA 6269). a. Front. b. Back. http://www.gothicivories.courtauld.ac.uk.

Hårdeler fra ca. 1300-1330 hvorpå ses en dame og en herre med sin venstre arm omkring hende. Hun har hænderne foldet som i bøn. Den nederste del er meget ødelagt. a. Forside, b. Bagside.

turing on handles are harmonious or courtly in their behaviour.

A 14th-century example in the Musée du Louvre in Paris (OA 6269) shows a man wearing a fashionable hair dress and bonnet putting his arm round the waist of a lady, who somewhat shrugs away and has her hands raised as if in prayer (fig. 10a and b). It would seem she is not too pleased with the gentleman's attentions and too eager embrace. That this interpretation is probably not too far off the mark can be shown with reference to a knife handle from Geneva that has a man trying to embrace the lady and, to her great dismay, lift her skirts (fig. 11a and b). This is of course not courtly at all. In fact, in his *De arte honeste amandi*, probably dating to the latter years of the 12th century, Andreas Capellanus writes that "although any lover may be chiefly inclined towards the solaces of the lower part, and the final cause of love may be there, still it would seem a very shameful and improper use of the body and a great disgrace for women to practice the lower solaces without the upper. Indeed it seems impossible to enjoy the delight of the lower part without that of the upper, unless we are to have too indecent and shameful a use of the body. For the solaces of the upper part are most proper and refined and can be indulged in without any violation of modesty on the part of either participant, even if the lower delight is omitted. Indeed, the rational order in love requires that one should first, after much urging obtain the wanton solaces of the upper part, and after that go on step by step to the lower ones" (Capellanus 1960, p. 137-138). However, the above applies only to the courting of middle class and noble ladies. In chapter XI of his *De arte honeste amandi* Capellanus prescribes quite a different treatment of ordinary peasant girls, with whom a man could do as he pleased: "And if you should, by some chance, fall in love with some of their women, be careful to puff them up with lots of praise and then, when you find a convenient place, do not hesitate to take what you seek and to embrace them by force. For you can

Fig. 11. Hilt showing a man trying to rape a woman, date unclear (Geneva, Musée d'art et d'histoire AD 6150). a. Front. b. Back. http://gothicivories.courtauld.ac.uk.

Knivfæste forestillende mand, som forsøger samleje med kvinde. Usikker datering. a. Front, b. Bagside.

Fig. 12. Li Ars d'Amour, Artois, circa 1300. Detail showing two unified lovers (Brussels Bibliothèque Royale Albert I KBB, ms. 9543, fol. 22v.). From Camille 2000, p. 145.

Par, forenet i kærlighedsakt. Ca. 1300.

hardly soften their outward inflexibility so far that they will grant you their embraces quietly or permit you to have the solaces you desire unless you first use a little compulsion as a convenient cure to their shyness" (Capellanus 1960, p. 149-150). This ivory, the provenance of which is difficult to determine, has been dated circa 1300 as well as in the late 14th century, while it has also been doubted whether it is actually medieval at all and not a modern fake.

Although it is difficult to be certain, with the lady partly missing, it would seem that the Roskilde couple was a harmonious pair. They stand so closely together that they almost seem to be one rather than two figures, locked together as the two unified lovers in a manuscript of *Li Ars d'Amour*, thought to have been made in Artois in around 1300 (fig.12).[15] On the Roskilde ivory the lady holds the falcon, while he is feeding it. It is more usual in medieval art for the falcon to be perched on the gentleman's arm. There may therefore be some significance in this, for seeking love was in medieval literature often compared to the hunt and falconry. In discussing a casket of Limoges enamel of circa 1180 in the British Museum in London, Michael Camille has drawn attention to a pair of lovers on the right side of the casket's front. It shows a young man kneeling in front of a standing woman, who holds him by the two strings that would normally be attached to the falcon sitting perched on her left arm. According to Camille, this shows that the falcon, a symbol of male lust and desire, has been tamed by the lady, who can manipulate him at will (Camille 2000, p. 11). However, on the Roskilde handle it seems to be the other way round, with the man feeding the falcon, training it as it were (Camille 2000, p. 96-98). In this context it might be significant to note that in medieval literature there are various examples of women being likened to falcons. The 12th-century German poet Der von Kürenberg, for instance, claimed that "women, like falcons, are easily tamed. If you lure them the right way, they come to meet their man" (Cummins 1988, p. 228; Camille 2000, p. 97). The smiling nobleman, feeding the falcon on the lady's arm, seems to have caught what he was after.

One can imagine an object such as the Roskilde handle to have been given as a token of love or as marriage gift. It is just the sort of object that, again according to Capellanus, could be accepted by a lady from her lover: "a handkerchief, a fillet for the hair (a fillet or circlet is a round band worn around the head and over the hair), a wreath of gold or silver, a breastpin, a mirror, a girdle, a purse, a tassel, a comb, sleeves, gloves, a ring, a compact, a picture, a wash basin, little dishes, trays, a flag as a souvenir, and, to speak in general terms, a woman may accept from her lover any little gift which may be useful for the care of the person or pleasing to look at or which may call the lover to her mind, if it is clear that accepting the gift she is free from all avarice" (Capellanus1960, p. 176).

As handles with more than one figure exist, it has been suggested that some of the single-figured handles may originally have formed pairs consisting of a lady with a dog and a gentleman with a falcon. However, this seems problematic as the number of falconers outnumbers all other types by far and even though in some places more than one knife hilt or hair parter has been found, these finds are usually two or three of the same type, but never a lady and gentleman. In Denmark five examples of falconer hilts have been unearthed, but not one example of a lady with a dog.

Handles shaped like falconers from Ribe, Herlufsholm, Kolding and Skanderborg

The Sydvestjyske Museer in Ribe houses two knife hilts shaped like falconers. The first of these, found in 1915, is made of ivory and was uncovered during works being carried out at the Hotel Dagmar situated along the market to the northeast of the cathedral (see fig. 1) (Bencard 1975, p. 42-43; Holtmann 1993, p. 30). The handle is 7.5 cm long and is usually dated in the first half of the 13th up to the middle of the 14th century (Bencard 1975, p. 42-43; Holtmann 1993, p. 30). In 1956 a similar handle, made of bone and 8.2 cm long, was found during digs between the Grønnegade and Præstegade (fig.13).[16] Skanderborg Museum has a specimen in its collection, that is made of bone and is 4.7 cm long (fig. 4). Considering its size, it is more likely to have been part of a hair parter than a knife handle. It represents a falconer with the bird perched on the right arm. It was found on the site of the former Benedictine nunnery of Ringkloster in 1972 and came from a burnt layer predating 1430. The object is dated in the 14th century (Bencard 1975, p. 44-45; Holtmann 1993, p. 304). Another example, of circa 1300, came to light in 1984 at Kolding, where it was found near the royal castle of Koldinghus among a pile of kitchen waste from the medieval city (fig. 14). The ivory handle is 8.5 cm high and takes the form of a crowned lady. Unfortunately, she has lost her arms and hence her hawk is missing, but the cuff of her gauntlet is apparently still visible.[17] The fifth example, a bone falconer of 8.2 cm high, was discovered in 1950 near the Benedictine Skovkloster near Herlufsholm (fig. 15).[18]

Fig. 13. A knife handle from Ribe shaped like a falconer found in 1956 during excavations carried out between Grønnegade and Præstegade. The falconer has unfortunately lost its head (Sydvestjyske Museer ASR 52/64D, R25000). Photo: SJM.

Knivskaft fra Ribe i form af falkoner som har mistet hovedet. Fundet ved udgravning 1955 i området mellem Præstegade og Grønnegade.

Fig. 14. A lady falconer from Kolding found in the small town located near the royal castle of Koldinghus (Museet på Koldinghus MKH 361x2964). Photo: Museet på Koldinghus.

Kvindelig falkoner fra Kolding. Fundet i den gamle bydel nær Koldinghus.

Both falconers from Ribe and the one from Herlufsholm are wearing surcots with notches along the sides, which mark them out as fine gentlemen and not as ordinary hunters working for a lord. Unlike the Roskilde hilt, on which the notches

are paired, the two hilts from Ribe and the Herlufsholm specimen have continuous rows of notches along the side splits. The two falconers from Skanderborg and Kolding are wearing gowns that have no splits at the sides. They could well be ladies, but unfortunately, in the period concerned (i.e. the 13th and 14th centuries) the distinction in dress and hair style of fashionable men and women was so minimal that it is often impossible to distinguish between them. Many women were, however, keen falconers and my inventory of the various knife hilts and hair parters yields several certain examples of lady falconers, i.e. at Oxford (Shire Ditch), Coventry (2001 Jordan Well/Bayley Lane excavation) (fig.16) and York.[19] The give-away, in these instances, which occur mainly in England, is the veil.

Fig. 15. Falconer found at Skovkloster near Herlufsholm in 1950 (Copenhagen, Nationalmuseet inv.nr. D 13662). From Bencard 1975, p. 43.

Falkoner, fundet 1950 ved Skovkloster, Herlufsholm.

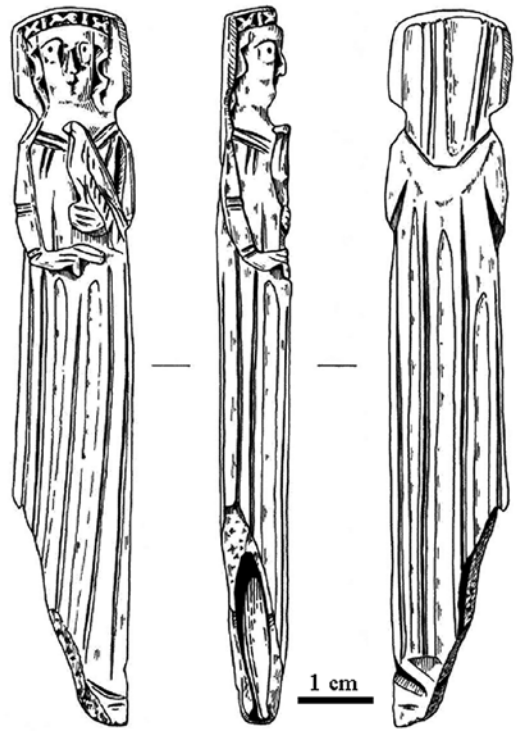

Fig. 16. Drawings of the lady falconer found in 2001 during the Jordan Well/Bayley Lane excavations at Coventry (Herbert Art Gallery and Museum AR.1958.23.1). With kind permission of the Herbert Art Gallery and Museum.

Tegning af kvindelig falkoner. Fundet 2001 ved Jordan Well/ Bayley Lanes udgravninger i Coventry.

Falconry and status

Ladies and gentlemen had their reasons for being interested in falconry. The keeping of birds of prey, hunting dogs and horses was one of the prerequisites of the noble way of life (van den Arend 1993, p. 25-26). In the Netherlands at least, whoever was unable to maintain such animals would move downwards on the social scale and even risked losing the privileges that came with the noble status. One of these privileges was the right to go out hunting. Hunting birds and dogs thus denoted status and were important indicators of wealth and affluence. Knights who had not as yet been officially knighted had seals made showing themselves on horseback, not with a shield and in full armour as did the true knights, but in the company of hounds and birds of prey. This type of seal was also used by ladies.[20]

Unfortunately, the birds on the handles are usually too indistinct to be able to distinguish between them. This is a pity, for some birds of prey were considered more precious than others, as is clear from *The Boke of Saint Albans* of 1486, in which the hierarchy of hunting birds and the social ranks for which each bird was supposedly appropriate, are listed.[21] Indeed, the idea of defining class distinctions with reference to birds of prey goes back to the 12th century at least. Interesting examples are to be found in Andreas Capellanus' *De arte honeste amandi*. In the first part of this book Capellanus sets before the reader – in the form of conversations - the conduct male lovers of various strata of society – middle class, nobility and high nobility – should adopt in conquering a lady's love. A middle class man striving to gain the affections of a lady above his station is reprimanded by her as follows: "Did a buzzard ever overcome a partridge or a pheasant by its courage? It is for falcons and hawks to capture this prey, which should not be annoyed by cowardly kites. Your folly needs to be sharply checked, because you seek a love from the upper class, although you are not worthy of her". To this the man retorts: "What you have said about the kite and the buzzard is no objection, since it is their bravery alone that makes hawks, falcons, and merlins valuable. At times we see hawks of the lighter kind by their courage take great pheasants and partridges, for a boar is often held by a fairly small dog. On the other hand, we see many gerfalcons and peregrine falcons terrified by the commonest sparrows and put to flight by a buzzard. So if the kite or the buzzard proves to be hardy and bold, different from his parents, he deserves to be honoured with the perch of the falcon or the hawk and to be carried on the warrior's left fist. So, then, if you find I am unlike my parents, you should not call me by the disgraceful name 'kite', but by the honourable one 'tercel'". However, the lady is not prepared to give in and tells the man "But even if a falcon should sometimes be put to flight by a buzzard, still the falcon is classed with the falcon and the buzzard with the buzzards – the one being called a worthless falcon and the other a very good buzzard. Similarly, your good character doesn't put you in the class with the nobles, but gets you the name of a good man of the middle class, worthy of the love of a good woman of that same class" (Capellanus 1960, p. 46-47, 50, 52). Capellanus also considers other possibilities, like a man of the higher nobility courting a middle class woman. Again, falconry comes in useful, for the woman tells him: "What a strange tercel would we consider one who would leave the partridges, cranes and pheasants and seek his quarry among the wretched sparrows or the sons of the hens". To this the man replies: "A tercel flies better when it sees a resourceful lark than when it takes a fat quail that flies in a straight line" (Capellanus 1960, p. 84-85).

One can just imagine a gentleman and a lady discussing such matters over dinner, with one of them pricking meat from the serving dishes and dividing it up, using a pretty knife showing a male or female falconer. According to Capellanus, a nobleman should feel no compunction in seating himself next to a middle class lady in order to conduct just such a sort of conversation, even without her permission. He continues: "If they are of the same rank he may ask permission to sit beside her, and if she grants it he may sit down by her side, but not unless she does. But where the man is of lower rank than the woman, he must not ask permission to sit beside her, but he may ask to sit in a lower place. If, however, she gives him permission to sit beside her, he may without fear oblige her. Then he should begin talking …" (Capellanus 1960, p. 62).

On the art of falconry

Hunting birds were precious gifts (Cummins 1988, p. 196-197) and were not easy to come by. Although some were caught in the wild, the finest birds came from Norway and the other Scandinavian countries and from there were brought to Flanders, the main staging-post for the falconry trade, Bruges in particular. Birds from Scandinavia and Germany were brought there and then dispersed by merchants throughout Europe, sometimes after having been trained first by trainers from Brabant. Pero López de Ayala (1332–1407), chancellor of Castile, and the greatest Spanish authority on falconry, has it that "they go to Bruges and buy many falcons to train in their own country, and when Lent arrives the birds are manned and flying, and they take them off to Paris, to England, to Cologne and to the Empire to sell them to the nobility". Another

important trading centre for birds was Königsberg, from where birds were taken all over Germany, Austria, Bohemia, Hungary, Holland, Burgundy, France and England. In England, King's Lynn was of significance for the falcon trade (Cummins 1988, p. 197-198). As a good hunting bird was a costly commodity[22], animals caught in the wild, were not allowed to be kept or sold. In Holland anyone who came upon such a bird was required, according to a bill posted in 1539, to bring the bird to the court in The Hague, where the head falconer or 'stadholder' himself had the right of first purchase. This probably reflects ancient practice (Swaen 1948, p. 86; Merula 1605, 26ff.; Swaen 1937, p. 23, 26; Jelles 1968, p. 35). Being expensive, falcons were ringed and marked so that, when a bird managed to escape during training or during the hunt, the finder would know to whom to return the bird. In medieval accounts there are often entries for money being paid as a reward for the return of one or more birds (Arkenbout 1994, p. 130). In the hope of retrieving a lost falcon some owners even retorted to offering a wax effigy of the creature to the church of St. Jeroen in Noordwijk, hoping this saint, who is depicted with a falcon on his arm, would make it return. This was also done for sick falcons (Janse 2001, p. 346).

Falcons and their owners were often inseparable; the birds were taken to the table, into church and into court (Swaen 1937, p. 16). A falconer (Swaen 1937, p. 33-67) would normally have his bird perched on his left hand and hold him far-away from his face, lest the bird would peck at him. Birds of prey are said to hate the human countenance. Because of their sharp claws, wearing a gauntlet was imperative. Around his legs the bird received jesses, strips of soft leather that were thin at one end. The broad part was draped round the bird's leg and fixed by threading the strips through two slits in the leather. Wearing his jesses the bird could now be held. The jesses were usually fitted out with a ring or something like it to affix the leash, again strips of leather, about a meter long, which served to tie the bird to its perch or to the cadge with which he was transported. The bird was also made to wear a bell on one or both of his legs so that it could be easily retrieved once it had been set free. The bells also warned the falconer that the bird was growing restless and action was required. On setting out for a hunt, the bird wore a hood covering his eyes to keep him calm. Only when a prey had been spotted would the hood be removed and the bird set free by loosening his jesses. If the bird was successful in bringing the prey down, the hounds would take over. The falconer then had to lure back the bird, following which the bird was rewarded, hooded and tied to the leash (Wooley 2002, p. 39-40).

Fig. 17. A falconer found at Zürich on the Rindermarkt 7, during excavations carried out in 1993/1994 on the ground storey of the 'Haus zum Pilgrimstab'. a. Front. b. Side. Photo: Claude Bornand, Lausanne.

Falkoner, fundet 1993/94 i stueetagen i "Haus zum Pilgrimstab", Rindermarkt 7, Zürich. a. front, b. side.

Of the five Danish falconers only the one discovered in Ribe in 1915 shows up sufficient detail to make out the bird's attire. The falconer is shown carrying the bird on his gloved left hand, holding it in check by manipulating the leash (Bencard 1975, p. 42-43). The falconer from Herlufsholm is far more schematized. He has the bird on his right hand which considering its rather coarse form is probably meant to look as if he is wearing a gauntlet. With his left hand he seems to be feeding the bird. Coarser yet is the second, headless falconer from Ribe, who once probably looked rather like the Herlufsholm specimen. The gloved hand and the bird can only be identified with knowledge of the finer examples of the falconer handles. The specimen in the Skanderborg museum is of finer workmanship, as is the specimen from Kolding that has lost her arms and falcon, which must have been rendered in quite a simple fashion as there is no evidence for the leash with which the bird was held. The leash is also lacking on the handle from Ringkloster, where the bird sits perched on the lady's gloved right hand.

It would therefore seem that the 1915 Ribe knife handle is closest to the Parisian originals, while the other examples are more degraded, both from a stylistic and an iconographical point of view. This is not to say that they were made locally as very similar hilts have been found in Gent and Bruges (Belgium), while a slightly less schematized parallel has been found in Zürich (fig.17a and b).

Conclusion

The falconer hilts, whether from knives or 'gravoirs', represent a very interesting type of elite object that, although not unique, still has a lot to say for itself. First of all they attest to the spread of Parisian fashions throughout western Europe. During this process the high-quality Parisian handles were copied by local craftsmen and copies made of the copies. They also reflect the taste for hunting, good dining and dress of 13th- and 14th-century men and women of the higher echelons of society. The possession of such a knife or gravoir marked out its owner as a man or lady of fashion and good taste. As such they give us a very personal insight in the daily life of 13th- and 14th century fashionable society.

Endnotes

1. A little earlier (1974) than Bencard's article is that by Lech Leciejewicz, who took a specimen from the castle mound at Stettin (Szczechin, Poland) as his point of departure, cf. L. Leciejewicz, 'O Pochodzeniu Rogowej Rze'by Ze Wzgórza Zamkowego W Szczecinie', in: *Studia Archeologica Poneranica* 12, 1974, 177-188.
2. Publication forthcoming. I would hereby like to thank Marie-Christine Laleman and Maarten Berkens (Zwarte Doos, Gent in Belgium) for drawing my attention to these two objects.
3. K. Marquardt, *Europäisches Essbesteck aus acht Jahrhunderten. Eine Kunstsammlung*, Stuttgart 1997, 22; M. de Neergaard, 'The use of knives, shears, scissors and scabbards', in: J. Cowgill, M. de Neergaard & N. Griffiths et al., *Knives and Scabbards. Medieval Finds from Excavations in London: 1*, Museum of London 2000 (2008), 51-61 and specifically 53-55.
4. F. O. Grew, 'Introduction', in: J. Cowgill, M. De Neergaard & N. Griffiths et al., *Knives and Scabbards. Medieval Finds from Excavations in London: 1*, Museum of London 2000 (2008), XI-XIII.
5. Unfortunately, in many cases – especially where the older finds are concerned – little is known of the circumstances in which they came to light.
6. Accounts 1352 en 1353, cf. Koechlin 1924, I, 420.
7. With many thank to Paul Thompson, Keeper of Collections, Herbert Art Gallery & Museum, Coventry.
8. Holtmann 1993, 297. The lady disappeared in 1973. At present one has to make do with the slightly-reconstructed replica.
9. Only Holtmann seems to doubt the Parisian provenance of the motif, as in his view, there is not one example that can with any certainty be traced to a Parisian context. However, Holtmann looked only at Knife hilts and not at gravoirs. The high-quality gravoirs seem to be the oldest examples of the falconer- and lady-with-dog type and on the whole seem to come from France. In my view there is no rea-

son to doubt the Parisian origins of the type.

10. This problem was already mentioned by Marquardt 1997, 14.
11. Copenhagen, Danish National Museum inv. nr. D 998. Bencard 1975, 43-44; Holtmann 1993, 305: Burrows et al. 2002, 210.
12. Burrows et al. 1993, 208-221 and specifically 217.
13. For the smile in medieval art, cf. W. Wilhelmy (ed.), *Seliges Lächeln un d höllisches Gelächter. Das Lachen in Kunst und Kultur des Mittelalters*, Mainz 2012.
14. Turin, Museo Civico d'Arte Antica, inv. nr. 158/AV.
15. Brussels Bibliothèque Royale Albert I KBB, ms. 9543, fol. 22v
16. Ribe, Sydvestjyske Museer ASR 52/64D, R25000, cf. Bencard 1974, 43; Holtmann 1993, 304.
17. V. Jensen, 'En højbåren jomfru', *Skalk* 1986-2, 2-7; V. Jensen, 'Et knivskaft fra Kolding', *Årbog, Museet på Koldinghus* 1987, 19-21.
18. Copenhagen, Danish National Museum inv. nr. D 13662, cf. Bencard 1974, 44; Holtmann 1993, 304.
19. It was found during excavations carried out in 2000-2002 at Blue Bridge Lane & Fishergate House, cf. http://www.archaeological planningconsultancy.co.uk/mono/001/index.html**.** In Southampton (St. Michael's House, cf. M.A. Hall, 'An Ivory Knife Handle from the High Street, Perth, Scotland: Consuming Ritual in a Medieval Burgh', *Medieval Archaeology* 45, 2001, 169-188 and specifically 176), Rotterdam, Castle Bourscheid in Luxemburg, Lund and Schwerin the knife handles are said to depict female falconers (Burrows et al. 2002, 215). In London a gravoir was found showing a female falconer.
20. T. Diederich, 'Grundzüge des Siegelwesens im ausgehenden 13. Jahrhundert', in: W. Schäfke, *Der Name der Freiheit 12881988. Aspekte Kölner Geschichte von Worringen bis heute*, Exhibition catalogue Stadtmuseum Keulen 1988, 83-104; R. van Uytven, *De papegaai van de paus. Mens en dier in de Middeleeuwen*, Zwolle 2003, 117.
21. A.E.H. Swaen, *De valkerij in de Nederlanden*, Zutphen 1937, 67. This list is apparently not entirely correct.
22. For the cost of hunting birds cf. Cummins 1988, 199.

Catalogue

France

1. Angers, gravoir found in 1985. Lady with dog, 13th or 14th C. Bone, 10.7 cm long including the pin (the lady measures 5.6 cm) and a width that varies between 1.4 and 0.9 cm. Lit.: F. Comte & D. Gaborit-Chopin, 'Un gravoir médiéval au faubourg de l'Evière d'Angers (Maine et Loire)', *Revue Archéologique de l'Ouest* 4, 1987, 149-152.
2. Hargicourt, gravoir from the maison forte 'La Cologne'. Headless figure with book, 14.6 cm long including the pin. Lit.: D. Bayard & E. Mantel, 'La maison forte de "La Cologne" à Hargicourt (Aisne). Etude du mobilier', *Revue Archéologique de Picardie*, 1989-3, nr. 3-4, 178-180, fig. 20.1.
3. Niort (Musée du Pilori), ivory knife handle found in 1864 at Bernard showing a piper with a dog (Vendée). Lit.: C. Homo-Lechner, 'De l'usage de la cornemuse dans les banquets: quelques exemples du XIVe au XVIe siècle', *Imago Musicae* IV, 1987, 111-119.
4. Paris (Musée de Cluny CL 376, inv.nr. cat. du Sommerard nr. 1068). Gravoir showing two animated figures sitting on a bench placed above a foliate capital. The man is playing a pan flute; the lady, who carries a dog, seems to be clapping her hands. Ivory, 22 cm long including the pin (the figures are 4.5 cm high). Lit.: Koechlin 1924, nr. 1131.
5. Paris (Musée de Cluny, inv.nr. cat. du Sommerard 1086). Lady with dog and gentleman with falcon, 1st half 14th C. 16,9 cm long. Lit.: Bencard 1975, 53; Howe 1983, 148-149.
6. Paris (Musée de Cluny, inv.nr. cat. du Sommerard 8045). Gravoir with a crowned lady falconer, found in the River Seine near Paris. Ivory or bone, 9 cm long, probably made in Paris, 2nd quarter 14th century. Lit.: Koechlin 1924, nr. 1124.
7. Parijs (Musée de Cluny, inv.nr. cat. du Sommerard 8044). Lady knife hilt found in the

River Seine, 7 cm long, 2nd quarter 14th C. Lit.: Koechlin 1924, nr. 1125.

8. Paris (coll. Mutiaux Anc. Coll. Gay cat.nr. 82). Lady with dog found in the Seine at the foot of the Tour de Nesle. Ivory, 5.8 cm, mid 14th C. Lit.: Koechlin 1924, nr. 1122.
9. Paris (Musée du Louvre inv.nr. 6268). Gravoir showing a seated king with to his right a praying man and above, in front of the king, a praying lady on whose back the king has placed his left hand. Ivory, 7.9 x 1.9 x 1.8cm. Late 13th or 14th C. Lit.: Koechlin 1924, nr. 1143.
10. Paris (Musée du Louvre OA 6269). Gravoir of circa 1300-1330 showing a lady and a gentleman who has folded his left arm round her back. She has her hands folded as if in prayer. The lower parts are heavily-damaged. Ivory, 8.2 x 3.5 x 1 cm. Lit.: D. Gaborit-Chopin, *Ivoires médiévaux, Ve-XVe siècle*, Paris 2003, nr. 133.
11. Paris (Musée du Louvre. On loan to the Musée national du Moyen Âge-Musée de Cluny OA 7281). A man kneeling in front of a lady and gazing up at her. Ivory, 17 x 1.8 x 1.,7 cm. Lit.: Koechlin 1924, nr. 1134.
12. Paris (Musée du Louvre. On loan to the Musée national du Moyen Âge-Musée de Cluny OA OA 156). Gravoir showing a lady crowing a man above a foliate capital. Ivory, 24 cm, mid 13th C. Lit.: Koechlin 1924, nr. 1136.
13. Lille (Musée d'Archéologie). Falconer found at Arras. Ivory, 9 cm long, early 14th C. Lit: Koechlin 1924, nr. 1120; Bencard 1975, 50; Holtmann 1993, 306.
14. Lille (coll. E. Théodore). Crowned falconer from the River Deule near the castle of Bergneau near Lille. 9.2 cm long, late 13th C. Lit: Koechlin 1924, nr. 1119bis; Bencard 1975, 50; Holtmann 1993, 306.
15. Rouen (Museum). Ivory knife hilt with a lady and dog. Lit.: Holtmann 1993, 306-307.
16. Saint-Denis, gravoir with a man reading a book, 13th or 14th C. Lit.: J.-F. Goret, 'Os, bois de cervidés et ivoire. Le mobilier en matières d'origine animale à Saint-Denis', in: *Dossiers d'Archéologie* nr. 297, Octobre 2004, 116-117.
17. Saint-Denis, knife hilt showing a scarcely-dressed man playing dice. Lit.: J.-F. Goret, 'Os, bois de cervidés et ivoire. Le mobilier en matières d'origine animale à Saint-Denis', in: *Dossiers d'Archéologie* nr. 297, Octobre 2004, 116-117; H. Janssen, 'Een middeleeuwse dobbelaar? Een benen voorwerp uit de Zuidwal', *Bossche Bladen* 2002, 100-101.
18. Strasburg (Musée de l'Oeuvre Notre-Dame MAD IL.53). Knife hilt showing a standing lady with long pleat at the back and a lily in her hand, 13th C. Bone, 7.4 x 2 x 1.1 cm. Lit.: http://www.gothicivories.courtauld.ac.uk/images/ivory/d3b6eb28_483de26d.html

Belgium and Luxemburg

19. Antwerp (Museum Mayer van den Bergh MMB.0447). Gravoir with a lady holding a box, 14th C. Ivory, 15.7 cm including the pin. Lit.: J. de Coo, *Catalogue du Musée Mayer van den Bergh,* Antwerp 1933, nr. 221; S. Vandenberghe, *Ivoor in Brugge. Schatten uit musea, kerken en kloosters*, Museum-Bulletin 30-2, Bruges 2010, 14-15.
20. Bruges. Headless gravoir shaped like a falconer found in 2004 to the north of the main building of the Prinsenhof. Bone, 6.7 cm. Lit.: Raakvlak Nieuwsbrief 28-7-2004.
21. Bruges (Stedelijk Museum). Gravoir showing a figure with a box found in 1990 along the Garenmarkt in a 14th-century ditch. Bone or ivory, 16 cm with the pin. Lit.: Stedelijke Musea Bruges. Kunstwerk van de maand 98, februari 1991; Vandenberghe 2010, 14-15.
22. Bruges. Gravoir with a crowned king carrying a dog found in the Oosterlingenplaats.
23. Brussels (Musée des Arts Décoratifs). Knife hilt with a lady and dog. 9.4 cm long. Lit.: Koechlin 1924, nr. 1121.
24. Gent. Falconer found at the back yard of Savaanstraat 118. Ivory, 6.7 cm.
25. Gent. Falconer found in the church of Scalded Carmelites in a layer predating the church. Ivory, 8.6 cm.
26. Hoeke (private collection). Standing falconer with crown. No further data are available.

27. Liège (Musée Curtius). Falconer knife hilt from a private collection, Bone, 8.7 cm. Lit.: Koechlin 1924, nr. 7476; Bencard 1975, 49-51.
28. Liège (Musée Curtius). Gravoir with a lady holding a box. Lit.: Vandenberghe 2010, 14-15.
29. Malines. Lady with dog found at the Ganzendries (MGNK/4/1087) in a 14th-century context.
30. Luxemburg. Lady falconer with bag found at castle Bourscheid. 7.8 cm. Lit.: Keck 1999, 44; Burrows et al. 2002, 219.

Netherlands

31. 's-Heerenbergh (Huis Bergh, inv.nr. 0211-0395). Lady with dog and an animal on her shoulder, 1350-1375, acquired from Dr. Koch in Münster at an unknown date. Ivory, 8.8 cm long.
32. 's-Hertogenbosch (depot BAM. inv.nr. 6825). Gravoir with a lady's head and dice found in 1989 during an excavation along the Zuidwal, circa 1275-1350. Ivory, 15 cm long, 1.8 cm wide. Lit.: H. Janssen, 'Een middeleeuwse dobbelaar? Een benen voorwerp uit de Zuidwal', *Bossche Bladen* 2002, 100-101.
33. Leeuwarden (Fries Museum inv.nr. FM 2773). Crowned falconer found in 1922 on the site of the Nijeklooster, founded in 1231 at Scharnegoutum. Ivory, 7.9 cm. Lit.: Bencard 1975, 51-52; Burrows et al. 2002, 219.
34. Leeuwarden (Fries Museum inv.nr. FM 1656). Falconer of unknown provenance. Bone, 7.8 cm. Lit.: Bencard 1975, 51; Burrows et al. 2002, 219.
35. Rotterdam (Boymans van Beuningen, coll. J.W. Frederiks). Lady with dog. Lit.: Keck 1999, 43; Burrows et al. 2002, 219.

Germany

36. Berlin (Skulpturensammlung und Museum für Byzantinische Kunst Inv. 06/58). Lady falconer, 14th C. Bone, 9.5 x 1.6 x 0.8 cm.
37. Dobbertin (inv.nr. ALM 2001/2056, 252). Falconer found in 1993 in the cloisters of Dobbertin nunnery, late 13th C. Bone, 7.9 cm. Lit.: Burrows et al. 2002, 211-213.
38. Essen (Ruhrlandmuseum). Copy of a knife hilt showing a lady with dog, found in 1929/1932 at the Isenburg Castle (Bredeney/ Stadtwald) under the one remaining window of the palace building. The original vanished in the 1970s. Bone, 8.2 cm. Lit.: E. Kahrs, *Aus Essens Vor- und Frühgeschichte*, o.J., 68ff.; Holtmann 1993, 297; Burrows et al. 2002, 218.
39. Greifswald (inv.nr. ALM 1995/1820, 9761). Falconer with cap on his head found in 1996 in the Rotgerberstrasse/ Weissgerberstrasse area. Horn, 6.6.cm. Lit.: Burrows et al. 2002, 213.
40. Greifswald (inv.nr. ALM 2001/355, 1). Headless falconer found in 2001 in the Kapaunenstrasse 8-9. Horn, 7.4 cm. Lit.: Burrows et al. 2002, 213-214.
41. Hamburg (Museum Hamburgische Geschichte inv.nr. 1926: 164), 8.1 cm tall falconer of the 2nd half of the 13th century wearing an apron, found between 1880/1890 in the custom's harbour. Lit.: Leciejewicz 1974, 183 ff.; Bencard 1975, 52-53; Holtmann 1993, 296; Marquardt 1997, cat.nr. 28; Burrows et al. 2002, 218.
42. Cologne (Kunstgewerbemuseum), falconer. Lit.: C. Gasser, 'Messergriff mit Falknerdarstellung', in: J. Riedmann (red.), *Eines Fürsten Traun. Meinhard II. – Das Werden Tirols. Katalog der Tiroler Landesausstellung* 1995, 205 nr. 6-41.
43. Lübeck. Lady with dog found in a bone workshop in the Hundestrasse 9-17. Bone, 2nd half 13th C. Lit.: Holtmann 1993, 296.
44. Magdeburg (Kunsthistorisches Museum 79:253), knife hilt with headless lady with dog, found in Schwibbogen 9, a street of the old market, 2nd half 13th or 14th C. Antler, 7.3 cm high. Lit.: Puhle 2009, 546-547.
45. Nürnberg (Germanisches Nationalmuseum inv.nr. PL.O 381), knife hilt with falconer, 2nd quarter 14th C. Deer bone, 9.3 x 2.4 cm. Lit.: H. Stafski, *Die mittelalterlichen Bildwerke I. Die Bildwerke in Stein, Holz, Ton und Elfenbein bis um 1450*, Katalog Germanisches Nationalmuseum Nürnberg, Nürnberg 1965, nr. 214; Burrows et al. 2002, 218.

46. Schleswig. Damaged lady with dog, late 13th C. 8.3 cm long. Lit.: Burrows et al. 2002, 218.
47. Schwerin (Staatliches Museum ALM 1996/198, 134). Headless falconer from Rostock, Anklam, 2nd half 13th or 14th century. 8.5 cm long. Lit.: Burrows et al. 2002, 218; Puhle 2009, 547.
48. Schwerin (Landesamt für Kultur und Denkmalpflege ALM 1996/198.134). Lady with dog found in the Grubenstrasse 19-23/corner Krämerstrasse in Rostock in 1996, 2nd half 13th C. Bone or ivory, 9.4 cm. Lit.: Burrows et al. 2002, 208-211; Puhle 2009, 547.
49. Seehausen (Uckermark). Man with book or lute found in the Cistercian nunnery of Seehausen. Lit.: R. Jaitner & G. Kohn, *Ein wüsters Zisterserkloster bei Seehausen in der* Uckermark, Prenzlau 1996, Burrows et al. 2002, 218.
50. Stralsund (whereabouts unknown). Falconer, 9.1 cm long. Lit.: Marquardt 1997, cat. nr. 27.

Switzerland and Austria

51. Basel (Historisches Museum). Falconer found in 1928 at the 'Hinterer Eptingerhof', Bäumleingasse 20. Ivory, 9.9 cm long. Lit.: Reallexikon der Deutschen Kunstgeschichte VI, 1973, 1270 fig. 15; Burrows et al. 2002, 220.
52. Geneva (Musée d'art et d'histoire F 147). Mary and child, mid 14th C. Ivory, 9.9-10 cm. Lit.: Koechlin 1924, nr. 1144.
53. Geneva (Musée d'art et d'histoire AD 6150). Hilt showing a man trying to rape a woman, date unclear. Ivory, 8.4-8.7 cm x 2.4 x 0.9-11 cm. Lit.: N. Piano, 'La Collection d'ivoires médiévaux du musée d'art et d'histoire de Genève', in: *Genava* LV, 2007, 156-157, nr. 12.
54. Steyr (Austria). Lady with organ found at the castle, late 14th C. Bone. Lit.: Koechlin 1924, nr. 1126.
55. Zürich. Falconer found in 1993/1994 at the Haus zum Pilgrimstab, Rindermarkt 7, early 14th C. Bone, 6.8 cm long. Lit.: G. Keck 1997/1998; Burrows et al. 2002, 220.
56. Vienna (Österreichisches Museum für Angewandte Kunst inv.nr. F 172). Falconer, 14th C. Lit.: Burrows et al. 2002, 219.

England

57. Chichester, knife hilt showing a lady without attributes, found during excavations in Fishbourne 1969-1988. Bone, circa 9 cm high. Lit.: B.W. Cunliffe, A.G. Down & D.J. Rudkin, *Chichester Excavations IX. Excavations at Fishbourne 1969-1988*, Chichester 2000, 210 fig. 1.
58. Coventry (Herbert Art Gallery and Museum AR.1958.23.1. Lady falconer found in 2001 during the Jordan Well/Bayley Lane excavations, 13th C. Bone.
59. Coventry (Herbert Art Gallery and Museum). Knife hilt with schematic lady, together with scabbard, found during the Much Park Street excavations (1986.85.21).
60. Hull, High Street. Knife hilt with 'green man' found in a 14th-century context. Lit.: Hall 2001, 176-177.
61. London (British Museum). Gravoir with lady falconer found in London and donated to the museum in 1900, mid 14th C. Ivory, 11.3 cm long. Lit.: Koechlin 1924, nr. 1123; Burrows et al. 2002, 219.
62. London (private collection). Gravoir with a couple praying on a foliate capital. The lady has a lapdog; the man a prominent purse on his belt. Ivory 13,8 x 2.1 x 06 cm. Lit.: Koechlin 1924, nr. 1135.
63. Ludgershall Castle north of Salisbury. Lady falconer found in the north enclosure dump F991, 13th or 14th C. Antler. Lit.: A. MacGregor 'Objects of bone, antler and ivory', in: P. Ellis (red.), *Ludgershall Castle. Excavations by Peter Addyman 1964 – 1972*, London 2000, 163 and 165, fig. 6.46; Hall 2001, 176-177.
64. Oxford (Ashmolean Museum inv.nr. 13a). Crowned falconer from Shire Ditch. Ivory, 8.4 cm long. Lit.: Bencard 1975, 48-49 and 51; Holtmann 1993, 306; Burrows et al. 2002, 219.
65. Peterborough (City Museum and Art Gallery). Falconer from Crowland Abbey. Bone, 9.45 cm long, 1.9 cm wide. Lit.: Howe 1983, 146-150; Burrows et al. 2002, 219.
66. Southampton. Lady falconer found in 1972 in a 13th-century context at St. Michael's House. Lit.: Hall 2001, 176-177.

67. York. Lady falconer, 14th C, found in 2000-2002 during the Blue Bridge Lane/Fishergate House excavations in York on the site of a former Gilbertine nunnery.

Norway

68. Oslo (University Museum inv.nr. C 23825). Worn half-figure of a falconer found at Oslo, Gamlebyen. Walrus, 5.2 cm long. Lit.: Bencard 1975, 45-46; Holtmann 1993, 299; Burrows et al. 2002, 219.

Sweden

69. Ahus. Falconer, 9 cm. Lit.: Burrows et al. 2002, 219.
70. Kalmar (Skansen). Crowned female figure with long plaited hair found in the "Schloßbucht". Wood, 10.3 cm long. Lit.: Holtmann 1993, 300-301.
71. Lund (Museum Kulturen inv.nr. KM 12790). Falconer, 1300 to early 14th C. Ivory, 8.1 cm. Lit.: Bencard 1975, 48; Holtmann 1993, 302: Burrows et al. 2002, 220; Puhle 2009, 544-545.
72. Lund (Museum Kulturen inv.nr. KM 5157). Falconer found in a cesspit in 18 found at 90. Bone, 8.9 cm long. Lit.: Bencard 1975, 47-48; Holtmann 1993, 303; Burrows et al. 2002, 220.
73. Lund (Museum Kulturen inv.nr. KM 16828). Headless figure found at Lilla Fiskaregatan 8. Bobe, 8.6 cm long. Lit.: Bencard 1975, 47; Holtmann 1993, 303; Burrows et al. 2002, 220.
74. Stockholm (Statens Historiska Museum inv. nr. 2918: 5:5). Falconer with headdress Skåne (= Schonen), circa 1300-1400. Walrus. Lit.: Bencard 1975, 46-47; Holtmann 1993, 305; Burrows et al. 2002, 219.
75. Stockholm (Statens Historiska Museum inv. nr. 1304: 1834: 64). Crowned falconer from Kalmar (Skansen), 13th or 14th C. Bone, 10 cm long. Lit.: Bencard 1975, 46; Holtmann 1993, 300-301; Burrows et al. 2002, 219.
76. Stockholm (Statens Historiska Museum inv. nr. 1304: 1834: 17). Headless falconer from Kalmar (Skansen), circa 1300. Lit.: Bencard 1975, 46; Holtmann 1993, 300-301; Burrows et al. 2002, 219.
77. Stockholm (Statens historiska museum inv. nr. 1985:1850:14). Man holding square object found in the old city, Kalmar (Skansen). Bone, 10.4 cm long. Lit.: Holtmann 1993, 300-301.
78. Stockholm (Statens historiska museum inv. nr. 1304:1836:70). Man holding square object found in the old city, Kalmar (Skansen). Bone, 9.6 cm long. Lit.: Holtmann 1993, 300-301.
79. Stockholm (Statens historiska museum inv. nr. 1304:1838:72). Damaged man holding square object found in the old city, Kalmar (Skansen). Bone, 7.6 cm lang. Lit.: Holtmann 1993, 300-301.
80. Stockholm (Statens Historiska Museum). Bagpipe player, found in the Silbergasse at Visby (Gotland) in 1934. Bone, 9.7 cm long. Lit.: Holtmann 1993, 300.
81. Stockholm (Statens Historiska Museum inv. nr. 6819:639). Headless lady with dog and another dog at her feet of unknown provenance. Bone, 7.6 cm long. Lit.: http://www.kringla.nu/kringla/objekt?text=knivskaft&filter=thumbnailExists%3Dj&filter=fromPeriodName%3Dh%C3%B6gmedeltid&referens=shm/object/115078
82. Stockholm (Statens Historiska Museum inv. nr. 7764:174). Knife handle shaped like lady foun in 1885 at Falkenbergs hus in Miljö, 13th or 14th C. Bone. Lit.: http://www.kringla.nu/kringla/objekt?text=knivskaft&filter=thumbnailExists%3Dj&filter=fromPeriodName%3Dh%C3%B6gmedeltid&referens=shm/object/115506

Denmark

83. Ålborg (Ålborg Museum eller Nordjyllands Museum ÅHM 5698X0871). Standing bishop with book and mitre found in 2007 at Algade 9 in the remains of a 14th-century house in the centre of Ålborg near Gråbrødre-kloster, circa 1300. Bone or antler, 8.3 cm high.
84. Lilleborg, Bornholm (The National Museum of Denmark. Find number: C287, D1903/1957. Journal nr.: 559/57). Damaged standing lady found in the 1950s during excavations in piles of soil, out of archaeologi-

cal context. 9.3 cm long, 2 cm wide and 1 cm thick.

85. Copenhagen (Nationalmuseet inv.nr. D 998). Crowned falconer and lady, found at Roskilde in 1875 during excavations at Gottorpsvänge, 14th C. Ivory (?), 8.6 cm long. Lit.: Bencard 1975, 43-44; Holtmann 1993, 305: Burrows et al. 2002, 210.
86. Copenhagen (Nationalmuseet inv.nr. D 13662). Falconer found at Skovkloster near Herlufsholm in 1950. Bone, 8.2 cm long. Lit.: Leciejewicz 1973, note 14 183; Bencard 1975, 44; Holtmann 1993, 304.
87. Ribe (Sydvestjyske Museer ASR M5836). Falconer knife hilt, found in 1915 during works carried out at the Hotel Dagmar on the market, northeast of the cathedral, 1st half 13th to mid 14th C. Ivory, 7.5 cm long. Lit.: Bencard 1975, 42-43; Howe 1983; Holtmann 1993, 303.
88. Ribe (Sydvestjyske Museer ASR 52/64D, R25000). Headless falconer, knife hilt found in 1956 during excavations between Grønnegade and Præstegade. Bone, 8.2 cm long. Lit.: Bencard 1974, 43; Holtmann 1993, 304.
89. Roskilde. Knight with shield, found at Fruegade near Our Lady's Church that was once connected to a Cistercian nunnery. Bone, 9 cm long. Lit.: Holtmann 1993, 305.
90. Skanderborg Museum (SBM M1 AD). Knife hilt with falconer found in 1972 on the terrain of Ringkloster near Skanderborg in a burnt layer dating from before 1430, 14th C. Bone, 4.7 cm long. Lit.: Leciejewicz 1974, 183; Bencard 1975, 44-45; Holtmann 1993, 304.
91. Koldinghus Museum (MKH 361x2964). Crowned lady falconer of circa 1300 found in the town situated near royal castle of Koldinghus amidst kitchen waste. Ivory, 8.5 cm. Lit.: Jensen 1986, 2-7; Jensen 1987, 19-21.

Estonia, Latvia and Lithuania

92. Riga. Falconer found in 1959 in the Albertplatz. 8.3 cm long. Early 13th C. Lit.: Leciejewicz 1974, 180 ff.; Bencard 1975, 54; Holtmann 1993, 298; Burrows et al. 2002, 219.
93. Riga. Crowned falconer found in 1972 in the Trok'nja-Straße. 8 cm long, early 13th C. Lit.: Leciejewicz 1974, 180 ff.; Bencard 1975, 54; Holtmann 1993, 298; Burrows et al. 2002, 219.
94. Tallinn (until 1918 Reval). Lady with dog found in 1953 in the Ratusow Square. 7 cm, 13th C. Lit.: Leciejewicz 1974, 182; Holtmann 1993, 298; Burrows et al. 2002, 219.
95. Tartu. Lady with dog and a squirrel on her shoulder. 7.4 cm long. Lit.: Burrows et al. 2002, 219.
96. Tartu. Two-sided hilt with St. George on one and St. John-the-Baptist on the other side, 13th or 14th C. Lit.: Burrows et al. 2002, 219.

Poland en Russia

97. Stettin (Szczecin). Headless falconer with apron, found in 1951 on the castle mound, early 13th C. Antler, 6.9 cm long. In 1951 op kasteelberg gevonden. Lit.: Leciejewicz 1974, 187-188; Bencard 1975, 54; Holtmann 1993, 297; Burrows et al. 2002, 219.
98. Petersburg (Hermitage). Falconer and lady with dog, 8 cm high. Lit.: Bencard 1975, 54-55; Burrows et al. 2002, 219.
99. Rostow/Wolga. Crowned figure, excavated in the vicinity of the church of St. Gregory, 13th C. Lit.: Leciejewicz 1974, 182-183; Holtmann 1993, 299.

Czech Republicand Hungary

100. Vysoké Mýto. Falconer with dog, found in the region of Wildenschwert (Usti nad Orlici) in northeastern Bohemia. Cow bone, 8.9 cm long. Lit.: P. Sommera, 'Strenka ve tvaru sokolníka z Vysokého Mýta - Messergriff in der Form eines Falkners aus Vysoké Mýto', *Praehistorica VIII, Varia archaeologica 2*, 1981, 315-318.
101. Budapest (Kunstgewerbemuseum). Lute-playing lady of unknown provenance. 18cm long including blade. Lit.: G. Benker, *Alte Bestecke*, München 1978., fig. 21.

Italy

Turin (Museo Civico d'Arte Antica inv.nr. 158/AV), gravoir showing Tristan and Isolde, 14th C. Lit.: Koechlin 1924, nr. 1137.

Literature

Arkenbout, A.A.A. 1994: *Frank van Borselen, ca. 1400-1470. Het dagelijkse leven op zijn hoven in Zeeland en in het Maasmondgebied*, Stichting Historische Publicaties, Rotterdam.

Bayard, D. & E. Mantel 1989: 'La maison forte de "La Cologne" à Hargicourt (Aisne). Etude du mobilier', *Revue Archéologique de Picardie*, 1989-3, nr. 3-4, p. 141-182.

Bencard, M. 1975: Om et middelalderligt knivskaft fra Ribe, Festskrift til H.K. Kristensen, *fra Ribe Amt* 1975, 35-61.

Benker, G. 1978: *Alte Bestecke*, München.

Burrows, J., J. Krüger & F. Wietrzichowski 2002: 'Vier hochwertige Messergriffe des 13. Jahrhunderts aus Rostock, Dobbertin und Greifswald', *Archäologische Berichte aus Mecklenburg-Vorpommern* 9, 2002, 208-221.

Camille, M. 2000: *Middeleeuwse minnekunst. Onderwerpen en voorwerpen van begeerte*, Cologne.

Capellanus, A. 1960: *De ars honeste amandi*, cf. J. J. Parry (introduction, translation and notes), *The Art of Courtly Love by Andreas Capellanus*, New York.

Comte, F. & D. Gaborit-Chopin 1987: 'Un gravoir médiéval au faubourg de l'Evière d'Angers (Maine et Loire)', *Revue Archéologique de l'Ouest* 4, 1987, p. 149-152.

Cummins, J. 1988: *The Hound and the Hawk. The Art of Medieval Hunting*, London.

Cunliffe, B.W. , A.G. Down & D.J. Rudkin 2000: *Chichester Excavations IX. Excavations at Fishbourne 1969-1988*, Chichester.

de Coo, J. 1933: *Catalogue du Musée Mayer van den Bergh,* Antwerp.

de Neergaard, M. 2000 (2008): 'The use of knives, shears, scissors and scabbards', in: J. Cowgill, M. de Neergaard & N. Griffiths et al., *Knives and Scabbards. Medieval Finds from Excavations in London: 1*, Museum of London.

Diederich, T. 1988: 'Grundzüge des Siegelwesens im ausgehenden 13. Jahrhundert', in: W. Schäfke, *Der Name der Freiheit 1288-1988. Aspekte Kölner Geschichte von Worringen bis heute*, Exhibition catalogue Stadtmuseum Keulen.

Gaborit-Chopin, D. 2003: *Ivoires médiévaux, Ve-XVe siècle*, Paris.

Goret, J.-F. 2004: 'Os, bois de cervidés et ivoire. Le mobilier en matières d'origine animale à Saint-Denis', in: *Dossiers d'Archéologie* nr. 297.

Grew, F. O. 2000 (2008): 'Introduction', in: J. Cowgill, M. De Neergaard & N. Griffiths et al., *Knives and Scabbards. Medieval Finds from Excavations in London: 1*, Museum of London, XI-XIII.

Hall, M. A. 2001: 'An Ivory Knife Handle from the High Street, Perth, Scotland: Consuming Ritual in a Medieval Burgh', *Medieval Archaeology* 45.

Holtmann, W. 1993: *Untersuchung zu mittelalterlichen und frühneuzeitlichen Messern. – dargestellt am Beispiel von archäologischen Funden vornehmlich aus dem weiteren Küstenbereich von Nord- und Ostsee bis zur Mittelgebirgszone*, Dissertation Göttingen.

Homo-Lechner, C. 1987: 'De l'usage de la cornemuse dans les banquets: quelques exemples du XIVe au XVIe siècle', *Imago Musicae* IV, p. 111-119.

Howe, M. D. 1983: 'A medieval Knife Handle from Crowland, Lincolnshire', *Medieval Archaeology* XXVII, p. 146-150.

Jaitner, R. & G. Kohn 1996: *Ein wüsters Zisterserkloster bei Seehausen in der* Uckermark, Prenzlau.

Janse, A. 2001: *Ridderschap in Holland. Portret van een adellijke elite in de late Middeleeuwen*, Hilversum.

Janssen, H. 2002: 'Een middeleeuwse dobbelaar? Een benen voorwerp uit de Zuidwal', *Bossche Bladen*, 100-101.

Jelles, J.G.G. 1968. *Geschiedenis van beheer en gebruik van het Noordhollands duinreservaat*, Arnhem.

Jensen, V. 1986: En højbåren jomfru, *Skalk* 1986-2, p. 2-7.

Jensen, V. 1987: 'Et knivskaft fra Kolding', *Årbog, Museet på Koldinghus* 1987, p. 19-21.

E. Kahrs, *Aus Essens Vor- und Frühgeschichte*, o.J., 68ff.;

Keck, G. 1997/1998 'Eine figürliche Beinschnitzel aus dem höfischen Zürich', *Bericht Zürner Denkmalpflege*, p. 1-12.

Koechlin, R. 1924: *Les ivoires gothiques francais*, 3 volumes, Paris 1924, specifically I, 360-361.
Leciejewicz, L. 1974: 'O Pochodzeniu Rogowej Rzeźby Ze Wzgórza Zamkowego W Szczecinie', in: *Studia Archeologica Poneranica* 12, 177-188.
MacGregor, A. 2000: 'Objects of bone, antler and ivory', in: P. Ellis (red.), *Ludgershall Castle. Excavations by Peter Addyman 1964 – 1972*, London 2000.
Marquardt, K. 1997: *Europäisches Essbesteck aus acht Jahrhunderten. Eine Kunstsammlung*, Stuttgart.
Merula, P. 1605: *Placaten ende ordonnancien op 't stuck van de wildernissen*, Den Haag.
Piano, N. 2007: 'La Collection d'ivoires médiévaux du musée d'art et d'histoire de Genève', in: *Genava* LV, 156-157.
Puhle, M. (red.) 2009: *Aufbruch in die Gotik. Der Magdeburger Dom und die späte Stauferzeit,* Catalogue Magdeburg, Mainz. 2009, 546-547.
Riedmann, J. (red.) 1995: *Eines Fürsten Traun. Meinhard II. – Das Werden Tirols. Katalog der Tiroler Landesausstellung*.
Sommera, P. 1981: 'Strenka ve tvaru sokolníka z Vysokého Mýta – Messergriff in der Form eines Falkners aus Vysoké Mýto', *Praehistorica VIII, Varia archaeologica 2*, 315-318.
Stafski, H. 1965: *Die mittelalterlichen Bildwerke I. Die Bildwerke in Stein, Holz, Ton und Elfenbein bis um 1450*, Katalog Germanisches Nationalmuseum Nürnberg, Nürnberg.
Stedelijke Musea Bruges. Kunstwerk van de maand 98, februari 1991
Swaen, A. E. H. 1937: *De valkerij in de Nederlanden*, Zutphen.
Swaen, A. E. H. (red.) 1948: *Jacht-bedryff*, Leiden.
Vandenberghe, S. 2010: *Ivoor in Brugge. Schatten uit musea, kerken en kloosters*, Museum-Bulletin 30-2, Bruges.
van den Arend, O. 1993: *Zeven lokale baljuwschappen in Holland*, Hilversum.
van Uytven, R. 2003: *De papegaai van de paus. Mens en dier in de Middeleeuwen*, Zwolle.
Wilhelmy, W. (ed.) 2012: *Seliges Lächeln un d höllisches Gelächter. Das Lachen in Kunst und Kultur des Mittelalters*, Mainz.
Woolley, L. 2002: *Medieval Life and Leisure in the Devonshire Hunting Tapestries,* London.

SAMMENFATNING

Om seks danske knivskafter eller hårdelere udformede som falkonerer

Artiklen tager udgangspunkt i seks håndtag udformede som falkonerer, fundet forskellige steder i Danmark (fig. 1, 4, 8, 13, 14, 15). Der er to fund fra Ribe, samt fund fra Ringkloster ved Skanderborg, Koldinghus og Skovkloster ved Herlufsholm. Et meget usædvanligt eksemplar, med to figurer, stammer fra Roskilde. Håndtagene er på ingen måde unikke. Der er fundet sådanne antropomorfe (forestillende mennesker) knivskafter og hårdelere over hele Europa. Kataloget omfatter over 100 eksemplarer, og der kan sandsynligvis tilføjes flere. Falkoner håndtagene sad på knive eller gravoirs (hårdelere), og dateres mellem 1250-1350, hovedsagelig ud fra stilistiske træk, samt ud fra figurernes påklædning og frisure.

De tidligste håndtag til knive og hårdelere er generelt af meget høj kvalitet, og figurerne er meget detaljeret gengivet. De blev sandsynligvis fremstillet på bestilling, og viser en varieret ikonografi. Der er eksempler med figurer der forestiller Tristan og Isolde, elskende par, falkonerer, damer med hunde og musikanter, variationerne er mange (fig. 1-17). Nogle få er af religiøs karakter. Formodentlig blev disse fornemme genstande fremstillet i Paris, hvor kunsten at udføre udskårne elfenbensarbejder i perioden 1250-1400 nåede et meget højt kunstnerisk niveau og dannede forbillede i resten af Europa.

Det ser ud til, at de smukkeste eksemplarer blev lavet til det franske hof eller var kopier af sådanne. Af de mange forskellige typer er falkoneren den mest udbredte (fig. 1, 3, 4, 8, 13, 14, 15, 16, og 17), tæt fulgt af damen med skødehunden på armen (fig. 6, 7). Disse to typer var meget populære og blev efterhånden masseproduceret over hele Europa af lokale håndværkere, og det førte til en stor forskel og bredde i den kunstneriske kvalitet. Og disse kopier blev også kopieret…. Kopierne af de parisiske elfenbensarbejder blev ofte fremstillet af mindre kostbare typer ben eller horn. For de danske funds vedkommende er Ribe knivskaftet

som blev fundet i 1915 det, der kommer tættest på de parisiske originaler (fig. 1), mens de øvrige er af en lavere kvalitet både ud fra et stilistisk og ikonografisk synspunkt.

Selvom de på ingen måde er unikke, er falkoner skafterne meget interessante genstande som fortjener vores opmærksomhed. Ikke kun fordi de var med til at sprede de parisiske moder over hele Vesteuropa i højmiddelalderen, men også fordi deres ikonografi afspejler forkærligheden for jagt, spisekultur og klædedragt hos mænd og kvinder i samfundets højere lag i det 13. og 14. århundrede. At eje en sådan kniv eller hårdeler signalerede til omverdenen at ejeren var en mand eller dame med sans for mode og god smag. På den måde giver de os indsigt i det personlige hverdagsliv i de velstående samfundslag i det 13. og 14. århundrede.

The author would like the following persons for their help:
Mette Højmark Søvsø (Sydvestjyske Museer in Ribe); Marie-Christine Laleman and Maartens Berkers (De Zwarte Doos, Gent); Dölf Wild (Fachbereichs-leiter Stadtarchäologie van de Stadt Zürich); Mark Hall (Perth Museum, Scotland); Frank Jansen (Museum Huis Bergh); Helle Reinholdt (Skanderborg Museum); Poul Dedenroth-Schou (Museet på Koldinghus), Sybille Köpke (Stralsund Museum), Nelleke IJssennagger (Assistent Keeper Terpencultuur en Middeleeuwen, Fries Museum, Leeuwarden), Paul Thompson (Keeper of Collections, Herbert Art Gallery & Museum, Coventry), Reinhild Stephan-Maaser (Stiftung Ruhr Museum, Essen) and Nina Persson (Senior Curator, Statens historiska museum in Stockholm). I also made use of the website of the Courtauld Gothic Ivories Project.

Dr. Elizabeth den Hartog
Art History Department
University of Leiden, the Netherlands
Doelensteeg 16
2311 VL Leiden

De arkæologiske spor efter barndom og ungdom, leg og spil i middelalderens Ribe

Af Morten Søvsø

I vikingetidens, middelalderens og renæssancens Ribe levede og boede masser af børn, men de arkæologiske spor efter dem er forholdsvis få. Artiklen diskuterer mulige årsager til dette forhold og fremlægger de arkæologiske spor efter byens børn og andre barnlige sjæle, som har været forfaldne til leg og spil.

Indledning

I vore dage udgør barndommen og ungdommen veldefinerede livsafsnit, hvis mentale betydning og tidsmæssige udstrækning er vokset støt gennem de seneste hundrede år drevet frem af gunstige økonomiske vilkår i den del af verden, som Danmark er en del af. Dyrkelsen af barndom og ungdom gennemstrømmer det 21. århundredes vestlige kultur, selv om børn og unge ikke på noget tidligere tidspunkt i historien har udgjort en mindre del af befolkningen end nu.

Ud fra én betragtning kan barndom siges at være udtryk for et økonomisk overskud. Mængden af tilgængelige ressourcer for et barn vil ofte have indflydelse på, hvornår barnet må begynde at arbejde for at tjene til føden. For middelalderens vedkommende, hvor adgangen til fødevarer var anderledes begrænset end i dag, må det betyde, at barndom og dens forskellige materielle udtryk må forventes at være rigere repræsenteret i socialt velstillede sammenhænge end i fattigere.

Men også de mentale forestillinger om begrebet barndom har ændret sig gennem tiden. For blot at nævne ét eksempel kan man se på børns juridiske stilling, hvor barnet er gået fra en nærmest retsløs status i forhold til voksne til i vore dage at være begunstiget af en lang række særrettigheder, som udtrykt bl.a. i FN's børnerettighedskonvention.

Barndommens historie er typisk blevet studeret ud fra en sociologisk og mentalitetshistorisk synsvinkel, men man bør ikke glemme, at også arkæologien har gode muligheder for at kaste lys over emnet, da de oftest tavse arkæologiske kilder ikke er skabt med en hensigt for øje, men i højere grad fungerer som et mere passivt spejl af den fortidige virkelighed. De arkæologiske fund kan vise, hvordan man egentlig gjorde og således være vigtige kilder til opfattelsen af børn og unge tidligere i historien. Man må dog også være bevidst om, at vikingetidens og middelalderens store underklasse af slaver, trælle og fattige ikke træder tydeligt frem i det arkæologiske materiale, da de netop ikke efterlod mange spor, som sidenhen kunne udgraves af arkæologer. Med andre ord må man nok gå ud fra, at det arkæologiske materiale vil have en tendens imod at overrepræsentere en materiel kultur, som var mere eller mindre forbeholdt samfundets øvre lag.

Fra byen Ribe foreligger et omfattende arkæologisk materiale, som også rummer spredte spor efter børn og unge. Disse fund og den fortolkning af de fortidige vilkår for børn og unge, som de lægger op til, er emnet for det kommende.

Ribes arkæologi

Fundene fra Ribes fortid er ikke jævnt fordelte ud over byens lange historie. I stedet optræder de i en række distinkte, kronologiske grupperinger, som betyder, at fund med relation til børn og unge er klart bedre repræsenteret i nogle perioder end i andre. Dette må man have i baghovedet i en samlet vurdering af fundene og deres udsagnskraft, og derfor vil det arkæologiske materiales overleveringsgrad kort blive opridset i det følgende afsnit.

Byen Ribe opstod allerede omkring år 700 e. Kr. og ligger ved den sejlbare Ribe Å, som strømmer ud i Vadehavet. Landevejene omkring Ribe trækker forbindelsestråde ud til både Øst- og Vestjylland, og det er efter alt at dømme denne gunstige kombination af en naturhavn med adgang til Vadehavet samt et vejnet med forbindelse til det meste

By, marsk og geest 24, 2012, s. 28-40

af Jylland, som er baggrunden for byens opståen og vigtige rolle som knudepunkt i Nordsøens handelsnetværk i både vikingetid og middelalder (fig. 1).

Ribe oplevede sin første handelsmæssige storhedstid i perioden fra ca. år 700-ca. 850. Den tidlige bydannelse mindede i sit layout om mange andre af tidens handelspladser; langs åen løb en gade omgivet af parceller, som husede de enkelte håndværkere og handlende. Hele handelspladsen var omgivet af en halvcirkulær, beskeden vold og voldgrav. Inden for volden er påvist forskellige former for bebyggelse, og hele det tidlige byområdes areal er beskedne 14 ha. Øst og nord for volden er fundet begravelser fra 7- og 800-årene. Fra denne fase af byens historie foreligger et stort og velbearbejdet fundmateriale, som er stærkt præget af importerede varer udvekslet gennem Nordsøens handelsnetværk (Feveile 2006a).

I tiden derefter, fra ca. 850-1050, er de arkæologiske kilder til byens historie stort set tavse. Nye udgravninger ved Ribe Domkirke har påvist en kristen gravplads fra tiden før 1050, som synes at række helt tilbage til 800-årene (Søvsø 2011). Der kan være tale om den kirke, som missionæren Ansgar ved 800-årenes midte fik den danske konges tilladelse til at opføre. Ribe synes i denne periode primært at have spillet en rolle som kristent center, og indtil videre er det ikke lykkedes at påvise spor efter hverken handelsplads eller bebyggelse. Fra denne fase af byens historie er fundene indtil videre meget få.

Ved 1000-årenes midte gik Ribe ind i sin anden storhedstid. I løbet af få årtier opstod middelalderens by med centrum omkring Domkirken. I perioden frem til o. år 1300 blev der dannet op til (i dag) 5 m tykke kulturlag, og byen bredte sig på begge sider af Ribe Å. Da Ribe nåede sit højdepunkt i 1200-årene, udgjorde det befæstede areal ca. 80 ha (Feveile/Søvsø 2010). Denne fase af byens historie er meget fundrig og rummer desuden mange fund af organisk materiale. Som også tidligere er fundbilledet stærkt præget af byens handelskontakter med Rhinegnene, Nederlandene og områderne omkring Den Engelske Kanal.

I senmiddelalder og renæssance synes byens internationale kontakter at aftage, måske som en konsekvens af Hansaens stærke position i samti-

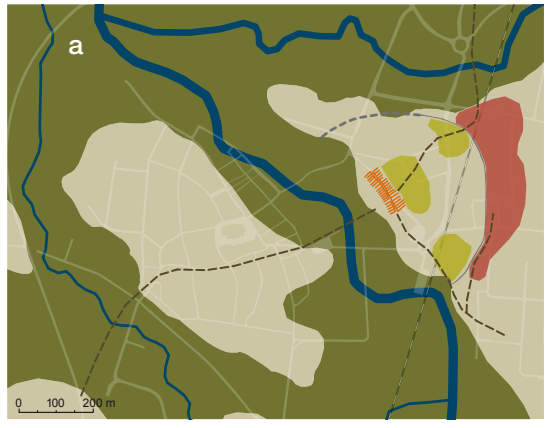

Fig. 1. a. Ribe i 800-årene. Den tidlige bydannelse lå på nordsiden af Ribe Å og bestod af en central handelsgade parallel med åen, hvor varer blev fremstillet og handlet. Bydannelsen var omkranset af en halvkredsvold, som indesluttede et areal på 14 ha. Nord og øst for volden ligger gravpladser. b. Ribe o. 1225. Byen breder sig på begge sider af Ribe Å med tyngdepunkt omkring Domkirken på sydsiden. Der ligger seks sognekirker og et nonnekloster i byen. Arealet inden for voldene er ca. 80 ha.

a. Ribe during the 9th century. The early town settlement lay on the northern side of the river Ribe and consisted of a central trading street, where goods were traded and manufactured running parallel to the river. The town site was encompassed by a half-circle ditch and bank, which enclosed an area of 14 ha. North and west of the ditch lay burial grounds. b. Ribe around 1225. The town has spread to both banks of the river Ribe with a focal point centred around the cathedral on the southern bank. There were six parish churches and a nunnery in the town. The area enclosed and protected within the town ditch was now ca. 80 ha.

Fig. 2. a. Bronzearmring med stempelornamentik fra 8. årh. Sad om højre håndled på et 14-15-årigt barn udgravet i 1972 (ASR 43M70, Grav O). b. Perlekæde fra jordfæstegrav fra 8. årh. Den gravlagte var et barn på ca. 10 år begravet med en perlekæde om halsen, (ASR 8 G10). c. Kristen grav fra 10. årh. udgravet 2009 ved Ribe Domkirke. Den gravlagte var et barn på ca. 6 år, som blev begravet med en perlekæde om halsen (ASR 13 G1133).

a. A bronze arm ring, with a stamped decoration from the 8th century. It lay in the grave still resting around the wrist of a 14-15 year old child excavated in 1972. b. A bead necklace from an interred grave from the 8th century. The buried child aged around 10 years of age was interred with the necklace around the neck. c. A Christian grave from the 10th century excavated in 2009 by Ribe Cathedral. The interred was a child of about 6 years of age, who had been buried with a necklace around the neck.

den. Der sker en ændring i byens affaldshåndtering, som betyder, at der ikke i samme omfang som før deponeres kulturlag i byen, og i det hele taget ligner det arkæologiske materiale fra senmiddelalderens Ribe nu mere fundene fra andre større, danske byer. Samlet set er fundene fra denne fase af byens historie også talrige, men mange fund er ikke fremkommet i systematiske arkæologiske undersøgelser, men er havefund m.m. Organisk materiale er som oftest ikke bevaret.

De begravede børn

I det 8. og 9. århundredes Ribe mødtes handlende fra nær og fjern. Den brogede etniske mangfoldighed må antages også at afspejles i markedspladsens gravpladser, hvoraf små dele er lokaliseret og udgravet i områderne nord og øst for markedspladsen (Feveile 2006a, 2006c). Indtil videre er ca. 37 hedenske grave påvist og udgravet, heraf to jordfæstegrave, mens resten var brandgrave i vidt forskellige udgaver. Kun en ganske lille del af

gravpladsområdet er undersøgt. De to kendte jordfæstegrave stammer begge fra 8. årh. og er barnegrave (fig. 2 a+b).

Den første fundne grav, ASR 43M70 Grav O, blev undersøgt i 1972. Afdøde lå på ryggen i N-S-retning og med hovedet i syd. Armene lå ned langs siden og om højre håndled fandtes en bronzearmring med stempelornamentik. Ved venstre hofte lå en samling dårligt bevarede jernringe og jernnåle, hvis funktion er uafklaret. På baggrund af de bevarede tænder er afdødes alder anslået til 14-15 år, mens kønnet er uafklaret. Graven dateres i kraft af armringen til det 8. årh. (Bencard/Jørgensen 1990, Bennike 2004, Nielsen 2004).

I 1989 undersøgtes endnu en barnegrav, ASR 8 G10. Også her var der tale om N-S-orienteret jordfæstegrav med hovedet i syd. Afdøde lå i hockerstilling på venstre side. Ved hovedet fandtes rester af en perlekæde bestående af 19 glasperler, et ravvedhæng samt et ikke nærmere bestemmeligt stykke bly. På baggrund af tandstudier er afdødes alder anslået til 10 år ± 2 år og barnet opfattes som en pige. Kombinationen af perler tyder på en datering til anden halvdel af 8. årh. (Feveile 2006c).

Nylige udgravninger ved Ribe Domkirke har påvist en kristen gravplads, hvis funktionstid ligger før 1050, og som muligvis rækker helt ned i det 9. årh. Udgravningen afdækkede blot 127 m^2, og i alt 12 tidlige grave blev undersøgt, heriblandt graven ASR 13 G1133 (fig. 2c). Den afdøde lå på ryggen med hovedet i vest og armene ned langs siden. Den formuldede trækiste var samlet med jernsøm. Ved hovedet fandtes rester af en perlekæde bestående af 9 perler; 7 af glas, 1 af rav samt meget nedbrudte sfæriske korrosionsskaller, som sidenhen er bestemt som sølv – nok rester af en sølvblikperle. Perlerne er slidte og kan ikke dateres med sikkerhed, men lignende perlekæder kendes fra grave dateret til det 10. årh. (Christiansen/Sarauw 2010, Roesdahl 1977, Søvsø 2009) På baggrund af tandstudier er alderen fastslået til 5-7 år, og også her er der nok tale om en pige (Søvsø 2011). På samme tidlige gravplads fandtes yderlige tre barnegrave, hvor afdødes alder kunne bestemmes til hhv. 0, 3-4 og 12-14 år.

Disse grave er vigtige kilder til opfattelsen af børn og unge i det tidlige Ribe c. 700-1050. De viser, at også børn bar smykker og kunne få en omhyggelig begravelse. Det er vanskeligt at udtale sig om de pågældende børns sociale status i datidens samfund, men alle må nok antages at have tilhørt de højere sociale lag.

I takt med Ribes fremvækst i tiden efter ca. 1050 grundlægges en række sognekirker, klostre, hospitaler, kapeller m.m., som alle havde tilhørende kirkegårde. Alle på nær to blev nedlagt ved reformationen, og på disse nedlagte kirkegårde er der foretaget en række udgravninger gennem tiden. Der foreligger et stort antropologisk materiale, men det er ikke tilbundsgående bearbejdet (Jantzen/Kieffer-Olsen/Madsen 1994).

I tiden efter middelalderen var der kirkegårde ved Domkirken og S. Katrine Kirke, det tidligere dominikanerkloster. På både de middelalderlige og eftermiddelalderlige kirkegårde optræder barnegrave naturligvis hyppigt som en refleksion af datidens høje børnedødelighed. De begrænsede antropologiske undersøgelser synes at vise, at emaljehypoplasier, som er en mangeldefekt forårsaget af alvorlig fysisk stress som følge af sygdom eller fejlernæring, er almindeligt forekommende også blandt grave tilhørende byens mere velstillede borgerskab. Nylige udgravninger ved Domkirken har blandt andet frembragt et stort eftermiddelalderligt materiale, som har givet særligt gode oplysninger for perioden ca. 1650-1738. Der er tale om begravelser foretaget i Domkirkens processionsgang, som fra det 16. årh. og frem til nedrivningen i 1738 var en populær begravelsesplads for byens borgerskab (Fig. 3). En prisliste fra 1582 fortæller, at en gravplads i selve kirken kostede 10 daler, i processionsgangen 4 daler, i processionsgangens gård 2 daler og på den øvrige kirkegård ½ daler. Man må antage, at prislisten er en omtrentlig afspejling af de gravlagtes sociale og økonomiske status.

Det er et tilbagevendende træk ved begravelser fra denne tid, at også nyfødte begraves i egen kiste. I en række tilfælde er fundet knappenåle ved hovedet. De stammer fra kvindernes hovedlin og viser, at også nyfødtes køn blev markeret ved gravlæggelsen.

Børnenes klædedragt

I billedlige kilder fra middelalderen er børn oftest klædt som små voksne. Kun størrelsen synes at af-

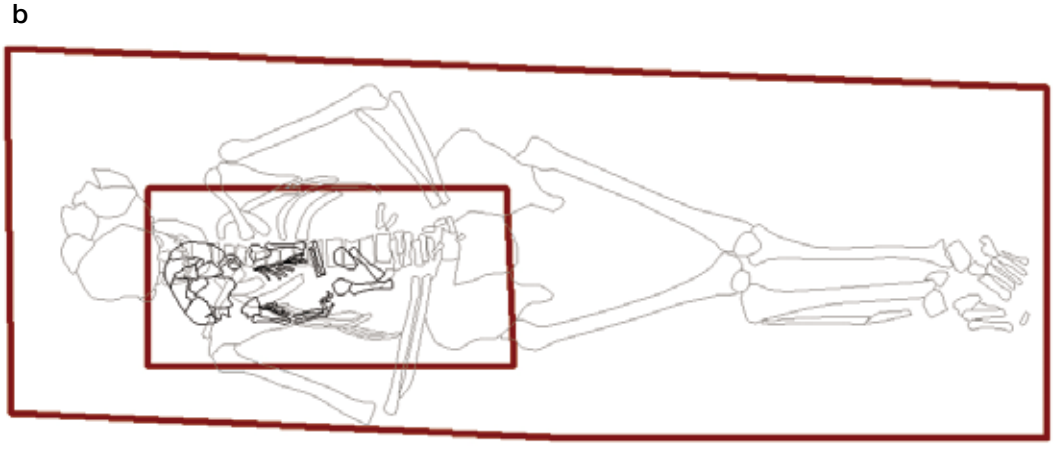

Fig. 3. a. Den yngste gravhorisont i processionsgangen ved Ribe Domkirke. 1690-1738. Børn, selv nyfødte, begraves i individuelle kister. b. Udsnit. En kvinde på ca. 40 år blev omkring år 1700 begravet med et nyfødt barn stående i sin egen kiste ovenpå. Der må være tale om en mor, som er død i barselsseng (ASR 13 G1026-27).

a. The youngest grave horizon in the processional way of Ribe cathedral. 1690-1738. Children, even newly born infants are buried in individual coffins. b. Section. A women of about 40 years of age who was buried around 1700 with a new born baby resting in its own coffin directly above. This must be a mother, who died in childbirth.

Fig. 4. a. Atlant fra midtskibets hvælv i Ribe Domkirke. Motivet er en allegori på styrke: Ungdommen træder alderdommen under fode. Den udtryksfulde unge mand bærer ynglingekrans og moderigtig kjortel. Fremstillet i Rhinegnene 1225-1250. b.Teglsten med aftryk af barnefod. Spor efter ulydigt barn eller børnearbejde i Ribes teglværker? ASR 13x436.

a. The figure Atlas from the vault of the main nave of Ribe Cathedral. The allegoric figure represents strength: Youth treads old age underfoot. This expressive young man bears the favourites wreath and sports the fashionable dress of the era. Carved in the Rhineland area 1225-1250. b. A brick with the impression of a child's foot. Is this the trace of a disobedient child or a child worker in the brickyards of Ribe?

gøre om dragt og dragttilbehør har været tiltænkt et barn, en voksen eller måske en lille voksen? I praksis vil det sige, at man kun sjældent vil kunne placere en genstand med relation til klædedragt i enten børnenes eller de voksnes verden, og på baggrund af de billedlige kilder må man konkludere, at en eventuel særstatus for børn ikke synes at have været udtrykt gennem klædedragten (fig. 4a). Kun læderfodtøjet, som der foreligger en del fund af fra Ribe, kan i nogle tilfælde med sikkerhed tilskrives børn, men snit eller form synes ikke at adskille sig væsentligt fra de voksnes sko. Særligt sålernes ofte velbevarede aftryk af bærernes fødder bringer os i nogle tilfælde helt tæt på et barn. En del af børnene synes i dele af året at have gået med bare fødder. I hvert fald kendes flere teglsten med aftryk af bare barnefødder, og dette fænomen, som også kendes fra andre byers middelalderlige teglsten, kan tolkes på mindst to måder: Enten som udtryk for et ulydigt barn, som ikke har kunnet modstå lysten til at føle det bløde ler mellem tæerne eller som udtryk for barfodede børnearbejdere i byens teglværker (fig. 4b).

Der foreligger ikke mange tekstilfund fra Ribes middelalderlag, og de bidrager ikke med væsentlige oplysninger om børnenes klædedragt. Blandt dragttilbehøret kendes en række små genstande, som kan have tilhørt børn, men afgøres med sikkerhed kan det ikke (Fig. 5).

Fig. 5. Ringspænde af kobberlegering med indlagt glas. Anden halvdel af 12. årh. Spændet måler blot 17 mm i diameter og kan måske have tilhørt et barn. ASR 2089x14.

A ring brooch of cooper alloy with inlaid glass, from the second half of the 12th century. The brooch measures just 17 mm in diameter and can perhaps have belonged to a child.

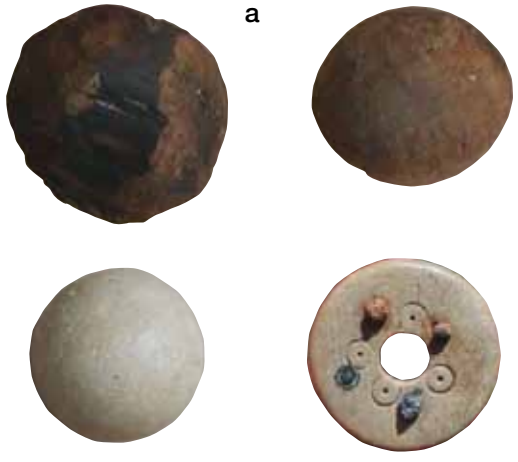

Fig. 6. a. Skårne og drejede kugler af træ og sten er den hyppigst forekommende form for legetøj fra Ribes middelalder (ASR 2163x25, ASR13x164). Hjulet er fremstillet af tre sammennittede benplader og bærer tydeligt præg af slid. Det kan have siddet på en vogn eller indgået i et understel på et stykke legetøj (ASR 2089x111). b. Komplet rangle af ældre glaseret rødgods, 13. årh. (ASR 8M75 D16017). To små flasker af hvidbrændende ler med luster-agtig glasur. Begge indeholder en lille lerkugle og rummer ikke mere end omkring 1 cl. De kan bruges som fløjter, men en anden mere symbolsk præget anvendelse kan heller ikke udelukkes. 12.-13. årh. (ASR 366x1, ASR M8239).

a. Carved and turned marbles of wood and stone are the most commonly occurring form of toy recovered from the medieval layers of Ribe. The wheel has been constructed from three bone plates riveted together and all show clear signs of wear and tear. It could have belonged to a wagon or was part of some undercarriage from a toy. b. A complete rattle made of an older type glazed red ware from the 13th century. Two small flasks of fired white clay with a shiny glaze. Both contained a small clay pellet and had a volume of no more than 1 cl. They can be used as whistles, but another and more symbolically tinged usage cannot be dismissed. 12th-13th century.

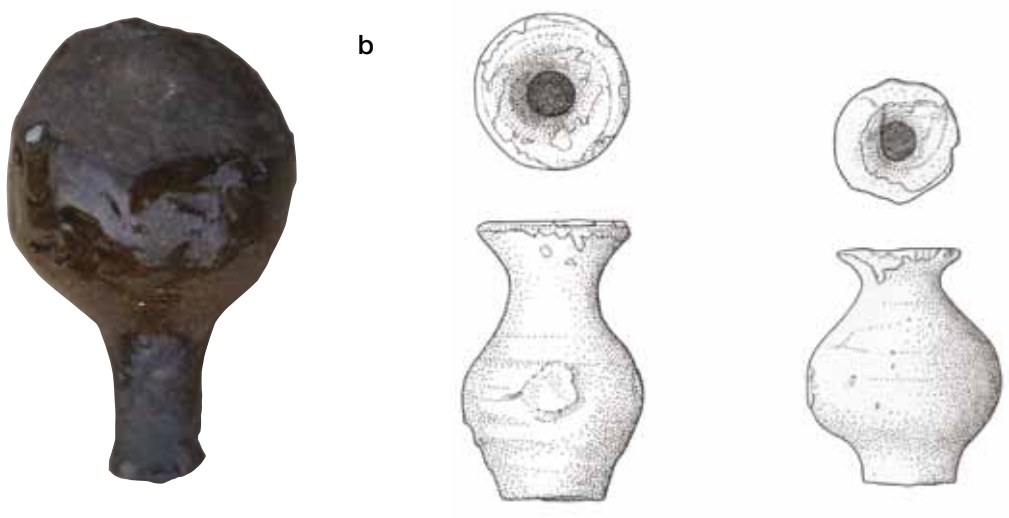

Legetøj

Det almindeligst forekommende fund af legetøj fra kulturlagene under Ribe er forskellige former for kugler (fig. 6a). De kendes som både naturligt dannet kugleflint og i forskellige former for tildannet sten, blandt andet tuf, og størrelsen er typisk mellem 2 og 5 cm i diameter. Kugler i samme størrelse kendes også i træ, både drejet eller skåret ud. For stenkuglernes vedkommende kan man vel ikke udelukke, at de også kan have været kasteskyts, men det kan ikke gælde trækuglerne. Først fra senmiddelalderen synes mindre kugler af brændt ler – marmorkugler – at optræde i fundene. Deres diameter svinger mellem 1 og 2 cm, og de kendes både i lertøj og stentøj.

Også små hjul, typisk med en diameter omkring 4 cm og fremstillet af enten træ eller ben kendes fra lagene fra 12.-14. årh. (fig. 6a). Eksemplaret af ben fremviser tydeligt mekanisk slid i akselhullet, og hjulene kan have siddet under en legetøjsvogn eller måske en hest?

Gennemborede fodrodsknogler fra større husdyr er en anden typisk fundgruppe i byens middelalderlige kulturlag.

Fig. 7. Spillebrikker. Øverst fra venstre: Hvælvet spillebrik af tak, sandsynligvis fra Hnefatafl, 8. årh., ASR 9x400. To spillebrikker skåret af ben fra en kuller, 11. årh., ASR 13x484 og x322. Nederst fra venstre: Skakbrik (?) af kalksten, 12. årh., ASR 2162x1, Skakbrik (?) af træ, ASR 1070x54, terning af ben, 13. årh., ASR 13x483.

Gaming pieces. Above from the left: A dome shaped gaming piece of antler, probably belonging to a Hnefatafl set, 8th century. Two gaming pieces carved from haddock bone, 11th century. Bottom from left: A chalk stone chess piece (?), 12th century, a wooden chess piece (?), a bone gaming dice, 13th century.

Fra Ribe er indtil nu identificeret tre rangler af lertøj (fig. 6b). Den ene er hel og rummer endnu en lerkugle. Den stammer fra en brønd, som af udgraveren dateres til 13. årh. Ranglen er 7,8 cm lang og fremstillet i ældre glaseret rødgods (Madsen 1991). Desuden kendes skår af to rangler i Andenne-gods, som begge stammer fra 12. årh., ASR 13x479. Disse er først identificeret i 2010, og det er tænkeligt, at der gemmer sig skår af flere i samlingen. Ranglerne udgør en interessant fundgruppe, som viser, at der også blev fremstillet genstande specifikt til helt små børn. Størrelsen og udformningen synes at udelukke anden anvendelse end som netop rangler til helt små børn.

Også små lerflasker indeholdende en lille lerkugle kendes der en hel del eksempler på fra Ribe (Madsen 1991). Det er ganske små flasker med udadbøjet, trompetformet munding (fig. 6b). Rumindholdet er næppe mere end 1-2 cl, hvoraf lerkuglen optager en del, og den lille åbning har ikke gjort det let at få et eventuelt indhold ud. De optræder allerede i lagene fra slutningen af 12. årh. og er yderligere interessante ved ofte at have metallisk skinnende lusterglasur – en glasurteknik, som ellers ikke anvendtes i Nordvesteuropa på dette tidspunkt. De fleste er fremstillet af hvidbrændende ler, og miniatureflaskerne kan også optræde med brunlig eller grøn glasur. Anvendelsen er en smule gådefuld. Hvis der er tale om legetøj kan de måske anvendes som fløjter. En anden mulighed er, at der er tale om symbolske beholdere måske erhvervet ved pilgrimsmål eller lignende.

Ved udgravninger i byens hovedgade, Sønderportsgade, er i lag fra 13. årh. fundet to snurretoppe af træ, ASR 1843 x232, 237. De er hhv. 8,5 og 6,4 cm høje og skåret ud af en gren.

Spillebrikker

Der kendes en større mængde spillebrikker fra Ribe (fig. 7). I lagene fra 8.-9. årh. synes der udelukkende at være tale om små hvælvede brikker fremstillet af typisk rav eller tak/ben. De veksler i størrelse fra lidt over 1 cm i diameter til omkring 3 cm. Formen minder om de brikker, der forbindes med spillet hnefatafl – Kongens bord – og det må anses for at være en sandsynlig anvendelse, selv om anvendelsen til andre spil med uniforme brikker heller ikke kan udelukkes.

I lag fra tiden o. 1100 er fundet en række groft skårne spillebrikker fremstillet af knogler fra fiskearten kuller. De lettere koniske brikker kendes i tre forskellige udgaver med hhv. ingen top, én top eller to toppe. Dette udtrykker muligvis et hierarki, uden at det dog kan fastslås hvilket spil, brikkerne har været anvendt til.

Der kendes kun ganske få brikker, som med sandsynlighed kan bestemmes som skakbrikker. I Hundegade er fundet en ca. 4 cm høj antropomorf spillebrik af kalksten i lag fra anden halvdel af 1100-årene. Den sikkert udskårne figur er nu slidt og sekundært udsmykket. Den må ud fra materialet at dømme være importeret. Fra Grønnegade stammer en 4,8 cm høj udskåret træbrik af keglestubform.

Terninger kendes indtil videre ikke i lag ældre end slutningen af 1100-årene. De fleste er fremstillet af ben og forekommer almindeligt i de rige kulturlag fra 13.-14. årh. Benterningerne synes udelukkende at være fremstillet af mellemfodsknogler fra kvæg, som kan levere et kubisk råemne på omkring 1 cm i sidelængde. Øjnene er markeret med punktcirkler og på de fleste sidder øjnene placeret efter systemet 1 modsat 2, 3 modsat 4 og 5 modsat 6. Der kendes dog også enkelte terninger, hvor de modstillede sider sammenlagt giver summen 7, som det også er reglen i dag. Fra en udgravning i Vægtergade foreligger et større affaldsmateriale fra et benværksted aktivt i tiden o. år 1200. Blandt benmagerens produkter var også terninger (Klemensen 2000).

Fra Ribe kendes indtil videre kun én blyudstøbt fodrodsknogle fra kvæg, ASR 2220 x1. De blev anvendt som kegler i keglespil og deres sjældenhed i Ribe skyldes nok mest de generelt fundfattige kulturlag fra senmiddelalderen.

Marionetter og musik

I Ribes kulturlag fra 12.-14. årh. er gennem årene fundet en række mindre lerfigurer af form som mennesker eller dyr. Indtil videre er fundet to munke, tre heste, en ræv (?), en løve (?) og en and (fig. 8). De forekommer både i hvid- og rødbrændende ler og med både grøn og klar glasur og må være fremstillet i forskellige geografiske områder. Der er paralleller i fund fra øvrige nordvesteuropæiske byer og et fælles træk er, at de typisk under bunden har et lille hul, som ikke synes at have haft med fremstillingsprocessen at gøre. Hullet kan anvendes til at montere figurerne på en pind, og de bør nok opfattes som marionetter. Som sådan kan de have været anvendt af både børn og voksne, og de giver et sjældent indblik i det verdslige forestillingsliv, som er langt dårligere overleveret end det kirkelige. Måske har figurerne været anvendt i en form for dukketeater?

En helt særlig marionet er den hulstøbte "påfuglemand", ASR 2089x69, som blev fundet i lettere deformeret stand i Dagmarsgade i lag fra 1200-årene. Den detaljerige bly/tin-figur er støbt i en todelt form og var oprindelig tredimensionel og forneden udstyret med et hul til montering på et skaft. Figuren forestiller en mand med stor næse, tykke læber, hageskæg og en spids hue. Fuglekroppen kan i kraft af halen identificeres som en påfugl. Der kendes en række lignende figurer både fra England og kontinentet (Spencer 1998). Deres baggrund er ukendt, men eksemplaret fra Ribe synes at have træk, som minder om samtidens fremstillinger af jøder, og måske skal figuren opfattes som en jødisk karikatur – måske en i samtiden velkendt figur? Også her kan der være tale om en marionet fra en form for dukketeater, måske i stil med den velkendte scene fra Hortus Deliciarum, hvor to unge mænd leger med riddermarionetter (Forsyth/Egan 2005, 61).

Det hyppigst forekommende musikinstrument er fløjter af ben eller træ. Ofte er de fremstillet af lårbensknoglen fra et lam. Der kendes en håndfuld efterhånden, og de forekommer allerede fra o. år 1100. Der kendes også et mindre antal jødeharper, mens der indtil videre kun er fundet én stemmeskrue fra et strengeinstrument.

Fig. 8a. Lermarionetter fra Ribe. På figurerne, hvor bunden er bevaret, ses et hul til en styrepind. Munke (ASR 1200x590, ASR 52/64 R5978). Ræv (?) (ASR 15x1, And (?) ASR 52/64 R4375), Heste (ASR MD89 D200, ASR 30M70 D1667). Alle stammer sandsynligvis fra 12.-13. årh. og har vel været anvendt i en form for dukketeater. Størrelsen varierer mellem 2,4 og 5 cm.

Clay puppets from Ribe. A hole can be observed on the figures with a preserved lower part for a holding stick. Monks, a fox (?), a duck (?), a horse. All most probably datable to the 12-13th centuries and have more than likely used in some form of puppet theatre. The size varies between 2,4 and 5 cm.

Fig. 8b. Hulstøbt marionet forestillende en påfuglemand. Fundet i lag i Dagmarsgade stammende fra det 13. årh. Den detaljerede figur kan muligvis opfattes som en jødisk karikatur, og lignende figurer er fundet i både England og på kontinentet. Afslutningen forneden viser, at figuren oprindelig var monteret på en rund pind (ASR 2089x69).

A hollow cast puppet symbolizing a peacock man. It was recovered from layers in Dagmargade dating from the 13th century. The detailed figure can possibly be interpreted as a Jewish caricature and similar figures have been found in both England and on the continent. The bottom piece shows clear signs of having been attached to a round stick.

Fig. 9. Skolemesterens bolig, Puggård, under restaurering i ca. 1912. Bygningen består af et ældre, kvadratisk stenhus til højre i billedet, som i senmiddelalderen udvides kraftigt.

The school principles residence, Puggård during restoration work in 1912. The building comprises of an older quadratic stone house on the right of the picture, which was extensively extended during the Late Middle Ages.

Skolevæsenet i Ribe

De første skoler i Danmark blev grundlagt ved domkirkerne og havde som formål at uddanne præster til besættelse af landets voksende antal af kirkelige embeder. Ribe Domkapitels stiftelsesbrev fra 1145 omtaler også en skole, som altså må have været i funktion på den tid, men hvor skolen lå, vides ikke. En sandsynlig placering kunne være i det til domkirken knyttede kannikekloster, som synes at have ligget på domkirkens sydside. Forstanderen for domskolen bar titlen Scholasticus og var ofte medlem af domkapitlet. En Bonefacius Scolasticus er omtalt i 1160'erne og en Johannes Scolasticus i 1232. I løbet af 1200-årene synes skolen at være flyttet til Puggårdsgade. I 1278 oprettede biskop Tyge 120 fripladser for fattige peblinge fra Ribe Stift ved skolen. I 1298 stiftede biskop Kristian et kollegium ved skolen for 20 fattige peblinge. Til stiftelsen hørte et kapel viet til Skt. Mikkel samt et stenhus, skolemesterens bolig, som efter alt at dømme er identisk med det endnu bevarede stenhus Puggård. Det består af et mindre, nærmest kvadratisk stenhus på 6,8 x 7,4 m, som oprindelig synes at have haft tre stokværk og altså fremstået som et mindre tårn. Dette ældre hus er ikke blevet grundigt undersøgt, men ud fra hustypen at dømme kan det ikke udelukkes, at der er tale om det stenhus, som omtales i 1298. I senmiddelalderen udvides bygningen mod vest med en tilbygning med store vinduer mod syd. Der er aldrig foretaget arkæologiske undersøgelser i området, og hverken placeringen af selve skolebygningen eller Skt. Mikkels kapel er kendt med sikkerhed.

Omkring år 1500 flyttedes skolebygningen til en placering lige vest for Domkirken på hjørnet af Skolegade og Grydergade. Her er endnu bevaret en rest af et stenhus, som udgjorde en del af skolen, men huset er ikke blevet undersøgt nærmere. Der

er heller ikke foretaget udgravninger på stedet. Skolen lå på dette sted indtil 1856.

Konklusion

Blandt fundene fra det 8. og 9. århundredes Ribe optræder spor efter børn kun sjældent. Der foreligger ganske få fund af lædersko, som sammen med fundet af to barnegrave viser, at børn har været til stede, men de træder ikke tydeligt igennem i det arkæologiske materiale. Det kan meget vel skyldes, at antallet af børn på markedspladsen i Ribe har været forholdsvis beskedent. Det tidlige Ribe har primært været mødested for handlende, som kom fra både nær og fjern, og det er muligt, at mængden af kvinder og børn har været forholdsvis begrænset. Der kan have været en del børn i form af slaver, men de afsætter ikke direkte spor i det arkæologiske materiale. Det er dog en vigtig pointe, at der på flere steder i byen er fundet både hedenske og kristne barnegrave, som viser, at også børn var til stede og kunne få en omhyggelig begravelse. Det er dog muligt, at disse barnegrave alle tilhører de højere sociale lag.

Med Ribes store fremvækst i det 11. årh. udviklede byen sig til en permanent bebyggelse for en større gruppe mennesker. Mange børn levede nu i byen, og der begynder at optræde få og spredte spor efter dem i det arkæologiske materiale. Særligt lerranglerne, som kendes allerede fra det 12. årh., er interessante, da de utvetydigt viser, at der blev fremstillet genstande specifikt til helt små børn, endda i det prestigebetonede Andenne-gods. De må nok opfattes som luksusvarer.

Også gruppen af små lerfigurer er interessant. De kendes fra det meste af Nordvesteuropa fra det 12.-14. årh. og bag deres udbredelse må ligge et fælles sæt forestillinger om deres symbolik og anvendelse. Måske som marionetter i en form for dukketeater.

Arkæologisk set har vi det bedste kendskab til bylivet i Ribe i 12.-14. årh., hvor tykke kulturlag dannedes i byen. Fra denne fundrige periode stammer de fleste af legetøjsfundene fra Ribe, og gennemgående er de fremstillet af billige, forhåndenværende materialer som sten, træ eller ben. Den samlede mængde fund er beskeden, hvilket nok tyder på, at mængden af legetøj har været forholdsvis begrænset og nok i et vist omfang været forbeholdt det mindretal af børn, hvis forældre havde råd til at give deres børn en barndom.

Litteratur

Bencard, M., L. B. Jørgensen 1990: Excavation and Stratigraphy. I: M. Bencard, L. Bender Jørgensen, H. Brinch Madsen (eds), *Ribe Excavations,* Vol. 4, s. 15-167.

Bennike, P. 2004: The Human Remain. I: M. Bencard, A. Kann Rasmussen, H. Brinch Madsen (eds), *Ribe Excavations,* Vol. 5, s. 53-60.

Christiansen, T. Trier, T. Sarauw 2010: Vognfaddinggraven fra Sønder Tranders. I: *Årsberetning 2009. Nordjyllands Historiske Museum,* s. 71-76.

Feveile, C. 2006a: Ribe på nordsiden af åen, 8.-12. århundrede. I: C. Feveile (ed) *Ribe Studier,* Bd. 1.1, s. 13-63.

Feveile, C. 2006b: Mønterne fra det ældste Ribe. I: C. Feveile (ed) *Ribe Studier,* Bd. 1.1, s. 279-312.

Feveile, C. 2006c: ASR 8 Rosenallé. I: C. Feveile (ed) *Ribe Studier,* Bd. 1.1, s. 65-118.

Feveile, C., M. Søvsø 2010: The fortifications of Ribe from the 9th Century to around the year 1500. I: M. Gläser (ed), *Lübecker Kolloquium zur Archäologie im Hanseraum VII. Die Befestigungen, Lübeck*, s. 813-823.

Forsyth H., G. Egan 2005: *Toys, Trifles and Trinkets. Base-metal Miniatures from London 1200 to 1800.* London.

Jantzen, C., J. Kieffer-Olsen, P. K. Madsen 1994: De små brødres hus i Ribe. I: *Mark og Montre*, s. 26-36.

Klemensen, M. F. 2000: Et middelalderligt benværksted – arkæologiske undersøgelser på Vægtergade 2 i Ribe. I: *By, marsk og geest* 12, s. 29-46.

Madsen, P. K. 1991: Mittelalterliche bleiglasierte Miniaturgefässe aus Ribe. I: H. Lüdtke and R. Vossen (eds), *Töpferei und Keramikforschung* 2, Bonn.

Nielsen, K. Højlund 2004: The Bronze, Silver and Lead Artefacts in the 8th Century Deposits and some Pre-medieval Single Finds, in: M. Bencard, A. Kann Rasmussen, H. Brinch Madsen (eds), *Ribe Excavations*, Vol. 5, s. 61-82.

Roesdahl, E. 1977: Fyrkat. En jysk vikingeborg II,

Nordiske Fortidsminder Serie B – in quarto, København.
Spencer, B. 1998: Pilgrim Souvenirs and Secular Badges. *Medieval Finds from Excavations in London*.
Søvsø, M. 2006: Arkæologiske undersøgelser i Sønderportsgade – Ribes hovedgade gennem 900 år. I: *By, marsk og geest* 18, s. 5-33.
Søvsø, M. 2007: Arkæologiske undersøgelser i Ribes Dagmarsgade – topografi og bebyggelsesstruktur i de ånære områder, in: *By, marsk og geest* 19, s. 17-48.
Søvsø, M. 2009: I hjertet af Ribe. I: *Skalk* 4:2009, s. 3-8.
Søvsø, M. 2010: Tidligkristne begravelser ved Ribe Domkirke. I: *Arkæologi i Slesvig* 13, Neumünster, s. 147-164.

SUMMARY

The archaeological traces of childhood and youth, play and games in Medieval Ribe

Among the finds from the 8th and 9th centuries in Ribe, traces relating to children occur only rarely in the archaeological record. There are only a few finds of leather shoes, which seen together with the finds from two child burials, show us that children were present, but they do not shine through very clearly in the archaeological material. It could well be, that the actual number of children present on the market place of Ribe was relatively modest. The early settlement of Ribe would primarily have been a meeting point for traders, who came from far and wide and it is not unthinkable, that the true numbers of women and children accompanying them would have been limited. There could have been numerous children amongst the many slaves in the town, but these have not laid down any eye-catching marker in the material revealing their presence. It is however an important point, that a number of both Christian and Pagan children's burials have been unearthed at a number of locations throughout the town site (fig. 2, 3). This shows, at the very least, that children were present and that they were seen as worthy of a careful and personal burial. It is possible though, that all of these burials belong to the upper social echelons of their era.

The great surge and expansion of Ribe in the 11th century saw the town develop to a permanent settlement for a large group of people. Innumerable children must now have lived in the town and it is at this point, that some few and far between traces of them begin to crop up in the archaeological records. Especially the clay rattles, which are known of from the 12th century are interesting, as they unequivocally state, that some specific items at least were produced to and for children and small infants – even in the form of the prestige laden Andenne wares. These must be interpreted as luxury items (fig. 6).

The group of small clay figurines is also quite interesting. There are similar contemporary references and finds from the most of Northwest Europe dating from the 12th-14th centuries and behind the spread of the figurines must lie some common set of ideas about the symbols and use associated with them. Perhaps they were used as puppets in some form of puppet theatre? (fig. 8).

Archaeologically speaking our best knowledge of town life in Ribe stems from the 12th-14th centuries, where thick cultural layers were deposited in the town. It is from this period, rich in finds material, that we have the majority of our toys from Ribe. They are generally manufactured from cheap, readily available materials – such as stone, wood or bone. The entire corpus of finds is quite modest, which probably indicates, that the original distribution and quantity of toys was relatively limited and was to a certain extent probably reserved for the minority of children, whose parents could afford to give them a childhood.

Morten Søvsø
Museumsinspektør
Sydvestjyske Museer
Tangevej 6, 6760 Ribe
mosvs@sydvestjyskemuseer.dk

Kønsforskelle og knoglefrakturer
– En undersøgelse af skeletmateriale fra det middelalderlige Odense og Ribe

Af Jonna Nielsen

Skeletmateriale fra det middelalderlige Odense og Ribe danner her grundlag for en undersøgelse af, om der er en sammenhæng mellem graden af den gennemsnitlige forskel i kvinders og mænds fysiske statur og de frakturer (skader og brud på knoglerne) de pådrog sig. Resultaterne viser en mulig sammenhæng mellem højde/statur-forskelle mellem kønnene og fordelingen af frakturer, således at i et samfund, hvor kvinder og mænd ligner hinanden fysisk og højdemæssigt, er frakturerne jævnt fordelt på de to køn. En større fysisk forskel resulterede i en mere skæv fordeling af frakturerne.

Studier af arkæologisk skeletmateriale viser ofte en relativt høj frakturfrekvens i ældre samfund sammenlignet med moderne data, og denne højere frakturfrekvens synes at have været mest udtalt for kvinders vedkommende. Centralt for tolkningen af årsagerne til denne forskel mellem kønnene er oftest en næsten enstemmig enighed om at tolke frakturer på kvindeskeletter som indikation for, at kvinderne var fysisk og dermed socialt svagere end mænd og derfor lette ofre for mænds aggression. Frakturer bidrager således til den sociologiske tolkning af kvindens status i historiske og forhistoriske samfund.

Formålet med denne undersøgelse var at evaluere alternative forklaringsmuligheder ved at teste en hypotese om, at *kønsdimorfien* (højde/statur-forskelle mellem kønnene) observeret i et samfund korrelerer (hænger sammen) med fordelingen af frakturer (arbejds/ulykkes- samt voldsrelaterede) mellem de to køn, mens frakturernes hyppighed og typer er påvirket af andre sociale faktorer. Denne undersøgelse sammenholder således graden af kønsdimorfi på en given lokalitet med frakturernes frekvens, type og fordeling. Selv om de to osteologiske elementer (kønsdimorfi og frakturer) er blevet undersøgt separat af forskellige forskere (Smith & Jones 1910; Nielsen 1970; McWhirr *et al*. 1982; Ican & Miller-Shaivitz 1984; Rösing 1990; İşcan *et al*. 1994; Smith 1996; Steyn & İşcan 1997; González-Reimers *et al*. 2000; Judd 2002*a*, 2002*b*, 2004, 2006, 2008; Šlaus & Tomičic 2005; Rich *et al*. 2005), er sammenhængen mellem de to typer data, efter min bedste overbevisning, aldrig blevet undersøgt før, og har et potentiale, som burde studeres nærmere. Bemærk at dette studie fokuserer på de daglige aktivitetsmønstre og frakturernes fordeling mellem de to køn, og ikke så meget på enkeltindivider og forskellen i distributionen af frakturer i de sociale lag.

For at udføre undersøgelsen var det nødvendigt at have skeletmateriale fra to lokaliteter, der tidsmæssigt og socialt var sammenlignelige, hvor de sociale forhold var veldokumenterede i det skriftlige og arkæologiske materiale, og hvor der desuden var en dokumenteret stor forskel i graden af kønsdimorfi. De danske middelalderskeletter opmagasineret på Antropologisk Afdeling (ADBOU) på Syddansk Universitet i Odense viste sig at være særdeles velegnede til denne undersøgelse. Efter flere års arbejde med de mere end 12000 opmagasinerede skeletter havde personalet på ADBOU en antagelse om, at skeletterne fra Jylland udviste en større grad af kønsdimorfi end skeletterne fra Fyn. Denne antagelse blev undersøgt og bekræftet i et sideløbende studie, der specifikt undersøgte kønsdimorfien i Ribe og Odense skeletterne.

Skeletmaterialet og dateringen

Det fynske skeletmateriale brugt til denne undersøgelse kommer fra to udgravninger på Skt. Knuds Plads i Odense (OBM 9784 og nr. OBM 9785). De er begge foretaget af Odense Bys Museum under ledelse af cand. mag. Jakob Tue Christensen. OBM 9784 blev foretaget fra marts til maj i 1998. Feltet for udgravning var på i alt 184 m2 og blev udlagt med lige stor del på hver side af det oprindelige skel mellem Skt. Albani og Skt. Knud Kloster kirkegårde (Christensen 1998: s.1).

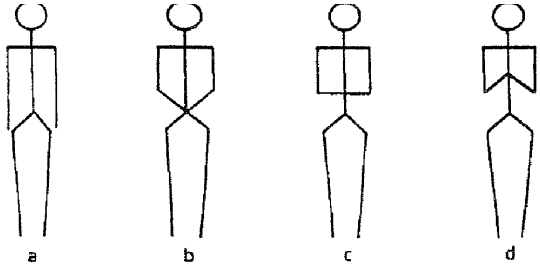

Fig. 1. Skematisk tegning over de i middelalderen anvendte armstillinger. A er den ældste og D den yngste (Jantzen et al. 1994, s. 33).

Schematic drawing of the arm positions used in the Danish medieval period, A represents the oldest skeletal remains and D the youngest.

Denne udgravning tilvejebragte skeletmateriale fra i alt 165 grave (ibid.). Senere blev der i samme område af Christensen foretaget udgravning OBM 9785, en udgravning der bestod af flere små felter på i alt 160 m^2, og tilvejebragt skelet-materiale fra 170 ekstra grave.

Ud fra de arkæologiske levn kunne starten på aktiviteten i de middelalderlige lag dateres til 1000-tallet (Christensen 1998: s. 5). Dette understøttes af de skriftlige kilder, idet Skt. Albani Kirke nævnes som gerningsstedet for mordet på Knud den Hellige i 1086, hvorfra han i 1095 overførtes til en krypt i Skt. Knuds kirke (ibid. s.2). Skt. Albani kirke fungerede muligvis allerede fra 1086 (Christensen 1999: s. 84) som sogne- og menighedskirke for det centrale Odense. Det antages, at kirkegården blev taget i brug umiddelbart, og at den var i brug, til den blev nedlagt i 1542 (ibid. s. 87). Skt. Knuds kirke var sæde for biskoppen og fungerede som domkirke og kirke for munkene tilknyttet benediktinerordenen (ibid. 84). De to kirkegårde har altså eksisteret samtidig, men har været adskilt af et i alt fald i den senere periode tydeligt skel (Christensen 1998: s. 1, Christensen 1999: s. 87).

Dateringen af skeletmaterialet til dansk middelalder blev af udgraveren foretaget på grundlag af armstilling A, B, C eller D (se fig. 1) i graven i henhold til metoden beskrevet af Jakob Kieffer-Olsen (Jantzen *et al.* 1994: s. 33, Christensen 1999: s. 89). Normalt kunne det antages, at Skt. Knud kirkegård husede begravelser af munke, samt af de mere velstillede borgere (antageligt flest mænd) fra byen, der kunne købe sig retten til begravelse på denne mere "hellige" plads (Christensen 1999: s. 86), hvorimod almenborgerne blev begravet på Skt. Albani kirkegård. Ser man på selve begravelses-intensiteten, findes der da også en markant forskel, idet den er langt større på Skt. Albani kirkegård (ibid. s. 87). Kønsfordelingen af skeletterne fra hele området viser også, at der er næsten lige så mange kvinder som mænd begravet på begge sider, kun er der langt flere børnebegravelser på Skt. Albani siden (ibid. s. 89). Dette får udgraveren til at konkludere, at flertallet af munkene formentlig er blevet begravet separat i et område uden for de her undersøgte udgravningsfelter. Det skal naturligvis her bemærkes, at området ikke er totalt udgravet, og at det derfor ikke kan udelukkes, at der har været tale om en kønsspecifik begravelsestradition, som beskrevet senere.

Det jyske materiale brugt til denne undersøgelse er optaget i forbindelse med en udgravning af Gråbrødre Klostret i Ribe. Udgravningen (ASR 1015), blev foretaget af Den antikvariske Samling i Ribe under ledelse af Jakob Kieffer-Olsen, Connie Jantzen og Per Kristian Madsen (Jantzen 1994: s. 26). Selve udgravningen blev foretaget i forår og sommer 1993. Hele feltet for udgravningen var på i alt 800 m^2, men selve skeletmaterialet kom fra fire mindre "felter", nemlig kirkegård, kirke (inkl. dennes korsgang), østfløjens korsgang og fratergård. I alt blev der i disse fire områder udgravet 592 grave (Petersen 1993: s.1), heraf er langt størstedelen, i alt 432 grave, fra selve kirkegården (ibid. s. 3). Hans Chr. Petersen stod for den nærmere undersøgelse af skeletmaterialet og udfærdigelsen af den antropologiske beretning (ibid.).

Den sydlige del af det udgravede felt er del af det område, der i 1232 blev givet til gråbrødrene (Jantzen 1994:s. 26), og selve kirken blev indviet i 1280. For at sikre indtægter til klostret og kirken afholdt munke sjælemesser og begravelser for velhavende borgere, der var villige til at betale (ibid. s.29). Store dele af klosteret og kirken fjernes i 1537. Den nordlige del af udgravningsfeltet er del at et område, der blev udlagt til kirkegård, og baseret på armstillingen i graven antages det af udgraverne, at kirkegården har fungeret fra engang ca. 1250 til ca. 1350 (ibid. s. 33). Det kan ikke

med sikkerhed siges, hvilken kirke kirkegården hørte til, både gråbrødrenes kirke og Skt. Clemens sognekirke er tidligere nævnt som en mulighed. Tages begravelsesintensiteten, kønsfordelingen og tilstedeværelsen af børnebegravelser som udredt i den antropologiske beretning (Petersen 1993) i betragtning, finder vi et billede, der minder meget om begravelsesmønstret i Skt. Albani i Odense, der fungerede som sognekirke.

Antageligt har de finere begravelser fundet sted i selve kirken/korsgangen, munkene er primært begravet i fratergården, og selve kirkegården har fungeret mere eller mindre som en sogne- og menighedskirkegård. Der er dog også fundet kvindebegravelser i fratergården, og der var ikke tale om en lige kønsfordeling i nogen af de fire felter, idet de indeholder flere mandebegravelser end kvindebegravelser (Jantzen 1994: s.34). Grunden hertil er ikke entydig. På andre tidlige middelalderlige kirkegårde er der fundet et mønster med begravelse af kvinder og børn nord for kirken, og mænd begravet syd for kirken (Christensen 1999: s. 86). Selv om der trods alt ses et mere blandet begravelsesmønster i materialet fra Ribe, er heller ikke denne lokalitet fuldstændig udgravet, og hvordan mønstret er for hele området, kan derfor ikke bedømmes.

Kronen såvel som de gejstlige institutioner har kontrolleret en stor del af økonomien og har ejet store besiddelser i det middelalderlige Odense, men dette har ikke udelukket adeliges og almenborgeres udøvelse af privat handel og ejendomsret (Christensen 1988: s. 96, 135). Både skriftlige og arkæologiske kilder dokumenterer således tilstedeværelsen af gårde, større eller mindre huse samt boder (ibid. s. 66, 135). Ligeledes har Odense med sin centrale beliggenhed spillet en vigtig rolle i forbindelse med samhandlen og forbindelsen mellem vest og øst Danmark (ibid. s. 52, 134). Handel såvel som håndværk (dokumentationen af eksistensen af gilder og lav (ibid. s. 96)) må altså have spillet en rolle for byens økonomiske grundlag. Alt i alt var Odense altså en betydelig by i det middelalderlige Danmark, med en stor forbindelse/samhandel med omverden og en socioøkonomisk blandet befolkning af gejstlige, adelige, købmænd, håndværkere, rige samt fattige.

Ribe er centralt placeret for handelsruter (nationale som internationale) både til lands og til vands via Ribe Å, og byens betydning som knudepunkt for handel og håndværk i vikingetiden er særdeles veldokumenteret ved arkæologiske fund. Denne position synes at være fortsat i middelalderen, hvilket understøttes af den arkæologiske dokumentation af et bebyggelsesmønster med gårde, huse, boder og værksteder som i Odense (Nielsen 1985: s. 133-141). Ligeledes finder vi også her en stor grad af indflydelse fra kongen og de gejstlige institutioner (ibid. s. 72-73, 98), endda i en endnu større grad end i Odense. Hvor handelsruterne i Odense mere har været af national karakter, forbindende Vest- og Østdanmark, har Ribe spillet en stor og international rolle som forbindelsesled mellem Danmark og resten af Europa (ibid. s. 39). De ovenstående afsnit synes at indikere, at selv om de to skeletmateriale samlinger naturligvis ikke er fuldkommen ens, forekommer der dog at være en rimelig grad af sammenlignelighed mellem dem. I begge byer har handel og håndværk har været i højsæde, og kongemagt og kirke har spillet en betydelig rolle. Tages placeringen af gravene i betragtning, antages det, at begge skeletmateriale samlinger indeholder individer fra alle samfundslag i nogenlunde samme forhold. Da både Odense og Ribe har haft betydelig kontakt med omverdenen, kan det naturligvis ikke udelukkes, at enkelte grave på begge lokaliteter kan indeholde skeletter fra personer, der ikke var bosat i byen. Det antages dog, at det kun kan have været ganske få (om nogen), og ikke har den store betydning for resultatet af denne undersøgelse.

Alders- og kønsbestemmelse

Da kønsdimorfi er central i denne undersøgelse, blev det besluttet kun at bruge skeletter fra voksne individer til studiet; skeletter, hvor knoglematerialet gav en alders-bestemmelse på under ca. 16 år (Bass 2005) og meget fragmenterede skeletter, blev frasorteret. Fremgangsmåden med at udelade alt for fragmenterede skeletter i en analyse af frakturer er blevet benyttet af bl.a. Judd (Judd 2002a, s. 92, 2004, s. 37) ved hendes undersøgelse af skeletmaterialet fra den Nubiske lokalitet Kerma i det nuværende Sudan.

Kønsbestemmelsen blev foretaget ud fra kraniet, bækkenet og kroppens øvrige knogler (Mays 1998, Bass 2005). På kraniet blev følgende fem punkter

vurderet: øjenbrynsbuens (*glabella*) form, øreknudens (*mastoide process*) størrelse, muskeltilhæftninger i nakken, tykkelsen på øjenhulens kant (*orbital kant*) samt underkæbens *(mandibula)* højde og vinkel. Bækkenet blev antaget at give den mest præcise indikation af individets køn. Bækkenets kønsindikation blev bestemt ud fra skambenets (*pubis*) form, vinklen på knoglerne (*ischium*) der fører op til skambenet, samt hele bækkenets/fødselspassagens "åbenhed". Kroppens øvrige knogler (de *postkranielle* knogler) blev kønsbestemt ud fra deres generelle størrelse og robusthed. Ud fra den samlede vurdering som beskrevet ovenfor blev hvert individ givet en af syv scorer løbende fra 1**:** tydelig mand, over 4: kønnet kan ikke bestemmes, til 7: tydelig kvinde. Score 3 og 5 gives således til individer med ringe kønskarakteristika.

Alderen blev bestemt ud fra flere forskellige aldersindikatorer på knoglerne (Calibrated Expert Inference – J. L. Boldsen, pers. kom., 2010). Epifyselinjernes tydelighed, tandfrembrud (Bass 2005) samt evt. "blødhed" og tilstedeværelsen af *eksostoser* (små knoglespidser) og slid på lårbenshovedet (*femur caput*), skinnebenshovedet (*tibia caput*) og fem andre punkter (en syv-punkts metode til aldersbestemmelse udviklet på ADBOU, SDU) samt en mere overordnet individuel bedømmelse af hele skelettet blev brugt til aldersbestemmelsen.

Registrering af frakturer (brud, skader)

Samtlige knogler fra samtlige skeletter blev undersøgt for tegn på *ante-* og *perimortem* frakturer. Til brug for den efterfølgende statistiske analyse blev data vedrørende samtlige observerede frakturer indtastet i et Excelark for hver lokalitet. Excel arkene gav mulighed for registrering af gravnummer, køn, alder og skelettets bevaringsgrad kvalitativt og kvantitativt, samt en mere detaljeret beskrivelse af frakturerne. Således blev det noteret, om frakturerne antages forårsaget af høj eller lav energipåvirkning af knoglen, deres placering på kroppen (kranium, torso, over-/underekstremitet) samt sideidentifikation (højre/venstre side af kroppen).

Alders- og kønsfordeling

Baseret på ovennævnte kriterier for alders- og kønsbestemmelse af skeletter kunne der i Odense-materialet udtages i alt 91 personer, 43 kvinder og 48 mænd. Materialet fra Ribe gav 46 kvinder og 49 mænd, i alt 95 personer. Aldersfordelingen, der kunne observeres i Odense-materialet, er vist i tabel 1. 79% af kvinderne døde i alderen 26-35 sammenlignet med kun 58% af mændene, og kun 9% af kvinderne kunne forvente at nå deres 36 års fødselsdag sammenlignet med 31,5% af mændene. I materialet fra Ribe ses en næsten identisk fordeling (se tabel 2). I denne samling af skeletter døde 72% kvinder i alderen 26-35 i forhold til 59% mænd, og kun 15% af kvinderne kunne forvente at nå en alder af 36, hvor tallet for mænd er 27%. Der er således en meget identisk aldersfordeling i skeletmaterialet fra de to lokaliteter. I overensstemmelse med hvad der traditionelt ses i historisk skeletmateriale, døde et stort antal af kvinder i den fødedygtige alder, men i modsætning til normen levede kvinder ikke længere end mænd på disse to lokaliteter.

	Kvinder		Mænd	
Aldersgruppe	Antal individer	%	Antal individer	%
17-25	5	12	5	10,5
26-35	34	79	28	58
36-45	4	9	10	21
46+	0	0	5	10,5
Total	**43**	100	**48**	100

Tabel 1. Aldersfordelingen kvinder og mænd i Odense sample.

The age distribution of females and males in the sample from Odense.

	Kvinder		Mænd	
Aldersgruppe	Antal individer	%	Antal individer	%
17-25	6	13	7	14
26-35	33	72	29	59
36-45	7	15	10	21
46+	0	0	3	6
Total	**46**	100	**49**	100

Tabel 2. Aldersfordelingen kvinder og mænd i Ribe sample.

The age distribution of females and males in the sample from Ribe.

	Odense		Ribe	
Køn	Antal skeletter	Frakturer	Antal skeletter	Frakturer
Kvinder	43	5	46	2
Mænd	48	5	49	9
Total	**91**	**10**	**95**	**11**

Tabel 3. Antal skeletter med frakturer i Odense og Ribe samples.

The number of fractured skeletons in the samples from Odense and Ribe.

Kønsdimorfi

Human kønsdimorfi er defineret som forskellen i kvinders og mænds gennemsnitlige størrelse/statur (oftest bedømt ud fra målinger af de lange rørknogler som lår- og skinneben), samt forskelle i knoglernes morfologi (som f.eks. bækkenknoglerne eller kraniet). Størrelse/statur er en variabel faktor, og derfor angives kønsdimorfi som en grad af kønsdimorfi (stor hvis kvinders og mænds størrelse/statur er meget forskellig og lille, hvis forskellen ikke er så udtalt) og ikke som tilstedeværelsen eller fraværet af kønsdimorfi i et samfund. Graden af kønsdimorfi i de to samples, der blev anvendt til denne undersøgelse, blev (i en separat undersøgelse, der anvendte DSP-metoden udviklet af Murail et al. (2005)) udregnet på basis af bækkenmålinger, og blev fundet at være høj i samplet fra Ribe og lav i Odense samplet.

Fraktur i materialet fra Odense

I skeletmaterialet fra Odense blev der totalt fundet ti individer med fraktur, fem kvinder og fem mænd (se tabel 3). Af disse havde tre kvinder og to mænd mindre skader som en brækket finger, tå eller brækket/bøjet ribben. Samme type frakturer blev fundet hos både kvinder og mænd.

En kvinde, mellem 30 og 37 år, havde fraktur på venstre *ulna* (albuebenet i underarm). På en kvinde, mellem 28 og 38 år, var nedre ende af højre *femur* (lårbensknogle), øvre ende af højre *tibia* (skinneben) og *patella* (knæskal) totalt sammenvokset efter en voldsom fraktur. Venstre *patella* fra denne kvinde havde særdeles kraftig *ebonation* (tegn på slid), hvilket tyder på at denne kvinde har haft smerter og besvær med at bevæge sig rundt til fods (fig. 2). En mand, mellem 29 og 34, havde fraktur på højre *radius* (spolebenet i underarmen) samt en knogle i højre hånd. En mand, mellem 26 og 36, havde haft brud på venstre *humerus* (overarmsknogle) og *femur caput* (lårbenshoved) samt et brækket ribben i højre side (fig. 3 og 4).

Individet med de fleste skader var en mand i alderen 35-43 med ikke mindre end fire frakturer. Således var der fraktur midt på højre *ulna*, øvre del af højre *humerus*, højre *pubis* samt på tre ribben i venstre side. Generelt blev de fleste frakturer i dette sample fundet på højre side af kroppen.

Fig. 2. Højre femur/tibia fraktur, venstre patella (samme individ) med kraftig ebonation. Foto: Nielsen 2010.

Right femur/tibia fracture, left patella (same individual) with heavy ebonation.

Fraktur i materialet fra Ribe

I skeletmaterialet fra Ribe blev der totalt fundet 11 individer med fraktur, to kvinder og hele ni mænd (se tabel 3). Som i Odense samplet havde kvinder og mænd generelt samme type frakturer.

De to kvinder havde henholdsvis en fraktur på venstre ribben og en lille fraktur på højre *tibia*. Hos mændene blev der observeret fire mindre brud som brækket finger, tå eller brækket/bøjet ribben. En mand havde fraktur på højre *humurus,* to mænd havde fraktur på henholdsvis højre og venstre *clavicula* (kraveben), og et individ udviste et træthedsbrud (brud på grund af længerevarende overbelastning) på højre *ulna*. En enkelt mand mellem 30 og 40 år havde mere end en fraktur, nemlig på højre ribben og venstre finger. Også i dette sample sås der flest frakturer på højre side af kroppen.

Høj- og lavenergifraktur

Lavenergifraktur, også kaldet træthedsbrud, er forårsaget af kontinuerlig overbelastning af knoglen (Mays 1998, s. 162), og antages oftest at være arbejdsrelateret. Højenergifraktur kan enten være forårsaget ved vrid (spiral fraktur), ved kraftig slag/bøjning eller ved knusning, og kan enten fuldstændigt eller delvist brække knoglen (ibid., s. 163). I materialet fra Odense og Fyn blev der i alt fundet 30 frakturer på 21 individer. Af disse kunne kun en enkelt, en fraktur på højre *ulna*, betegnes som lavenergifraktur/træthedsbrud. Samtlige frakturer var fuldstændigt ophelet inden individets død.

Højenergifrakturerne kan henføres til ulykker eller vold (Grauer og Stuart-Macadam 1998, s. 11). Ulykker som f.eks. faldulykker giver en mere diffus fordeling af frakturerne på kroppens knogler alt efter ulykkens art. De fleste frakturer i forbindelse med vold ses på kraniet, oftest brud på næsebenet eller venstre tindingeben, men brud på midterste del af *ulna* ses også, og denne type fraktur kaldes en "parerfraktur" (Judd 2008, s. 1661). Da de fleste personer er højrehåndede, ses slaget oftest at have ramt ofrets venstre side (Mays 1998, s. 179).

I hele det her anvendte materiale blev der ikke fundet fraktur på kraniet. Odense materialet viste fraktur midt på en højre *ulna*, en venstre *ulna* nederst og en højre *radius* nederst. Der var ingen fraktur efter vold på *ulna* eller *radius* i Ribe materialet, men her blev det tidligere omtalte træthedsbrud observeret.

Fig. 3. Højre og venstre humerus fra samme individ, venstre humerus (øverst) viser tegn på fraktur. Foto: Nielsen 2010.

Right and left humerus from the same individual, the left humerus (upper) has been fractured.

Fig. 4. Højre og venstre femur caput fra samme individ, venstre femur caput (til højre i billedet) viser tegn på fraktur. Foto: Nielsen 2010.

Right and left femur caput from the same individual, the left femur caput (right side of the photo) has been fractured.

Akkumulation af fraktur

Det antages generelt, at der sker en akkumulation af antal frakturer, således at individer med flere frakturer oftest findes i de ældre aldersgrupper (Mays 1998, s. 176). Denne antagelse medfører implicit, at ingen aldersgruppe er mere udsat end en anden (ibid.). Et ældre individ har simpelthen haft længere tid til at pådrage sig fraktur. Undersøgelser bl.a. foretaget af Judd (2002a og b) indikerer dog, at "*injury recidivism*" ("forøget skadeshyppighed"), også kan observeres. Således fandt Judd, at visse socioøkonomiske/aldersmæssige grupper var mere udsatte for frakturer, og derfor oftere havde flere frakturer end resten af befolkningen generelt.

Af de 21 individer med frakturer blev der fundet fire med flere end en fraktur i Odense materialet og en i Ribe materialet. Ud over en fra Odense var alle individer mænd i 30erne.

Sammenligning af frakturer på de to lokaliteter

Generelt set blev samme type frakturer fundet på begge lokaliteter. Totalt bestod materialet fra Odense af 43 kvinder og 48 mænd, hvor der blev fundet fraktur på fem kvinder og fem mænd, altså i alt ti med frakturer. Fordeling i Ribe materialet var 46 kvinder og 49 mænd med i alt 11 med fraktur, to kvinder og ni mænd. Sammenlignes frakturer på de to lokaliteter med statistiske analyser[1], findes der ingen signifikant forskel. Ca. ti individer med fraktur ud af en sample på ca. 100 individer synes at være standard for dansk middelalder. Selve frakturfrekvensen synes altså ikke påvirket af graden af kønsdimorfi. De to lokaliteter med henholdsvis stor og lille kønsdimorfi viser stort set samme frakturfrekvens.

Sammenligner vi dog, ligeledes med statistiske analyser, fordelingen af fraktur på de to køn, observeres en signifikant forskel i materialet fra Ribe med den store kønsdimorfi. Mænd i Ribe havde signifikant flere frakturer end kvinder, hvor frakturerne var mere jævnt fordelt mellem kønnene i Odense.

Kønsdimorfi generelt

Det er indlysende, at biologi, specifikt arv af biologiske træk, er afgørende for et individs størrelse/statur/morfologi: store, stærke forældre er mere tilbøjelige til at få store, stærke børn end små, mindre robuste forældre. Denne kendsgerning kan imidlertid ikke forklare, hvorfor der i nogen samfund generelt ses ægtefæller af forskellig størrelse, og i andre samfund ægtefæller af mere ens størrelse, og dermed hvorfor høj eller lav kønsdimorfi udvikler sig. I polygyne samfund, hvor en mand kan have flere koner på samme tid, vil der være en kontinuerlig mangel på kvinder i den fødedygtige alder, som vil føre til en tidligere *menarche* alder (Kanazawa & Novak 2005, s. 660). Da pigerne holder op med at vokse efter den første menstruation, vil deres fysiske størrelse falde fra generation til generation (ibid.).

Selvom store og/eller aggressive mænd vil have en fordel i "kamp for kvinder" i polygyne samfund, hvilket vil føre til en stor kønsdimorfi (Kanazawa & Novak 2005, s. 657) og fremme af et samfund med mangel på ligestilling mellem kønnene, ser denne forklaringsmulighed bort fra den aktive rolle kvinder har spillet i forbindelse med valg af partner, og reducerer kvinders liv til alene at dreje sig om børnefødsler. Selv i polygyne samfund kan andre faktorer, såsom velstand og sociale relationer, have spillet en lige så vigtig rolle som højde eller fysisk styrke (Hammond 1964, Eriksen 1998, McGee & Warms 2000). Desuden kan stor kønsdimorfi ikke udelukkende knyttes til en polygyn livsstil, som angivet i studiet af skeletterne fra Ribe. Når mænds fysiske højde/statur og aggressivitet udelukkes som eneste faktor i udviklingen af kønsdimorfi, åbnes op for en mere detaljeret fortolkning, der involverer en række andre mulige sociale faktorer.

På baggrund af ovenstående antagelser vedrørende udviklingen af stor kønsdimorfi, kan det antages, at lille kønsdimorfi ses i samfund med tendens til en mere monogam livsstil. Ifølge de sociale normer kan en kvinde eller en mand kun vælge én partner ad gangen (selvom kvinder og mænd kan have flere partnere i løbet af deres liv, da de gifter sig igen, når de mister en tidligere ægtefælle, som det er set i seriel monogami), hvilket i væsentlig grad reducerer den stress på kvinder, som tidlig *menarche* alder forårsager, samt det øgede pres på mænd til at kæmpe om kvinderne, der ville have resulteret i en stor forskel i den gennemsnitlige størrelse af de to køn. Kvinder og mænd i monogame samfund vil være mere lige i størrelse, da

kvinder med en fysisk/styrke mere lig mændenes vil have en større chance for at finde en partner, end de ville have i et polygynt samfund, og denne selektion gentages fra generation til generation.

Forholdene i de middelalderlige samfund i Odense og Ribe tyder dog på, at der her på begge lokaliteter har været tale om seriel monogami, idet et individ vil kunne have flere på hinanden følgende partnere/ægtefæller igennem livet (Nielsen 1985, Christensen 1988). På begge lokaliteter blev der observeret en stort set ens overdødelighed blandt kvinder i den fødedygtige alder, så det må derfor antages, at der begge steder har været en stort set ens mangel på/konkurrence om kvinder i den fødedygtige alder. Dette kan altså ikke forklare udviklingen af den observerede forskel i kønsdimorfi på de to lokaliteter. Årsagen må altså søges andre steder i det sociale interaktionsmønster.

Kønsdimorfi, frakturfrekvens og type

De statistiske udregninger viste, som tidligere bemærket, at der ikke kunne konstateres en forskel i hyppigheden af fraktur i Odense og Ribe materialet. På begge lokaliteter blev der blandt ca. 100 individer fundet cirka ti med fraktur hvilket synes at være normen for et urbant samfund i det middelalderlige Danmark. Forskellen i kønsdimorfi de to steder ses altså ikke at forårsage et generelt væsentligt højre/lavere aktivitetsniveau på en af de to lokaliteter.

Ingen af de undersøgte skeletter havde kraniefrakturer. Der blev i alt kun fundet tre *ulna* frakturer – en kvinde fra Odense havde brækket venstre *ulna*, og en mand fra samme lokalitet havde brækket højre *ulna*. I Ribe udviste en mand en *ulna* fraktur, men denne fraktur var antageligt et træthedsbrud og dermed arbejdsrelateret. Overordnet set var frakturerne, der blev observeret i materialet fra Odense og Ribe, meget blandede med en diffus distribution på kroppen, hvilket indikerer, at de antageligt er mere arbejds-/ulykkesrelaterede end voldsrelaterede.

Betragtes de observerede frakturer i materialet, har en mulig "kamp/konkurrence" om kvinder ikke antaget en fysisk form. Ligeledes er der hverken i Odense eller i Ribe indikation for, at mænd forsøgte at kontrollere kvinder ved fysisk vold. Forskellen i kønsdimorfi har altså ikke gjort de små kvinder fra Ribe mere udsatte for vold fra deres mænd end de større kvinder fra Odense. Denne undersøgelse viser altså ingen sammenhæng mellem graden af kønsdimorfi og hyppigheden af vold/overfald mod folk af samme eller modsatte køn eller hyppigheden af de mere ulykkes-/arbejdsrelaterede frakturer.

Kønsdimorfi og kønsfordeling af fraktur

Hvor frakturerne i Odense med den lille kønsdimorfi var ret symmetrisk fordelt mellem kønnene, stod mændene i Ribe for en signifikant større del af de ulykkes-/arbejds-relaterede frakturer. Dette kunne indikere, at kvinder i samfund med lille kønsdimorfi, grundet deres større fysiske lighed med mændene, påtog sig flere/hårdere fysiske arbejdsopgaver end kvinder i samfund med en lille kønsdimorfi. Da kvinders knogler generelt antages at være mere skrøbelige end mænds (også ved en mere ens størrelse) grundet den større grad af afkalkning i forbindelse med amning, fødsler og menopausen, ville en totalt ens fordeling af den fysiske belastning kunne antages at give flere frakturer for kvinders vedkommende. Materialet indikerer altså, at dette ikke har været tilfældet.

Årsagen til den mere ligelige fordeling i frakturmønstret i Odense sammenlignet med Ribe er altså antageligt at finde i interaktionen mellem kønnene, altså de kønsroller der blev lagt på dem (Grauer og Stuart-Macadam 1998, s. 3). Hvor køn er en biologisk realitet, er kønsroller en social konstruktion (ibid., s. 2), og disse kønsroller synes altså reflekteret i frakturfordelingen i materialet (Judd 2004).

Derudover peger resultaterne i retning af, at der i Odense antageligt var en selektion for kønslighed, altså lav kønsdimorfi. Kvinder med en fysik/styrke mere lig mændenes havde en større chance for at finde en partner, og denne selektion blev gentaget generation for generation, hvor det modsatte synes at have været tilfældet i Ribe. Heraf følger, at kønsrollerne i et samfund altså forekommer at have et fysisk "udtryk" i graden af kønsdimorfi og fordelingen af frakturerne.

Konklusion

Ud fra denne undersøgelse kan det således ikke afvises, at der er en sammenhæng mellem

kønsdimorfi og fraktur, ikke mellem frakturfrekvensen eller frakturmønstret, men fordelingen af fraktur mellem kønnene. I et mere egalitært samfund, hvor kvinder har et aktivitetsmønster, der mere ligner mændenes, vil der være en selektion for lav kønsdimorfi, og det mere ens aktivitetsmønster vil kunne aflæses i fordelingen af fraktur mellem kønnene. Det tyder således på, at kønsroller i et givent samfund giver fysiske spor på selve skeletmaterialet, og ses indikeret i graden af kønsdimorfi og fordelingen af frakturer.

For at komme nærmere en afklaring af, om overordnet teori har en universel gyldighed, vil relationen mellem kønsdimorfi og fraktur skulle undersøges i et større antal skeletter, end det her var muligt. Skeletmateriale fra en anden periode og et andet geografisk område end det her anvendte vil være at foretrække.

Note

De statistiske analyser er udført i computerprogrammet R til Mac OS.11 og en *chi*-square/X^2-test blev anvendt.

Litteratur

Bass, W. M. 2005: *Human Osteology. A Laboratory and Field Manual, 5. ed.*, Missouri Archaeological Society, Columbia.

Christensen, A.S. 1988: *Middelalderbyen Odense,* Centrum, Viby J.

Christensen, J.T. 1998: *OBM 9784 Skt. Knuds Plads I, Odense sogn, Odense herred, Fyns tidl. Odense amt. Stednr. 080407. Sb. Nr. 100 (RAS O)* – upubliceret udgravningsberetning.

Christensen, J.T. 1999: Døden Skiller – Om Kirkegårdsskel og Skik under Skt. Knuds Plads, *Fynske Minder 1999*, Odense Universitetsforlag, Odense, s. 83–92.

Eriksen, T.H. 1998: *Små Steder – Store Spørgsmål, Innføring I Sosialantropologi*, Universitetsforlaget, Oslo.

González-Reimers, E., J. Velasco-Vázquez, M. Arnay-de-la-Rosa & F. Santolaria-FernAndez 2000: Sex Determination by Discriminant Function Analysis of the Right Tibia in the Prehispanic. Population of the Canary Islands, *Forensic Sci. Int., 108,* s. 165–72.

Grauer, A.L. & P. Stuart-Macadam 1998: *Sex and Gender in Paleopathological Perspective*, Cambridge University Press, Cambridge.

Hammond, P.B. 1964: *Cultural and Social Anthropology, Selected Reading*, MacMillian, New York.

İşcan, M.Y. & P. Miller-Shaivitz 1984: Discriminant Function Sexing of the Tibia, *J. Forensic Sci., 4,* s. 1087–93.

İşcan, M.Y., M. Yoshino & S. Kato 1994: Sex Determination from the Tibia: Standards for Contemporary Japan, *J. Forensic Sci., 3,* s. 785–92.

Jantzen, C. *et al. 1994*: *Mark og montre*. Ribe Amts Museumsråd 1994, Ribe, s. 26–36.

Judd, M.A. 2002a: Ancient Injury Recidivism: an Example from the Kerma Period of Ancient Nubia, *Int. J. Osteoarchaeol., 12,* s. 89–106

Judd, M.A. 2002b: One Accident too Many?, *BMSAES, 3,* s. 42–54.

Judd, M.A. 2004: Trauma in the City of Kerma: Ancient versus Modern Injury Patterns, *Int. J. Osteoarchaeol., 14,* s. 34–51.

Judd, M.A. 2006: Continuity of Interpersonal Violence Between Nubian Communities, A*m. J. Phys. Anthropol., 131,* s. 324–33

Judd, M.A. 2008: The Parry Problem, *J. Archaeol. Sci., 35,* s. 1658-66.

Kanazawa, S. & D.L. Novak 2005: Human Sexual Dimorphism in Size May Be Triggered by Environmental Cues, *J. Biosoc. Sci., 37,* s. 657–65.

Mays, S. 1998: *The Archaeology of Human Bones*, Routledge, London and New York.

McGee, R.J. & R.L. Warms 2000: *Anthropological Theory: An Introductory History*, Mayfield, Mountain View

McWhirr, A., L. Viner & C. Wells 1982: *Romano-British Cemeteries at Cirencester,* Cirencester Excavation Committee, Cirencester.

Murail P., J. Bruzek, F. Houët & E. Cunha 2005: DSP: A Tool for Probabilistic Sex Diagnosis Using Worldwide Variation in Hip-Bone Measurements, *Bull. Mém. Soc. Anthropol. Paris, 17,* s. 167–76

Nielsen, I. 1985: *Middelalderbyen Ribe*, Centrum, Viby J.

Nielsen, O.V. 1970: *The Nubian Skeleton through 4000 Years (Metrical and Non-metrical*

Anatomical Variations), Andelsbogtrykkeriet, Odense.

Petersen, H.C. 1993: *Antropologisk beretning om de middelalderlige skeletfund ved Gråbrødre Kloster i Ribe, ARS 1015.* – upubliceret antropologisk beretning.

Rich, J., D.E. Dean & R.H. Powers, 2005, *Forensic Medicine of the Lower Extremity, Human Identification and Trauma Analysis of the Thigh, Leg, and Foot*, Humana Press, Totowa.

Rösing, F.W. 1990: *Qubbet el Hawa und Elephantine, zur Bevölkerungsgeschichte von Ägypten*, Gustav Fischer, Stuttgart.

Šlaus, M. & Ž. Tomičic, 2005: Discriminant Function Sexing of Fragmentary and Complete Tibiae from medieval Croatian Sites, *Forensic Sci. Int., 147,* s. 147–52.

Smith, G.E. & F.W. Jones, 1910: *Archæological Survey of Nubia, Report 1907-1908*.

Volume II incl. Plats, National Printing Department, Cairo

Smith, M.O. 1996: ´Parry´ Fractures and Female-directed Interpersonal Violence:

Implications from the Late Archaic Period of West Tennessee, *Int. J. Osteoarchaeol., 6,* s. 84–91.

Steyn, M. & M.Y. İşcan, 1997: Sex Determination from the Femur and Tibia in South African Whites, *Forensic Sci. Int., 90,* s. 111–19.

SUMMARY

Gender differences and bone fractures – a study of the skeletal material from Medieval Odense and Ribe

This study explores the hypothesis, that the pattern of gender inequality in a community influences the frequencies, patterns and the distribution of fractures between the two sexes. As it is not possible to read gender relations directly from skeletons, it is – according to several research results – assumed that the level of gender inequality is reflected in sexual dimorphism. Thus, the study design consists in correlating a measure of sexual dimorphism with measures of frequencies and patterns of skeletal trauma.

Approximately 200 individuals from two medieval Danish cemeteries (see fig. 1 for dating of the material from the cemeteries) were examined (approx. 50 females/50 males from Jutland and 50 females/50 males from Funen). Sex determination was made based on the skull, the pelvis and the post-cranial skeleton. The pelvis was assumed to provide the most accurate indication of the individual's sex. Ages were determined from multiple osteological age indicators. As human sexual dimorphism is central to this study, individuals below 16 were excluded. Based on these criteria, the Odense material provided a total of 91 individuals, 43 females and 48 males (see table 1 for their age distribution). The material from Ribe yielded 46 females and 49 males, a total of 95 individuals (see table 2 for the age distribution). Sexual dimorphism was assessed by means of measurements on the pelvis and, in accordance with conventional wisdom, the level of sexual dimorphism was found to be lower in the Funen than in the Jutland sample.

All of the skeletons from both samples were examined for signs of *ante-* and *perimortem* fractures, and the observed traumas entered into an excel spreadsheet in order to ensure an optimal registration of all fractures and to facilitate further statistical evaluations (special fractures are shown in figs. 2-4). The fracture frequencies, patterns and distribution between the two sexes were estimated for the two skeletal samples (see table 3 for the distribution of fractures). The results of the statistical evaluation of the fractures showed no significant difference between the fracture frequencies and types for the two sites, but the distribution of fractures between the sexes in Ribe was found to be significantly different. Consequently this small study seems to indicate that it cannot be ruled out that human sexual dimorphism does have an influence, not on the frequency or patterns of fractures, but on the distribution of fractures between the two sexes. Studies of larger samples will help to clarify this.

Jonna Nielsen
Cand.mag.
Snorresgade 8, 5. th.
2300 København S
jonnanielsen60@yahoo.com

Om gammelt træ og nye dateringer
– et dateret hus fra Sdr. Vejrup

Af Kamma M. Poulsen-Hansen

Ved etableringen af motorvejen mellem Esbjerg og Kolding blev hele strækningen undersøgt og flere steder fremkom interessante spor af forhistoriske bebyggelser. Alle disse udgravninger afventer stadig afrapportering, men en gang imellem dukker der alligevel en sjov historie op. I det følgende vil en af disse blive beskrevet.
I forbindelse med, at dendrodateringslaboratoriet i Aarhus, Worminianum, ville rydde op, kom de til en del træ fra Sydvestjyske Museer, bl.a. fra udgravningen ved Sdr. Vejrup. Sydvestjyske Museer blev bedt om at tage stilling til de mange stykker træ. En forårsdag i 2008 pakkede undertegnede og Skalk-redaktør Christian Adamsen de mange stykker træ ud for at foretage en vurdering. Træet havde det bedre end frygtet, og i alt 15 stykker træ blev udvalgt til dendrodatering.

Den digitale rentegning af udgravningen var på daværende tidspunkt påbegyndt, hvilket gav mulighed for at se udgravningens placering på ældre kort. Dette og så dateringerne blev på sælsom vis til en lille brik i forståelsen af fundene fra Sdr. Vejrup.

Udgravningen
Selve udgravningen ved Sdr. Vejrup blev udført ad tre omgange; først i efteråret 1993, derefter i foråret 1994 og endelig en enkelt dag i 1995. Ved udgravningen afdækkedes i alt ca. 2 ha med bebyggelsesspor fra middelalder og renæssance (fig. 1). Udgravningen er endnu ikke færdigbearbejdet, men den er færdigtegnet digitalt, og efterbearbejdningen er så småt sat i værk. I forbindelse med udarbejdelsen af et foredrag i Landsbypuljen blev der kigget nærmere på denne udgravning og de kartografiske kilder for området, og her kunne flere spændende forhold konstateres.

Sdr. Vejrup på kort og i udgravning
Det er ikke sjældent, at man i de gamle kortkilder, vi har til rådighed, støder på landsbyer eller samlinger af huse og gårde, som ikke længere eksisterer. Mange gange er de mindre landsbyer eller samlinger af gårde rykket mod den større by, og således er flere landsbyer blevet "ødelagt". I forbindelse med udgravningen ved Sdr. Vejrup, er det også tydeligt på ældre kort, at Sdr. Vejrup er blevet mindre og mindre, mens Nr. Vejrup er blevet større. I dag skilles Nr. Vejrup og Sdr. Vejrup af Esbjerg-motorvejen, før i tiden har de været adskilt af et større engområde. Ved udgravningen fremkom enkelte bebyggelsesspor fra jernalderen, men ellers var det hovedsagligt hustomter, hegn og skelgrøfter fra middelalder og renæssance (fig. 1).

Dendrodateringer
Aiofe Daily og Kjeld Christensen fra Worminianum kunne dendrodatere syv stykker træ (se tabel). Det er vigtigt her at nævne, at der kun er bevaret kerneved på træet og altså ikke splintved, så det eksakte fældningsår kan ikke afgøres (Christensen 2009, s. 2)

Som det ses i tabellen på næste side falder dateringerne i to perioder; én i 11-1200-tallet og én i 15-1600-tallet. Det stemte rimeligt overens med det arkæologiske billede.

Hus på kort og i udgravning
Da resultaterne var modtaget, blev de jævnført med deres fundkontekst, og her fremkom nogle spændende observationer. To af fundene var gjort i stolpehuller, der hørte til en huskonstruktion (X207 og X208), ligeledes var tre af fundene gjort i en anden huskonstruktion (X247, X248 og X266).

Det ældste hus er et mindre rammehus[1], som formentlig kan dateres til midten af 1200-tallet. Det andet hus, der er et lidt større rammehus, kan dateres til slutningen af 1500-tallet. Tidsspændet for begyndelsen er altså relativ lang. Om der er konti-

Fig. 1. Udgravningen med de to dendrodaterede huse markeret med pile.

The excavation site with the two dendro-chronologically dated houses marked with an arrow.

Fund-nummer	Årringe	Fældet efter
X73	Ej målt	
X75	47	Udateret
X112	Ej målt	
X207	72 af kerneved	1245 +/- 9
X208	114 af kerneved	1266 +/- 8
X239	Ej målt	
X240	Udgår	
X245	93	Udateret
X246	61 af kerneved	1592 +/- 8
X247	80 af kerneved	1580 +/- 8
X248	59 af kerneved	1518 +/- 7
X249	119 af kerneved	1132 +/- 9
X266	56 af kerneved	1601 +/- 8
X267	På Moesgård, trækul	
X303	Ej målt	

nuitet i bebyggelsen fra 1200-tallet til 1500-tallet kan ikke fastslås, da bearbejdningen ikke er færdig og alle huse ikke udredt og typologisk dateret, ej heller er bebyggelsen afgrænset.

Jeg var selvfølgelig interesseret i, hvordan disse huse lå på pladsen – og om de eventuelt forholdt sig til nogle af de mange skelgrøfter, der var fundet. Mange skelgrøfter var allerede blevet set på Original 1-kortet[2] og kan altså dateres til i hvert fald slutningen af 1700-tallet – og formentlig tidligere (fig. 2).

Da vi så på placeringen af de daterede huse på Original 1–kortet, blev det for alvor interessant. Huset, der er dateret til slutningen af 1500-tallet, lå mere eller mindre der, hvor der ses en bygning på Original 1-kortet! Dette antydede et væsentlig længere tidsspænd for bebyggelsen end først antaget.

Det skal her nævnes, at den skævhed, som der ses på fig. 3, kan skyldes flere ting. For det første er Original 1-kortene geografisk orienteret efter matrikelopdelingerne, og da de er håndtegnede, kan der være sket små forskydninger, som kan give

Fig. 2. Udgravningen indsat på Original 1-kortet fra 1795. Veje m.m. på det gamle kort er tydeliggjort med sort. (Copyright Kort & Matrikelstyrelsen).

The excavation site superimposed on an Original 1-landmap. All roads etc. have been highlighted in black on the old map to ease visibility.

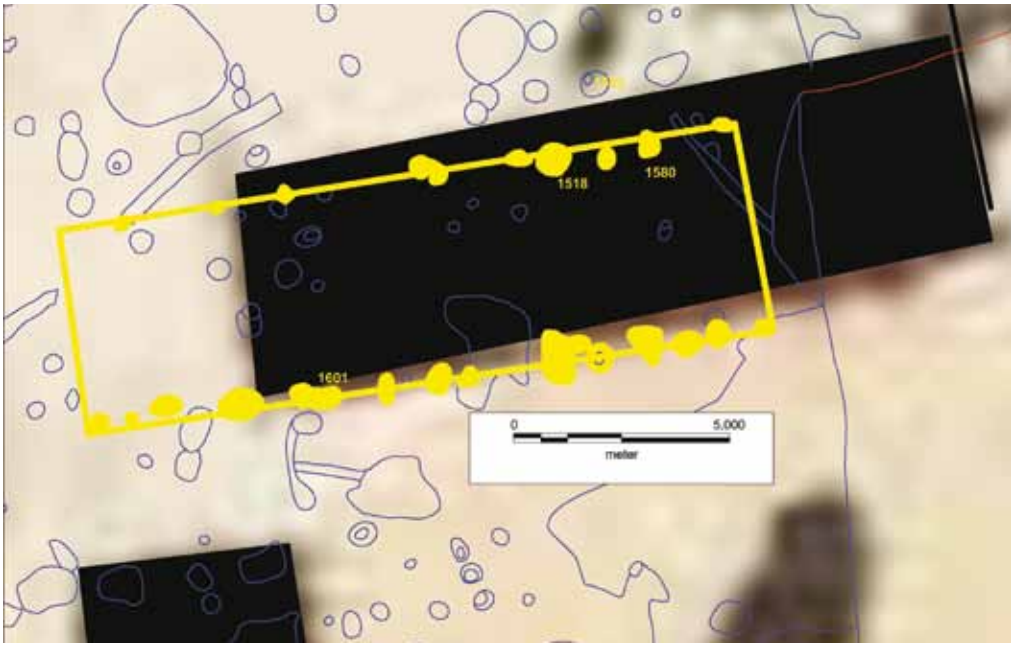

Fig. 3. Huset dateret til slutningen af 1500-tallet markeret med gult, huset fra Original 1-kortet er tegnet op med sort.

The house dated to the end of the 16th century is highlighted in yellow, the house from the Original 1- map has been drawn up in black.

skævheder. Derudover blev udgravningen håndtegnet på A^2planer i 1:50, som efterfølgende er blevet scannet og digitaliseret i GIS-programmet MapInfo. Disse tegninger er lavet i et plant koordinatsystem, som så ved hjælp af et projekteringsprogram er blevet "lagt på plads" i UTM koordinatsystem. I denne proces kan ske flere skævvridninger.

Original 1-kortet fra Sdr. Vejrup er tegnet i 1795, og den påtegnede bebyggelse må have ligget der på dette tidspunkt. Om den i udgravningen og på kort fundne bygning er én og samme bygning skal jeg ikke kunne sige. Dog er det nok tvivlsomt, at en bygning med jordgravede stolper har stået i 200 år.

Afsluttende bemærkninger

Der er flere interessante aspekter i dette fund – først og fremmest har man her et bevis på, at de gamle kort er gode indikatorer for at finde ældre bebyggelse. Derudover er det her beskrevne ligeledes et udtryk for, at bebyggelseskontinuiteten for gården og dens bygninger har været lang[3]. Derudover er det interessant at se, at to hustyper af mere eller mindre samme konstruktion har så lang en byggetradition. Sidst, men ikke mindst er der perspektiver i, at der i gamle træprøver stadig er interessante resultater at finde, som kan bidrage væsentligt til forståelsen af en udgravning.

Noter

1. Rammehus – kaldes også enskibet hus, og er en hustype, hvor de tagbærende stolper sidder i væggen.
2. Original 1-kortene er udarbejdet af Matrikelvæsnet omkring 1800. Kortet viser ejerforhold, ejendoms- og matrikelgrænser m.m.
3. For yderligere viden om gårde og deres levetid se Henrik Vensild, *Bondegårde i Skast Herred; deres byggemåde og indretning.* Landbohistorisk Selskab, Historisk Samfund for Ribe Amt, 2004.

Litteratur

Christensen, K. 2009. *Dendrokronologisk undersøgelse af træprøver fra Sdr. Vejrup (ESM 1910), WM j.nr. 2259,* Trædateringslaboratoriet, Wormianum, Moesgård. Upubl. rapport findes i SJMs arkiver.

SUMMARY

On the subject of old wood and some new dates – a dated house from Sdr. Vejrup

This article presents an anecdote from one of the excavations carried out in connection with the building of the motorway between Esbjerg and Kolding during the 1990's. At the time some wood samples were deposited in Aarhus for dendrochronological testing, however the wood wasn't dated until 2008. The excavation meanwhile returned positive traces of both Medieval and Renaissance settlements. The post-excavation digitization of the results was also commenced around the same time. When the results of the dendrochronological dates came in, a surprising detail from the excavation was suddenly thrown into sharp focus. A particular house could be dated to the end of the 16th century and when the excavation plans were superimposed onto the Original 1-map; it revealed an interesting little story. It turned out, that the excavated house was situated roughly on the same site as a house drawn on the Original-1 map from 1795 (fig. 3). At the same time, it became clear that there also were a number of other traces of ditches and roads from the excavation; which similarly could be identified on the Original-1 map (fig. 2).

The continuity of settlement for these located farms must have been very long indeed. This highlights the fact, that old maps can be a remarkable tool as an indicator and source of knowledge on the settlement patterns of the past.

Kamma M. Poulsen-Hansen
Museumsinspektør
Sydvestjyske Museer
Tangevej 6, 6760 Ribe
kmpo@sydvestjyskemuseer

Under Krogsgård
– arkæologiske undersøgelser 2002-2004

Af Palle Siemen

Den store grusgrav ved Krogsgård har siden etableringen i 1990 flere gange givet anledning til arkæologiske undersøgelser, der bl.a. har afdækket spændende grave fra den ældre del af *jysk enkeltgravskultur (ca. 2900-2600 f. Kr.), hustomter fra ældre bronzealder (ca. 1800-1000 f. Kr.) og den ældste jernalder (ca. 500 f. Kr. til Kristi fødsel), en landsby fra ældre romersk jernalder (Kristi fødsel til ca. 200), enkeltgårde og landsby fra sen romersk og ældre germansk jernalder (ca. 300-550) samt sporene efter en af Sydvestjyllands største hovedgårde, Krogsgård.*[1]
Undersøgelserne ved selve Krogsgård skete efterhånden, som der blev givet tilladelse til at udvide grusgraven, i første omgang fra nord og herefter fra vest tæt ind på de dengang endnu eksisterende avlsbygninger, henholdsvis i 2003 og 2004. Og sluttelig i 2004 under de dengang nys fjernede avlsbygninger og på gårdspladsen. Udgravningerne gav hver især nye oplysninger om Krogsgårds historie i tiden før de skriftlige kilder og føjer således flere århundreder til historien om en af egnens vigtigste hovedgårde.

Området
Krogsgård ligger på den sydlige spids af en langstrakt, N-S orienteret geesttunge, der mod syd stikker ud i marsken, og som på siderne er afgrænset af marskenge, der gradvis bliver til ferskvandsenge langs Novrup Bæk i vest og Møllebækken i øst. Først 2,5 km nord for Krogsgård har den langstrakte morænebakke forbindelse med et mere sammenhængende parti af Esbjerg Bakkeø. I forhold til omgivende enge fremtræder morænetungen med en relativ stejl stigning på 3-5 m, især mod syd og øst, mens terrænet mod vest viser en mere flad profil.

Oppe på selve morænetungen er terrænet omkring Krogsgård forholdsvist fladt med en mindre top på 8 m ved en overpløjet gravhøj. Nord herfor stikker højtliggende enge ind fra vest og er med til at afgrænse en bred tange i sydvest, hvorefter terrænet atter stiger fra begge sider til de højeste punkter umiddelbart vest for Krogsgårdsvej og nord for banen på omkring 11 m og nordligst hele 13 m over havet. Undergrunden består hovedsagelig af morænesand med et noget forskelligt indhold af grus, men der er også mindre lommer med silt eller ler.

Tæt ved roden af morænetungen findes der ud for Uglvig i vest en mindre åmose langs Novrup Bæk, hvor de ældste aflejringer stammer fra slutningen af istiden for lidt over 10.000 år siden. Her vidner talrige små tørvegrave om tørvens værdi som brændsel gennem århundreder. På den modsatte sider findes Halvkandes Mose, hvor der også er spor af tidligere tørveskær.

De ældste skriftlige vidnesbyrd
Den første kendte ejer af Krogsgård skulle angiveligt være *Iver Thomesen Lange*, der var blevet ridder i 1406. Allerede i 1389 nævnes han som vidne på Skast herredsting om jordegods i herredet sammen med en række andre adelsmænd. Blandt vidnerne var også faderen *Thomas Iversen Lange*, som i 1371 havde købt gods i Skast Herred, måske Krogsgård.[2]

De skriftlige kilder nævner intet om selve gården, hverken om oprindelse eller lokalisering. I 1616-17 havde en af de senere ejere, Frederik Munk, og kronens bønder i Tjæreborg en strid om ålefiskeri i Møllebækken. Det fremgår af sagen, at Krogsgård havde hævd på dette i bækken mellem havet og gården, så herregården har i det mindste ligget i samme område siden anden halvdel af 1500- tallet. Om dette også var tilfældet tidligere, har der hersket en vis usikkerhed om. En mulig placering var den i 1971 afdækkede gårdtomt nordligt på *Tangen*, men også området mod sydvest, hvor gården *Krusborg* eller *Krogsborg* lå indtil 1950, har været foreslået som mulig placering for den gård og vandmølle, som i midten af

Fig. 1. De undersøgte arealer ved Krogsgård markeret med sort på kort fra omkring 1870 samt med rød stjerne den omtrentlige lokalitet for udgravningen på Tangen. Den aflange morænetunge med Krogsgård i syd tegner sig tydeligt omgivet af de med grønt markerede enge (Copyright Kort & Matrikelstyrelsen).

The investigated areas near Krogsgaard are marked in black on the map from around 1870, whilst a red star shows the approximate location of the excavation site on the spit. The oblong tongue of moraine with Krogsgård to the south is clearly visible surrounded by meadows highlighted in green.

1600-tallet blev overtaget af den mest kendte ejer *Wentzel Rothkirch*.[3-4]

Rothkirch opførte en ny og kostbar hovedgård. Møllebækken blev opstemmet, så den dannede en langstrakt sø, og til dels ud i denne blev der anlagt et nærmest kvadratisk voldsted, der på de andre sider var omgivet af vandfyldte grave. Byggeriet var forventet færdig i 1645, men blev udsat pga. Torstenssonkrigen (1643-45) og var endnu i gang i 1646. Da byggeriet endelig var færdigt, stod der en grundmuret borggård med fire fløje i to etager.

De arkæologiske udgravninger omkring Krogsgård

De arkæologiske udgravninger i grusgraven ved selve Krogsgård begyndte allerede i 1992. En udvidelse af råstofgraven strejfede den nordlige del af den gamle hovedgård, som den er aftegnet på det såkaldte Original 1 kort (herefter betegnet O1 kort) fra 1817, men som allerede blev målt op i 1792. Udgravningen afdækkede hovedsageligt bebyggelsesspor fra jernalderen samt en hustomt fra slutningen af yngre stenalder, dertil enkelt udaterede grøfter. Det var på daværende tidspunkt ikke muligt at indmåle det undersøgte område helt præcist, og grøfterne kan således ikke placeres helt eksakt i forhold til de angivne hegn/skel på O1 kortet. Det ser imidlertid ud til, at de fragmenterede grøfter repræsenterer dele af gårdens nordligste afslutning, hvor der fandtes en bred vej.

I 1999 berørte anlæggelsen af en kloak den sydvestlige kant af hovedmatriklen, og den arkæologiske overvågning af dette arbejde påviste en del moderne gruber, hvor enkelte indeholdt teglstumper, glasskår, jydepotteskår og forrustet jern.

Tre år senere begyndte grusgraven at æde sig nærmere på Krogsgård, hvilket afstedkom en forundersøgelse af 1,3 hektar nord for de daværende avlsbygninger. Undersøgelsen frilagde knapt 900 kvadratmeter gennem en række kortere 3-4 m brede søgegrøfter. Forundersøgelsen omfattede dels et smalt område i vest med spor af en række moderne anlæg samt flere tværgående grøfter tæt på avlsbygningerne dels et bredere område i øst.

I den østligste søgegrøft fandtes et mindre område med tørv, og det kunne konstateres, at et større areal var udjævnet med undergrundsmateriale, som lå oven på en gammel muldflade. Det formodes, at

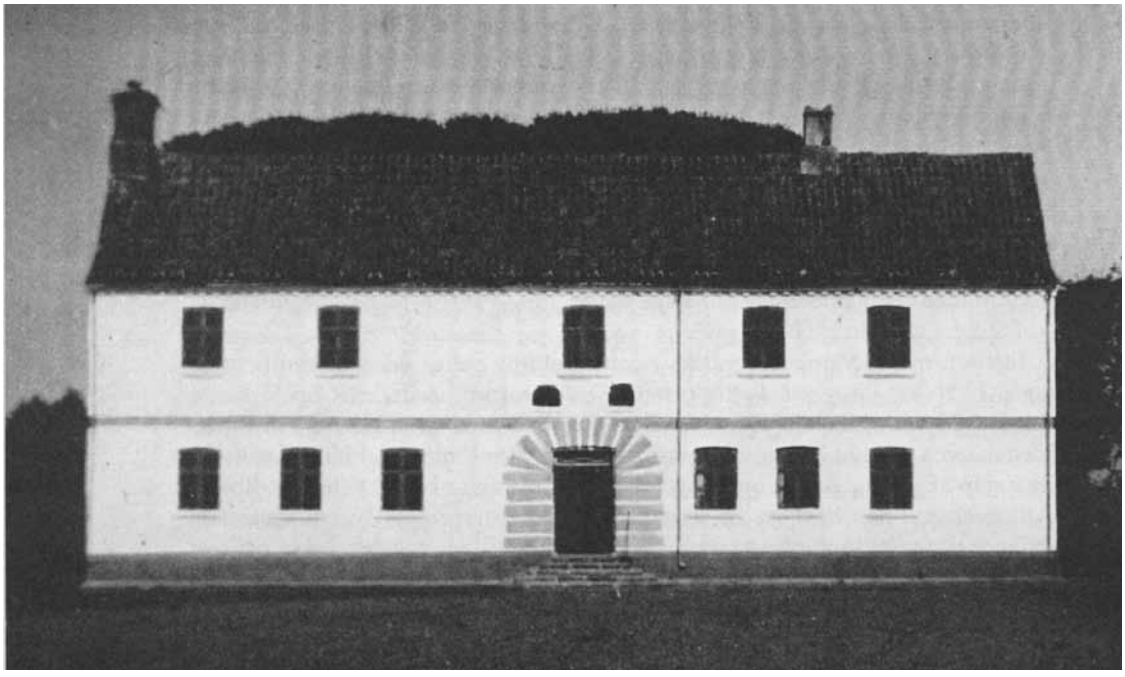

Fig. 2. Den vestlige bygning i Wenzel Rothkirchs Krogsgård var oprindelig portfløj, men blev senere ombygget til bolig. I 1934 blev denne sidste bygning fra 1600-tallet revet ned for at give plads til den eksisterende bolig. Efter Bruun 1972 s. 171.

The western building of Krogsgård during Wenzel Rothkirchs lifetime, was originally the gate wing, but was subsequently refurbished for habitation. In 1934 the last remaining 17th century building was demolished to make way for the present home.

Fig. 3. De forskellige etaper af undersøgelserne omkring den gamle hovedgård markeret på den ældste opmåling fra 1792, revideret 1820. Signaturer: lysegrå: 1992, mørke grå: 1999, rød: 2002, gul: 2003, grøn: 2004, sort: udgravninger vest for daværende Krogsgårdsvej. Den røde målestok er 200 m.

The different phases of the investigations around the old farm highlighted on the oldest survey from 1792, revised in 1820. Signature: lightgrey: 1992, dark grey: 1999, red: 2002, yellow:2003, green:2004, black: excavations west of the former Krogsgårdsvej road. The red scale is 200 m.

Fig. 4. Grusgravens udbredelse i syd i 1999 før den for alvor begyndte at æde sig ind på Krogsggård. Udgravningsfelter markeret med lysegrå: 1992, mørke grå: 1999, rød: 2002, gul: 2003, grøn: 2004. Den røde målestok er 200 m.

The extent of the gravel-pit in 1999 before it began to eat into the site up to Krogsgård in earnest. The excavation sites are highlighted in light grey: 1992, dark grey: 1999, red: 2002, yellow; 2003, green; 2004. The red scale is equal to 200m.

gruslaget er påført i forbindelse med en udjævning af området af et let skrånende terræn i forbindelse med etableringen af et haveanlæg og en mølledam. Haveanlægget, der er markeret på O1 kortet, har omfattet flere rækker af rektangulære bede.[5]

Umiddelbart øst for den arkæologiske søgegrøft fandtes en kvasfyldt lavning i et område, hvor der på O1 kortet er afsat et par nærmest kvadratiske damme, henholdsvis ca. 9x9 m og ca. 19x19 m. Den ene af dammene er formentlig omtalt i en synsforretning i forbindelse med et arveskifte fra 1694, hvor der nævnes to fiskedamme: den ene lå nord for gården og blev i 1683 brugt til karusser, den anden lå noget længere væk ved Dalmose ager. Måske er sidstnævnte dam også afsat på O1 kortet, hvor der ca. 1,7 km nord for gården er afsat en mindre rektangulær dam med betegnelsen "Glarmester dammen" (Bertelsen 2009 s. 58ff.; Hansen 2010 s. 6ff; Vestergaard 2010 s. 22ff.).

Året efter var arkæologiske undersøgelser atter aktuelle, da grusgraven voksede med stor hast og et areal på ca. 1 hektar vest og nordvest for de i 1927 opførte avlsbygninger måtte lade livet. Undersøgelsen kom til at omfatte ca. 6200 kvadratmeter fordelt på en række 4 meter bred søgegrøfter og et større, noget uregelmæssigt felt, der mod nord fortsatte helt ud til kanten af grusgraven og mod øst helt ind til en eksisterende bygning. Der blev ved undersøgelsen afdækket spor af 11 bygninger, et par stolpehegn, adskillige skelgrøfter, en brønd og flere gruber. De seks af husene tegnede sig ved stolpehuller (hus 1-3, 10-11 og 25), mens et hus fremstod ved huller efter syldsten (hus 4); et hus tegnedes af et murstensfundament (hus 5), to bygninger (hus 6-7) ved store forstyrrede områder, mens en større bygning (hus 24), som er aftegnet på O1 kortet, formentlig er repræsenteret ved en moderne forstyrrelse og en smal fundamentgrøft.

I 2004 blev der givet tilladelse til at fjerne avlsbygningerne og indvinde grus fra undergrunden under disse, hvilket betød undersøgelse af knapt 3000 kvadratmeter. Den arkæologiske udgravning fulgte umiddelbart efter nedrivningen af avlsbygningerne, og området var præget af forstyrrelser forårsaget af denne, hvor bl.a. fundamenter og diverse nedgravede beholdere var blevet fjernet ma-

Fig. 5. I 2003 foregik de arkæologiske udgravninger umiddelbart vest for avlsbygningerne. Foto: Charlotte Lindhardt, Esbjerg Museum 2003.

In 2003 the archaeological excavations took place west of the newspaper buildings.

skinelt. Undersøgelsen afdækkede spor af ti stolpefunderede huse (hus 12-21) og to runde staklader (hus 22-23), ligeledes stolpefunderede. Undersøgelsen i 2004 afdækkede også et par større, dybe nedgravninger af ældre dato og kanten af vandgraven omkring Wenzel Rothkirchs Krogsgård.

Det arkæologiske Krogsgård

De undersøgte områder ligger trukket noget tilbage i forhold til engene mod øst. Der er således ca. 70 m fra kanten af engen til udgravningens østlige side, og det er her man finder den eksisterende hovedbygning fra 1934 samt en del af haven. Endnu

Fig. 6. Området for 2004 undersøgelsen efter avlsbygningerne var blevet fjernet, men inden udgravningen begyndte. Foto: Palle Siemen, Esbjerg Museum 2004.

The site of the 2004 investigation after the newspaper buildings had been removed before excavations had commenced.

Fig. 7. Der var en hel del forstyrrelser og niveauforskelle i udgravningsfeltet i 2004. Foto: Palle Siemen, Esbjerg Museum 2004.

There was a large amount of site disturbance and significant differences in site levels on the 2004 excavation site.

i dag fremstår dette område forholdsvist velafgrænset, hvilket skyldes sporene af de vandgrave omkring den firlængede borggård, som endnu var delvis synlig på O1 kortet. Der har formentlig også tidligere været et mindre næs eller måske nærmere et svagt udad buende terræn. Det er måske i dette område, at vi skal forvente spor efter den mest centrale middelalderlige bygningsmasse, hvis sådanne overhovedet er bevaret.

Ud over en stor mængde mere eller mindre recente forstyrrelser fremkom der i det undersøgte område fragmenter af moderne eller forholdsvis moderne hustomter. En mindre hustomt (hus 5) tegnedes ved et knapt 4x4 m stort fundament af forholdsvis skarpkantede og glatte mursten med de mål, som karakteriserer maskinfremstillede sten. Den var ikke at finde på luftfoto fra 1954 eller senere kort, ej heller på højkantkort fra 1869-70 eller de senere målebordsblade. Det formodes, at huset må være opført i tiden mellem 1870 og 1954, men det er ikke påført kortet ved revision.

Langt de fleste hustomter tegnes imidlertid af stolpehuller, men i det sammensurium af moderne forstyrrelser, skabt af de mange aktiviteter i og omkring gården, fremstod de ældre bebyggelsesspor som arkæologiske torsoer. Grundplaner af huse og staklader tegnede sig ved stolpehuller af noget forskellig omfang og udformning samt noget varierende dybder, hvilket blandt andet skyldes en noget ujævn flade, præget af mange forstyrrelser, som så vidt mulig blev bortgravet i forbindelse med muldafrømningen.

Enkelte anlæg er tilsyneladende kun blevet snittet i toppen, og det kan ikke udelukkes, at der er tale om et ”trykspor” – dvs. nedpresset fyld i et dybt stolpehul – som ikke siden hen blev undersøgt nærmere, hvorved det egentlige stolpehul ikke er blevet snittet. I en lang række stolpehuller blev der

Fig. 8. De tre ældste grundplaner med en eller to udbuede langsider (Hus 12, 14 og 19).

The three oldest ground plans with one or two outwardly curved long sides (House 12, 14 and 19).

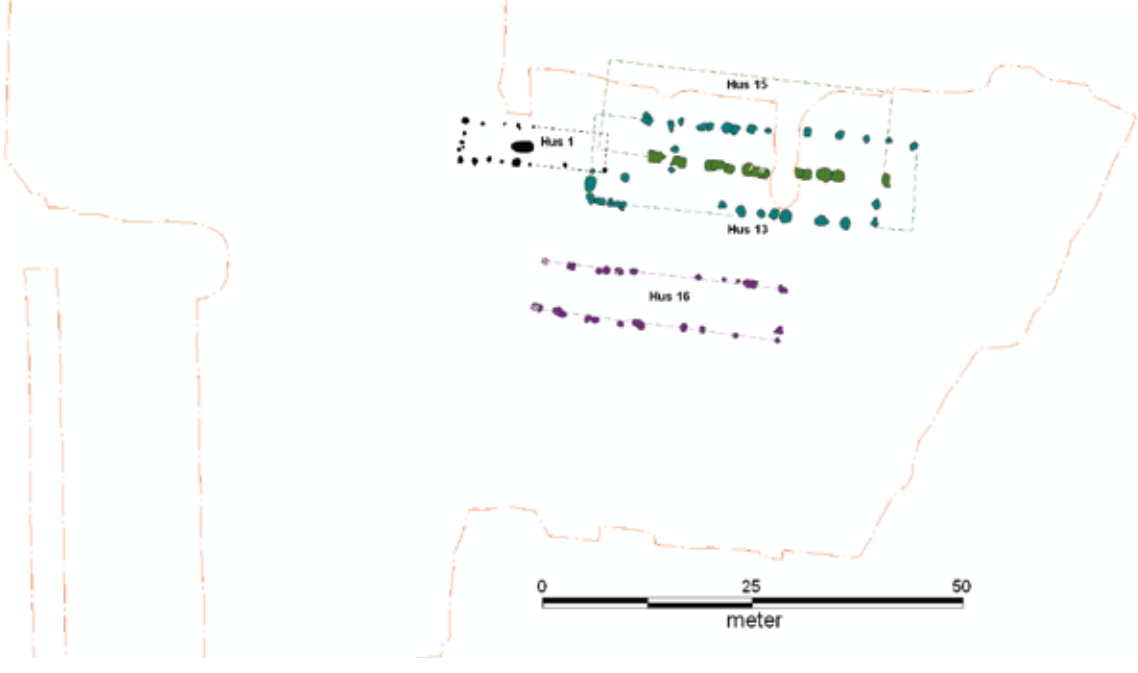

Fig. 9. Fire rektangulære V-Ø orienterede grundplaner (Hus 1, 13, 15 og 16).

Four rectangular W-E orientated ground plans (houses 1, 13, 15 and 16).

øverst indsamlet tegl, trækul og andet materiale, men efterhånden som udgravningen skred frem, stod det klart, at der var tale om materiale fra den fyld, som blev presset ned i de øverste 5-10 cm af de ofte noget dybere stolpehuller. Når dette materiale blev sorteret fra, er der stort set ingen fund fra stolpehuller af lidt ældre dato og slet ikke i forbindelse med de stolpebyggede huse, som derfor må dateres ud fra typologiske træk.

V-Ø orienterede grundplaner

I den nordlige del af det undersøgte område er det muligt at udskille grundplaner af ni V-Ø orienterede bygninger, hvoraf otte har været 1-skibede, dvs. uden indre tagbærende stolper (hus 1,3, 12-16 og 19), mens en grundplan havde en mere speciel udformning (hus 18). De fleste af disse grundplaner blev undersøgt i 2004 og lå til dels helt ud til kanten af den eksisterende grusgrav; sporene af hus 15 og 19 var endog delvis forsvundet i grusgraven.

Blandt de V-Ø orienterede grundplaner efter 1-skibede huse kan man udskille to (hus 14 og 19) med let udsvajede langsider, en (hus 12) med udbuet nordside og ret sydside, mens fire fremstår med rette langsider (hus 1, 13, 15 og 16). De tre grundplaner med en eller to udbuede ydervægge viser 9-12 m brede bygninger, mens længden ved to af grundplanerne kan måles til henholdsvis 22-25 m og lidt over 28 m. Ved grundplanerne med rette langsider er der en vis variation henholdsvis 4,7x17,5 m (hus 1), 6x28,5 m (hus 16) og 10,5x38,5 m (hus 13); den fjerde grundplan var kun delvist bevaret, men skønnes til samme størrelse som sidst nævnte. En noget usikker grundplan (hus 3) tyder på et ca. 8 m bredt hus, som har været mindst 11 m langt.

I to grundplaner (hus 12 og 14) er der tilsyneladende spor af en opdeling med et mindre rum i vest adskilt af et smalt gangagtigt område fra et større rum i øst.

Stolpehullerne i de fem bredeste huse er forholdsvis dybe, ofte over 0,5 m og i en del tilfælde over 1 m. Ud fra dette kan det skønnes, at der har været tale om velbyggede huse, måske i to etager. Set i forhold til lignende grundplaner fra den samtidige landsby Tjæreborg har der været tale om markant større og formentlig mere monumentale bygninger. Den smallere, men lange grundplan (hus 16) svarer bedre til dem, som man finder i landsbyerne (Siemen 1990 s. 74ff.).

En mere speciel grundplan af et ca. 6x17 m stort hus, tegnes af stolpehuller i op til fire rækker. Tilsvarende grundplaner er fundet ved Allerup (8,5-9,5x15 m), Måde (8x14 m) og Tjæreborg (7,5x17 m). Et sparsomt skårmateriale fra grundplanen i Måde antyder, at denne hustype i alt fald kendes fra 1400-tallet.[6]

Blandt grundplanerne lapper de tre med udbuet/buede langsider over hinanden og kan således ikke have været samtidige, ydermere er der overlapning mellem de to af disse grundplaner (hus 12 og 14) og de to store grundplaner med rette langsider (hus 13 og 15). Der er formentlig tale om successive faser af en gård, hvor de gennem deres størrelse og udformning samt ofte store stolpehuller knytter sig tættere til hinanden end til de noget mindre grundplaner.

Det var muligt at iagttage nogle få stratigrafier mellem stolpehuller i grundplaner af huse og således udskille en rækkefølge: Ældst er hus 14 med let krumme vægge, yngst hus 13 med rette vægge og mellem disse en hybrid, hus 12, med en lige og en krum væg. Hus 15 knytter sig nærmest til hus 13 og anses for yngst af de fire, brede huse. Gennem sin udformning knytter hus 19 sig til denne sekvens og måske bedst til hus 14. Grundplanen af hus 18 viser overlap med alle de nævnte grundplaner, men desværre var det ikke muligt at iagttage stratigrafier mellem denne og de øvrige grundplaner.

Den lille grundplan (hus 1) i vest viser overlap med de to store rektangulære grundplaner, men ingen stratigrafi med disse. Den lidt smallere, men forholdsvis lange grundplan (hus 16) viser kun overlap med en grundplan af et N-S orienteret hus med suler (hus 17), og her antyder en stratigrafi, at V-Ø huset er ældst.

De store grundplaner af et-skibede huse kan ud fra hustypen bedst dateres til ældre middelalder og højmiddelalderen (ca. 1050-1400), hvor krumvægshuse med jordgravede stolper over et længere tidsrum blev erstattet af huse med rette vægge, ligeledes med jordgravede stolper. Generelt dominerede den 1-skibede form byggeskikken i Sydvestjylland, men der kendes også eksempler på de 2-skibede sulehuse. (Skov 1994 s. 39ff.; M. F. Klemmensen 2001 s. 108ff.).

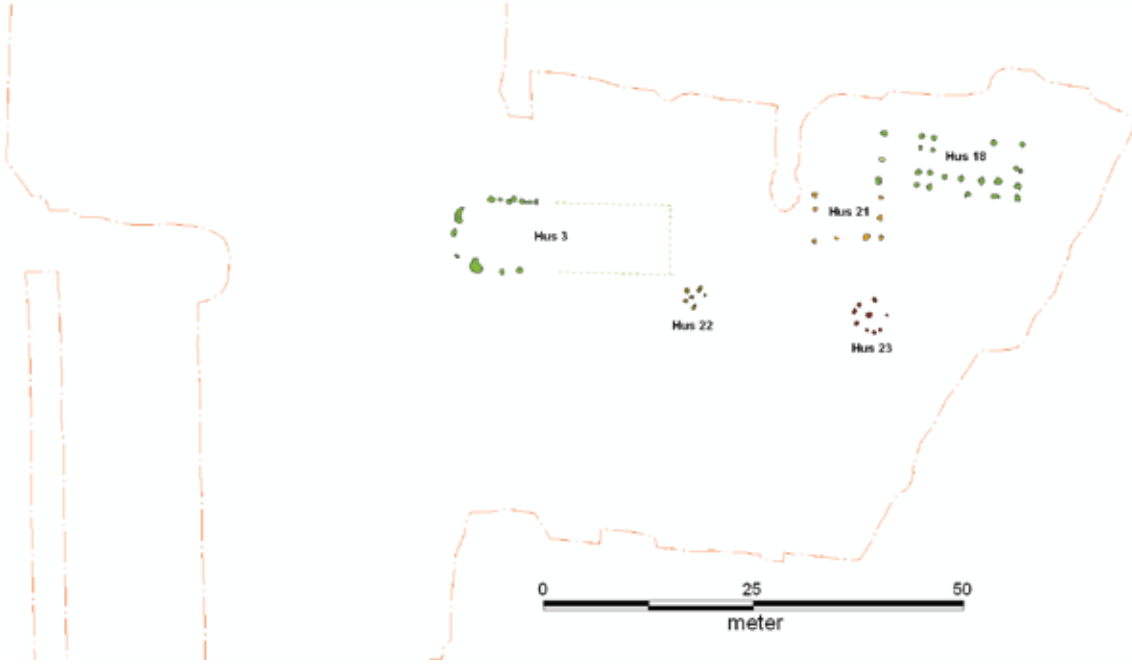

Fig. 10. Tre rektangulære V-Ø orienterede grundplaner (Hus 3, 18 og 21) samt grundplaner af to helm (hus 22 og 23).

Three rectangular W-E orientated ground plans (House 3, 18 and 21) as well the ground plans of two round staddle like structures for hay or grain storage (houses 22 and 23).

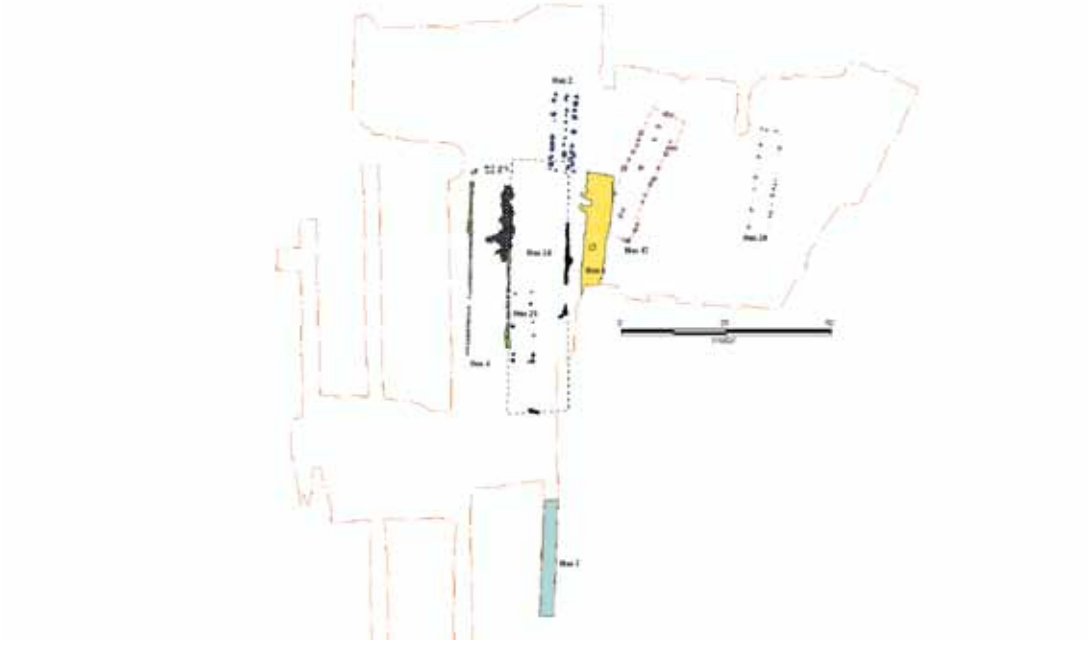

Fig. 11. Otte N-S orienterede grundplaner (Hus 2, 4,6 og 7 samt hus 17, 20, 24 og 25).

Eight N-S orientated ground plans (House 2, 4, 6 and 7 as well as house 17, 20, 24 and 25).

N-S orienterede grundplaner

Der fremkom grundplaner af syv mere eller mindre N-S orienterede bygninger samt usikre spor efter yderligere en N-S orienteret bygning. Grundplanerne er mellem 4,8 og 9 m brede og 14-45 m lange.

Den mest markante grundplan tegnes af ca. 100 mindre, aflange fyldskifter, som ofte med et bredt, tilspidset tværsnit, der formodes at være sporene efter optagne syldsten. Der har været tale om en ca. 9x45 m stor bygning (hus 4) med en svagt funderet afslutning i syd, måske i form af en bred port. I vestsiden kan et brud i rækken af huller efter syldsten tages som udtryk for en ca. 1,7 m bred dør eller port. Det har ikke været muligt at finde arkæologiske paralleller til denne grundplan, men funderingen på tæt placerede syldsten og størrelsen tyder på en datering til den sene middelalder eller renæssance.[7]

Umiddelbart øst for denne store bygning findes der på O1 kortet afsat en endnu større bygning, ca. 14x60 m, der måske også tegnede sig i den afrømmede flade i form af en smal grøft og et område med nyere forstyrrelser (hus 24). Bygningen er på O1 kortet overstreget og har sikkert måtte vige pladsen, da den trelængede avlsgård blev bygget omkring 1800. Og øst for denne bygning fremkom et større N-S fyldskifte i kanten af det i 2003 afdækkede areal; fyldskiftet formodes at tegne et mindst 7 m bredt og 29 m langt hus (6). Det var ikke muligt at erkende fyldskiftet under avlsbygningerne fra 1927. Et enkelt sted var det muligt at udskille et ca. 1,5x1,5 m stort fundament af vandretlagte mursten. Murstenene var forholdsvis lyse, knapt så store og regelmæssige som moderne mursten; murstenene i dette fundament har ligheder med de såkaldte "Flensborgsten", som var yderst populære i 1700-tallet, men også kendes fra 1600-tallet. Ca. 50 m sydligere fremkom et lignende fyldskifte i en søgegrøft, som på samme vis formodes at repræsentere en N-S orienteret bygning (hus 7) (Bertelsen 2009 s. 58ff.; Hansen 2010 s. 6ff; Vestergaard 2010 s. 22ff.).

Grundplanen af et mindre 1-skibet hus (25) fremkom ligeledes umiddelbart øst for den store bygning med syldstensfundament. Grundplanen viste en bygning med udbuede vægge og blev tegnet af 0,4-1 m dybe stolpehuller; huset har været 4,6-5,6 m bredt og 14 måske 16 m langt. I den korte udgave tegnes grundplanen af huset af forholdsvist regelmæssigt placerede stolpehuller, men et par stolpehuller et par meter nordligere repræsenterer måske en mere uregelmæssig del af bygningen mod nord, hvorved længden kan anslås til ca. 16,5 m. Typemæssigt kan grundplanen henføres til middelalderen, mest sandsynligt ældre middelalder (ca. 1050-1200), men fortsætter dog også i højmiddelalderen. I det nordvestligste af stolpehullerne blev der fundet et bronzefad, der ud fra udformning og dekoration bedst kan henføres til højmiddelalderen.[8]

I området for 2003-udgravningen fremkom der yderligere en N-S orienteret grundplan (hus 2) tegnet af noget uens stolpehuller, fra 3 til 66 cm dybe. Grundplanen viser, at der var tale om et rektangulært, 2-skibet ca. 6x18 m stort hus. Også i 2004 udgravningen fremkom der spor af et 2-skibet hus med rette sider og måske med to mindre udskud mod øst, henholdsvis i nord og syd (hus 17). Grundplanen viser en NNØ-SSV orienteret, 7,3-9 meter bred og ca. 32 meter lang bygning. Ud fra udformningen kan de to grundplaner bedst dateres til ældre middelalder eller højmiddelalderen, det lille hus måske tidligere end det større. En stratigrafi mellem grundplanen af det 1-skibede hus 16 og grundplanen af det 2-skibede hus 17 antyder, at først nævnte er ældst. Undersøgelsen i 2004 afdækkede yderligere en NNØ-SSV orienteret grundplan, der viser et knapt 5 m bredt og ca. 20 m langt 1-skibet hus med rette sider (hus 20) (Skov 1994 s. 39ff.; M. F. Klemmensen 2001 s. 108ff.).

Mindre grundplaner

Tre mindre grundplaner var i første omgang overset i forvirringen af stolpehuller, gruber, fyldskifter og moderne nedgravninger og forstyrrelser. Den ene grundplan viser en ca. 5x8 m stort 1-skibet rektangulær bygning (hus 21), mens de to andre er lidt mere specielle. Den bedst bevarede grundplan (hus 23) tegner en lille formentlig rund bygning, ca. 4 m i diameter med en central tagbærende stolpe. En anden grundplan (hus 22) viser en tilsvarende udformning, men en smule mindre, knapt 3 m i diameter.

De to runde bygninger kan ikke dateres nærme-

re, men udformninger ligner en række runde staklader eller helme, som bygningerne også kaldes fra det nordlige Tyskland og Holland med datering fra den sene bronzealder og næsten helt frem til vor egen tid. Den mest almindelige form er firsidet, kvadratisk eller rektangulær, men trekantede og som nævnt runde staklader/helme kendes også. I henhold til beskrivelser fra det 18. årh. blev stakladerne anvendt til oplagring af afgrøder som korn eller bønner, hø, hør osv. Taget var nærmest mobilt og kunne så at sige skydes op og ned. En illustration på Det Kongelige Videnskabernes Selskabs Kort over Skivehus, Bøvling og Lundenæs amter fra 1789 viser en kvadratisk helm, hvor taget er bundet til de fire hjørnestolper (Zimmermann 1992 s. 34ff. (med henvisninger)).

Andre anlæg

Ved undersøgelserne fremkom der tilsammen lidt over 1500 anlæg, heraf var knapt 75 procent stolpehuller. Langt de fleste af de øvrige anlæg omfatter meget forskelligt udformede fyldskifter, især mange moderne forstyrrelser fra nedbrydningen af avlsbygningerne og trykspor fremkommet i forbindelse med dette arbejde. Dertil kommer mere håndgribelige moderne anlæg som ajlebeholder, pumpebrønde og et par mindre kældre. Lidt under fem procent af anlæggene fremtrådte som mere regelmæssige aftegninger i undergrund, hovedsageligt anset for at være gruber som oftest med et afrundet omrids og trugformet til U-formet tværsnit (70 stykker); dertil kommer et par brønde og bunden af urnebegravelse.

Urnen dukkede op allerede i 1999. Det viste sig senere, at urnen var blevet placeret lidt syd for en høj, der først blev erkendt i 2003. Gravhøjen, der ikke kunne ses i terrænet tegnede sig udelukkende ved en større moderne nedgravning, den forstyrrede centralgrav, omgivet af en delvist bevaret ringformet grøft, ca. 12 m i tværmål.

I forbindelse med den formodede sydvæg i hus 1 fandtes en grube (BGQ), ca. 1,3 m i tværmål og 0,4 m dyb indeholdt ildskørnede sten. Gruben kan ikke dateres nærmere, men skønnes ældre end hus 1. Gruber med ildskørnede sten kendes fra det meste af oldtiden, men især bronzealder og ældre jernalder. En større grube (anlæg RQ), ca. 2,5 m i diameter, indeholdt en stor mængde keramik, der

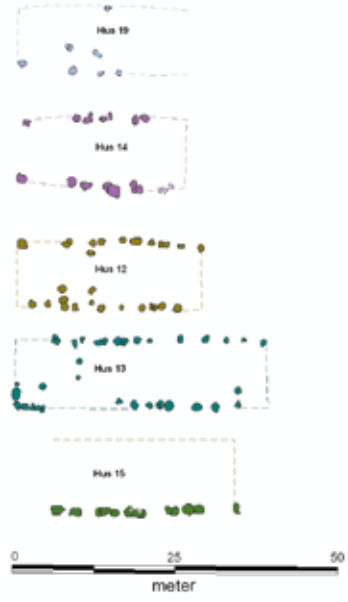

Fig. 12. De fem store V-Ø huse i kronologisk rækkefølge. Den øverste grundplan er ældst.

The five large W-E houses in chronological order. The uppermost ground plan is the oldest.

daterer gruben til ældre romersk jernalder, dvs. de første århundreder efter Kristi fødsel.

Blandt de øvrige anlæg kan man fremhæve et ca. 4,3x5,4 m stort fyldskifte, hvor der yderst fandtes en ca. 0,5 m bred, let uregelmæssig, oval ring af hånd- til hovedstore, runde til spidsovale marksten; blandt stenene lå også små stumper af teglsten. Det viste sig, at stenene dannede et trugformet lag, der på midten lå ca. 25 cm dybere end langs kanten af anlægget. Det trugformede stenlag var ganske kompakt og stort set uden indblanding af muld og kunne følges til en dybde af 1,1 m. Ca. 1,5 m dybt fremkom en del optil 40x50x60 cm store sten i en kreds, der var ca. 1,9 m i indre diameter. På ydersiden af de store sten fandtes et enkelt lag marksten langs grubekanten. Fylden inden for de store sten bestod af gulbrunt sand og mørk gråbrun sandmuld med mange sten. I dette niveau blev det besluttet, at stoppe undersøgelsen af sikkerhedsmæssige hensyn, da strukturen af anlægget tyder på en tolkning som brønd. I forhold til optegnede hegn på O1 opmålingen ligger brønd KV som midtpunkt mellem fire hegn, og det har således været muligt at betjene tre fold og en del af gårdspladsen fra

Fig. 13. Samtlige afdækkede skelgrøfter.

All the uncovered boundary ditches.

denne brønd. I forbindelse med en synsforretning i 1694 nævnes en nordlig brønd i forbindelse med avlsbygningerne, og måske er det denne brønd, som blev afdækket i 2003.

Den nordøstlige del af det undersøgte område var ganske tæt på den voldgrav, som angives på O1 kortet. Netop i dette område var muldlaget ekstra tykt, som følge af et fald i undergrunden. Helt ude i kanten af det afdækkede område stak en tørvefyldt lavning ind; fyldskiftet CNN blev opfattet som spor af voldgraven.

Et par store, meget ens nedgravninger (BNO og CHT), fremkom omtrent midt på gårdspladsen for 1800-gården og må ud fra fund henføres til denne fase af gården. De kan begge opfattes som cisterner til opsamling af overfladevand. I den ene (CHT) blev der afdækket en del af et møllehjul, der var anbragt vandret på bunden af nedgravningen.

Skel og hegn

I den nord- og vestlige del af det undersøgte område fremkom en del skelgrøfter. Den mest markante skelgrøft, der er i mindst to faser, kan følges fra kanten af grusgraven i nord og 120 m mod syd til kanten af det afdækkede område. Denne grøft har formentlig gennem et vist tidsrum afgrænset gården mod vest. Øst for denne nærmest gennemgående skelgrøft findes en del kortere skelgrøfter, dels N-S dels V-Ø: Disse skelgrøfter har sandsynligvis afgrænset gården mod syd og vest og knytter sig bedst til de V-Ø hustomter i nord. I nord fremkom der i 2002 også flere skelgrøfter, som formodes at repræsentere flere faser af gårdens nordlige afgrænsning.

Enkelte grøfter i den sydlige del af det undersøgte område repræsenterer måske også skel, således en noget uregelmæssigt forløbende, VNV-ØSØ gående grøft, nord om den lille gravhøj og herefter i en nærmest S-formet bue mod ØSØ. Umiddelbart syd for dette skel findes et kort lineært forløb af stolpehuller; dette opfattes som spor af et stolpehegn.

Udviklingen i den undersøgte bebyggelse

Ud fra den lidt forskellige udformning af hustomterne og nogle få stratigrafiske iagttagelser er det muligt at opstille en generel udvikling af gården. Men en nærmere datering af bebyggelsen er som nævnt vanskelig, da daterende fund i stolpehullerne mangler. Vurderet ud fra nogle få stratigrafier gik udviklingen i det V-Ø orienterede bygninger i nord fra 1-skibede huse med udbuede langsider til 1-skibede huse med rette langside. De fem grundplaner i nord knyttes ydermere sammen ved dimensionerne af stolpehullerne og må opfattes som successive faser af en bygning: ældst er formentlig hus 19, som efterfølges af hus 14 – begge med udbuede langsider; så fulgte hus 12 med en udbuet og en lige langside, herefter det rektangulære hus 13 og sluttelig hus 15.

De fem hustomter repræsenterer fem V-Ø orienterede bygninger, der sandsynligvis har afløst hinanden. Det er som nævnt ikke muligt at datere de enkelte hustomter nærmere, men kun angive en bred ramme, dvs. ældre og mellemste del af middelalderen evt. lidt senere (ca. 1050-1400).

I nordøst viser grundplanen af hus 18 med de fire rækker af stolpehuller overlap med alle de nordlige V-Ø orienterede grundplaner, og en samtidighed må derfor udelukkes. Tilsvarende gælder for grundplanen af det NNØ-SSV orienterede hus 20, der viser overlap med tre af V-Ø grundplanerne. Den nordlige samling af grundplaner repræsen-

Fig. 14. Brønd KV var placeret strategisk mellem indhegninger og gårdsplads.

The five large W-E houses in chronological order. The uppermost ground plan is the oldest.

terer formentlig et kontinuerligt forløb fra huse med krumme vægge til rektangulære huse, og i så tilfælde kan de rektangulære huse 18 og 20 bedst placeres efter denne udvikling. Mod vest viser hus 1 overlap med hus 13.

Ud fra æstetiske overvejelser kan man opfatte hus 18 og 20 som en fase af gården, mens hus 1 og 2 repræsenterer en anden fase. I hvilken af sidstnævnte faser det V-Ø orienterede hus 16 skal placeres er uklart, da huset ligeså godt kan indpasses i den ene som den anden fase. Og dog, for måske repræsenterer den usikkert aftegnede hustomt (hus 3) en V-Ø orienteret, svagt funderet bygning, som evt. udgør en fase i denne gård, mens hus 16 udgør en anden fase. En nærmere datering er fortsat vanskelig, men højmiddelalderen eller evt. den senere middelalder forekommer mest sandsynlig.

En enkelt stratigrafi mellem grundplanerne af det V-Ø orienterede hus 16 og det NNØ-SSV orienterede hus 17 viser at hus 16 er ældre end hus 17. I nord overlapper grundplanen af hus 17 overlapning med hus 1, 13 og 15 og i syd med grundplanen af hus 6. I lighed med forholdene ved hus 18 og 20 skønnes hus 17 tidsmæssigt at skulle placeres efter den nordlige sekvens af bygninger, men hus 6 fra 16-/1700-tallet formodes at være senere end hus 17.

Fire af de N-S orienterede grundplaner i vest synes generelt at være yngre end de V-Ø orienterede. Således knyttes hus 24 sammen med en på O1 kortet afsat bygning, dvs. en datering til 1800-tallet, mens hus 6 og 7 dateres til 1700-tallet (evt. den senere del af 1600-tallet). Hus 4 anses for at være ældre end nævnte, men kan ikke dateres nærmere end sen middelalder eller renæssance, mest sandsynlig fra 15-1600-tallet. De tre af grundplanerne viser, at der var tale om bygninger på 6-14 meters bredde; hus 7, som kun er afdækket ved en søgegrøft, knytter sig bedst til hus 6, og det skønnes, at huset har haft samme bredde. Tre grundplaner udgør sandsynligvis et lignende antal faser af en bygning: hvor hus 4 efterfølges af hus 6 og sluttelig hus 24.

To N-S orienterede grundplaner (hus 2 og 25) er betydeligt mindre og smallere end de øvrige (hus 2 er omtalt ovenfor). Grundplanen af hus 25, der findes i samme område som de brede N-S huse, knytter sig med de buede langsider til de ældste V-Ø orienterede huse. Grundplanen knytter sig ved den gennemsnitlige dybde af stolpehullerne også til de V-Ø grundplaner: Gennemsnittet ved hus 25 er 64 cm, mens dette ved de brede V-Ø huse er 37-78 cm. Den gennemsnitlige dybde af stolpehullerne i de smallere V-Ø huse er under 32 cm. Dybden ved

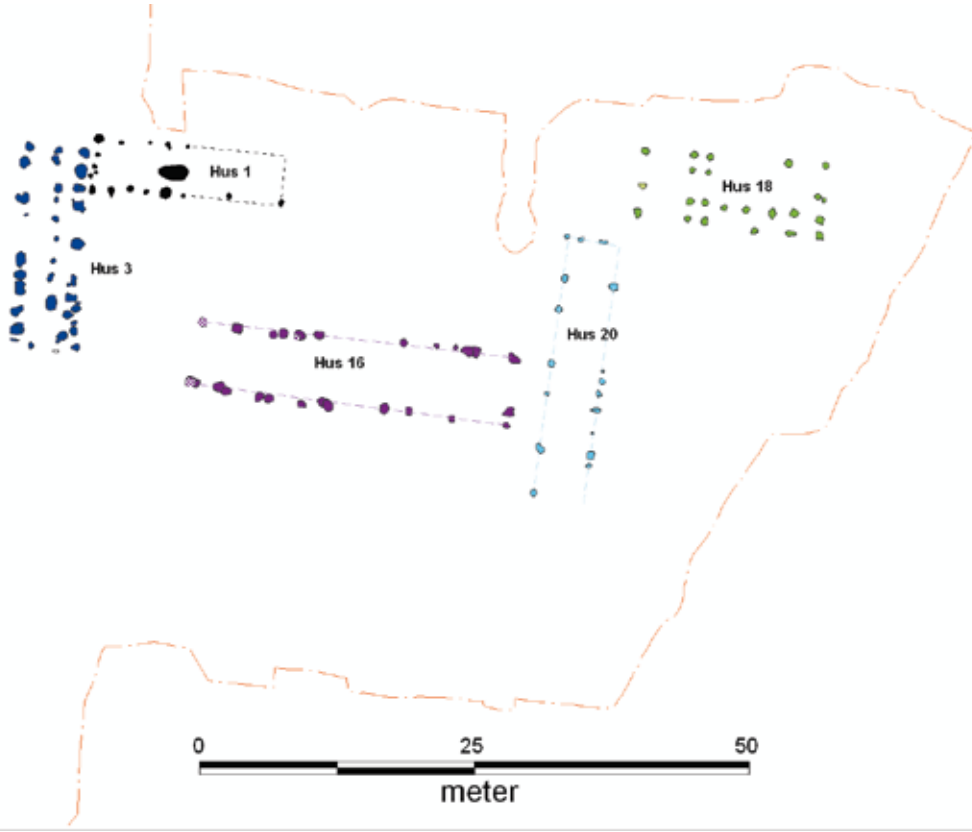

Fig. 15. Det formodes, at hus 1, 3 og 16, henholdsvis 18 og 20 udgør to faser af bebyggelsen i anden halvdel af middelalderen.

It is assumed, that houses 1, 3, 16 and 18,20 respectively constitute two phases of settlement during the second half of the Middle Ages.

de N-S orienterede grundplaner er med undtagelse af hus 25 under 33 cm i gennemsnit.[9]

Ud fra udformningen at dømme må hus 25 henføres til den første halvdel af middelalderen evt. lidt senere, ca. 1050-1400. I lighed med hus 3 kan man anse hus 25 som indgående i en gård med flere bygninger, men det er usikkert om huset knytter sig til de ældste, store V-Ø i nord eller måske det dårligt bevarede hus 2. Øst for hus 25 er der et større område, som ikke er blevet undersøgt, og måske er det her, at bygningsspor samtidig med hus 25 skal søges.

De senere faser af Krogsgårds avlsbygninger fra omkring 1800 og fra 1927 tegnede sig forbløffende svagt i den undersøgte flade. Kun i syd var det muligt at udskille entydige spor efter den ene af 1927 bygningerne, mens bygningerne fra ca. 1800 kun kunne erkendes som enkeltanlæg med formodet tilknytning, således har et par firsidede nedgravninger indgået i denne bygning, BJF og BHR.

Krogsgård 1694

I forbindelse med et forpagterskifter i 1694 blev bygningerne synet, og vi får herigennem et indblik i antallet af bygninger og deres funktion (Kristensen 1972 s. 187ff.).

Sønderhuset var hovedfløjen bl.a. med fruerstuen og diverse soveværelser, men øverst var der kornloft; *vesterhuset*, der havde forbindelse til hovedfløjen, rummede gæsteværelser samt pigekamre, men var tillige portbygning; *østerhuset* omfattede bryggers, ovn, kølle, dejstue og bagestue samt maltloft; *det nordre hus* indeholdt køkken, mælkekammer og køkkenkammer, folkenes kammer og borgstuen samt værelser, hvor der til de øverste førte en åben trappe. Inde i gården fand-

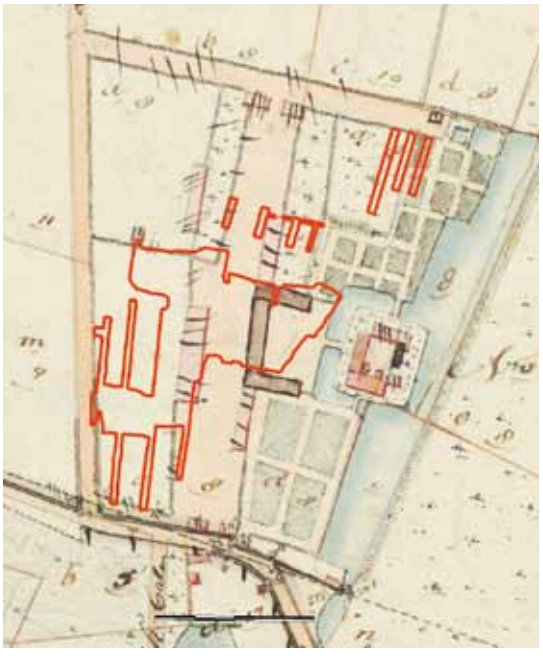

Fig. 16. Udgravningsfelterne fra 2002-2004 markeret på original 1 kortet, opmålt første gang 1792, senere korrigeret og rentegnet 1820.

The 2002-2004 excavation areas highlighted on the original 1 map, surveyed the first time in 1792, later rectified and redrafted in 1820.

tes et eller to trappetårne, og der førte en dør ned til kældrene: Mælkekælder, svendekælder og den inderste kælder.

Synsforretningen behandlede også ladegården, og det fremgår, at denne var tækket med strå, mens borggården havde teglsten. Den store ladegård omfattede på det tidspunkt: *Ladehuset*; *østerhuset* (norden i gården) var opført i bindingsværk og rummede tilsyneladende studestalde; *sønderhuset* (ved vestenden) havde fåre- og kalvesti samt kostald, desuden sengested (formentlig til røgteren); *en liden øxenstald*; *2 gæstestalde*; *ridestald* med et staldkammer med sengested; *følstald* med en åben port ud til møllen; *et lidet, nyopført hus*. Ud over dette nævnes også, at ladegårdens port var ved magt (i orden); at brønden havde sule, vinde og stand samt, at der nord for øxenhuset endvidere fandtes 2 "kilder", formentlig brønde; dertil vindebro og port.

Der var også blevet anlagt en frugthave i et indgrøftet enemærke syd for gården langs med mølsøen, men allerede i 1683 var haven i forfald og blev derfor nyanlagt i 1694. Gården havde som tidligere nævnt også to fiskedamme, der i 1683 blev brugt til karusser.

Krogsgård 1792

En nærmere beskrivelse af Krogsgård i slutningen af 1700-tallet haves ikke, men til gengæld indeholder O1 kortet tilsyneladende to faser af gården, idet en række bygninger, hegn m.m. er overstreget, mens den nye ladegård er markeret med sort opstregning. Ud over bygningerne er der også anført en række indhegninger, haveanlæggene, et vinklet dige[10], et par damme, vandgrav og mølledam.

En sammenligning med beskrivelsen fra 1693 antyder en stabil bygningsmasse, idet de fleste bygninger i beskrivelsen kan genfindes på O1 kortet, måske ikke den eksakt samme bygning, men så i alt fald en tilsvarende. Beskrivelsen fra 1694 er tilsyneladende foretaget fra nord mod syd, hvor ladehuset, østerhuset, sønderhuset og øxenstald kan knyttets til hver af fire N-S orienterede bygninger.

Hvor de to gæstestalde, ridestald og følstald

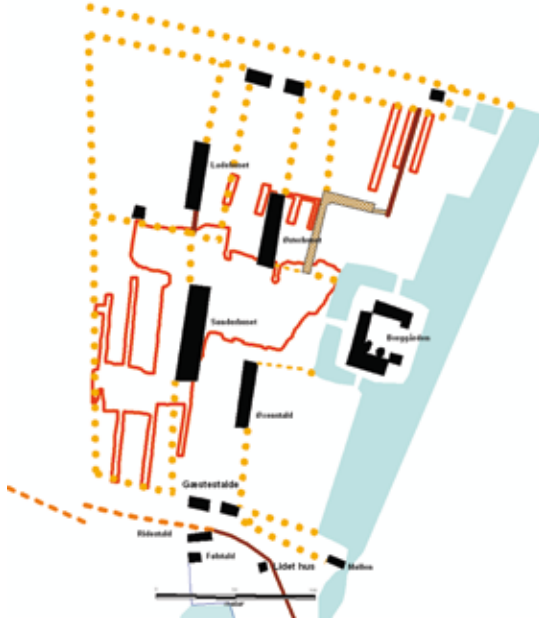

Fig. 17. Beskrivelsen fra 1694 er forsøgt placeret ind på opmålingen fra 1792.

An attempt at placing the description from 1694 on the survey from 1792.

samt det ny opførte hus har været placeret er mere usikkert, men følger man den formodede retning i beskrivelsen, stemmer antallet af bygninger i syd overens med beskrivelsen. Det skal bemærkes, at de tre sydlige bygninger på 1792-opmålingen findes i et område, der da blev anvendt til kalve (kalvehave).

En sammenligning med de fremgravede bygningsspor (hus 4, 6 og 24) ved det formodede sønderhus viser mindre justeringer af denne bygnings placering, men samtidig en overraskende stabilitet formentlig fra renæssancen og frem til ca. 1800, hvor opførelsen af den 3-længede avlsgård brød fuldstændig med en spredtliggende bygningsmasse. Mod syd kan det delvist afdækkede hus 7 opfattes som en fase i øxenhuset, mens en større forstyrrelse i en søgegrøft nord måske repræsenterer en fase af ladehuset. De øvrige bygningsspor fra 16-1700-tallet har tilsyneladende været placeret uden for de udgravede områder.[11]

Økonomien

Der er kun få og spredte vidnesbyrd om det økonomiske grundlag for hovedgården, men på trods af disse mangler kan der næppe herske tvivl om, at der var tale om en central og velstillet gård. Man kan indirekte gennem oplysninger fra toldregnskaber, kilder om landgilde og enkelte andre kilder få et indblik i datidens økonomi på et niveau over den rene subsistensøkonomi.

Heste og senere stude var tilsyneladende vigtigere end korn i Skads Herred, og dermed får græsning og høhøst en anden og særdeles vigtig placering i datiden. Engenes centrale rolle i den sydvestjyske økonomi fremgår af de talrige dokumenter, der handler om enge og præcisering af deres ejerskab. Den sag, som i 1500-tallet har afsat flest skriftlige vidnesbyrd i Skads Herred drejede sig om en eng i Allerup (Foldeng) og omfatter mindst 32 sagsindlæg og domme fra 1527 til 1542, hvor den endelig blev afgjort med en kongelig dom. Nogle enge blev brugt i fællesskab, men de fleste enge var dog særskilte jordstykker, der tidligt blev en handelsvare, der kunne omsættes (Frandsen 1996 s. 188).

I den første halvdel af middelalderen var avl og eksport af heste af stor økonomisk betydning, da ridderstanden havde brug for velnærede hingste fra gode græsgange. Det er beregnet, at der omkring 1230 blev eksporteret 8400 heste om året fra Ribe: Et marked, som de vestjyske herremænd og bønder givetvis udnyttede. Fra midten af 1300-tallet svingede efterspørgslen over mod kvæg, og ca. 100 år senere var der et internationalt oksemarked, men allerede 1200-tallet er der udsagn om okseeksport. Således anfører en toldtarif fra Brügge i 1252 en takst for danskere med heste og okser. Selvom okseeksporten talmæssigt oversteg hesteeksporten inden udgangen af 15. århundrede, har værdien af okserne næppe oversteget hestenes (Enemark 1983 s. 10 og 27; Frandsen 1996 s. 188).

Oksehandlen i middelalder og renæssance kan deles i en række faser. Gennem 12-1300-tallet omfattede eksporten især saltet kød og huder, der blev udskibet fra en lang række havne, men efterhånden steg antallet af levende dyr, der efter en sommer i engene blev drevet til marked for at blive solgt som slagtekvæg. I begyndelsen af 1500-tallet skete der en omlægning af okseeksporten fra efterår til forår, hvilket medførte ændringer i det samlede økonomiske grundlag med begunstigelse af adelen og de velstillede borgere. For yderligere at styrke især adelen efter en række kriseår blev der senere lovgivet om staldning, som da blev forbeholdt adelen; dog måtte borgere stalde på eget foder. Ved at stalde for andre, som blev meget almindeligt, var fortjenesten ikke så stor, som når man staldede og solgte egne dyr, men risikoen langt mindre.[12]

Omlægningen af okseeksporten har formentlig også medført ændringer i drivningerne udformning. Efterårsdrivningerne omfattede velnærede okser, der helst skulle holde vægt og kvalitet. Forårsdrifterne bestod af mere eller mindre udsultede dyr, der efter en vinter på hø og hakkelse en kort periode var fedet med korn, og derfor var at betragte som halvfabrikata til efterfølgende opfedning. Det må antages, at okserne ved de mest optimale efterårsdrifter har haft mulighed for at græsse undervejs. Forårets drivninger har ikke på samme måde budt på foder under vejs, og man måtte derfor købe sig for.

En forårsdrift af 141 stude fra Gjesingholm på Djursland til Wedelmarked i 1653 var afpasset så man så vidt muligt passerede andre af Chr. Rantzaus godser, hvor både dyr og mænd kunne få mad og logi, uden at der skulle betales for det. Driften tog ca. 3 uger (Frandsen1994 s. 61ff og fig.

26). Det er uvist om forholdene i 1800-tallet kan overføres på de forrige århundreder, men det er interessant, at der, så vidt det var muligt, hver dag blev sørget for foder til dyrene og logi på en række gårde eller kroer (Bjerre, M. & H.P. Hansen 1948).

Om efterårets studedrifter er der ikke nærmere oplysninger, men foderet har sikkert ikke på samme måde været et problem i en tid af året, hvor engene nærmest bugnede af græs. Gennem en række velvalgte rastesteder kunne en drift stude nå frem til markedet i god stand og dermed repræsentere en større værdi end mere magre dyr. Måske er det derfor, at en række gårde med gode enge og tæt på ruten mod Ribe var så attraktive i første halvdel 1400-tallet, hvor oksehandlen var i sin vorden.

En lignende model kan man opstille omkring 1400, hvor Lange-familien med udgangspunkt i Lydumgård (ca. 15 km vest for Ølgod) etablerede sig ved den senere hovedrute for okser gennem Ribe Amt, en position familien Lange-Munk holdt i flere slægtled. På selve Lydumgård sad Thomas Iversen Lange, senere sønnen Henrik Thomesen; på Krogsgård sad Iver Thomesen og på Kærgård (ca. 5 km syd for Bramming) Esge Thomesen, mens andre af familien var knyttet til Domkapitlet i Ribe.

I Dronning Christines hofholdningsregnskab anføres, at Hans Munk (oldebarn til Iver Thomesen og ejer af Krogsgård) i 1519 udførte 50 øksner af landet. De brede enge, som netop findes ved Krogsgård, må formentlig også tages til indtægt for opdræt af okser, som en af gårdens vigtige indtægtskilder gennem hele det 16. århundrede, men også korn og smør har sikkert spillet en væsentlig rolle. Siden midten af århundredet var prisen på rug og byg stigende og nåede i 1572 op på 50 dl, hvorefter den i 1573 dykkede til 43 dl. Her forblev prisen til 1590'erne, hvor der atter skete store stigninger, helt op til 84 dl, en udvikling, der holdt sig helt til 1620 (Kaae 1960-61 s. 10).

Staldning af okser

Herregårdene i Sydvestjylland falder i midten af 1600-tallet i to grupper, hvor den ene gruppe med de fleste eksempler omfatter gårde på omkring 30 tdr. htk. og ikke overstiger 40 tdr. htk.[13]: Frøstrupgård, Søviggård, Lunderup, Agerkrog, Endrupholm, Hesselmed, Hennegård uden møllen, Ølufgård med mølle, Oksvang, Sønderris, Abildhede samt Lydumgård, der uden mølle knytter sig til nævnte, men med møllen var på 68 ½ tdr. htk. Gårdene i den anden gruppe var betydelig større, gerne 2-3 gange, men tæller kun fem eksempler: Visselbjerg, Lindbjerggård, Nørholm, Sneumgård og Krogsgård. Disse fem gårde ligner øernes hovedgårde, hvis gennemsnitlige hartkorn var 75 tdr. htk, mens de jyske herregårde opgives til gennemsnitlig 39 tdr. htk. (Kristensen 1935 s. 346ff.).

I 1627 hørte der 41 gårde og nogle huse til Krogsgård, men de følgende årtier blev godset udvidet så det i 1662 omfattede 55 gårde på i alt 281 tdr. htk., mens hovedgårdens jord i 1688 takseredes til 67 tdr. htk. (eller 246 tønder land).

Gårdens udformning var ikke alene afhængig af dens størrelse, men også af bøndergodset omfang og datidens vigtigste indtægtskilde, stude. I almindelighed gik studene som ungnød hos bønderne nogle år, hvorefter de blev opkøbt og staldet en vinter, først på hø og til slut også på korn inden de i marts-april blev drevet til markederne mod syd.

På herregårde med rigeligt hø og korn var der gerne store studestalde, således Frøstrupgård, hvor der årligt kunne høstes 300 læs hø. Gården havde derimod ikke en tilstrækkelig stor kornavl til et større antal stude, men her dækkede bøndergodsets landgilde denne mangel (ca. 200 tdr., som den "komplette gård" skulle have). Ved et syn i 1651 blev gården beskrevet med en trefløjet borggård i nord og en ladegård mod syd. Ladegården omfattede tre huse ved hver side i forlængelse af de to fløje i borggården samt et hus ved den sydlige ende af gårdspladsen. I øst lå først et vognhus, så et øksenhus på 22 fag og sluttelig et øksenhus på 19 fag. Vestsiden omfattede en øksenstald på 16 fag, en øksenstald på 19 bindinger og et nyt hus på 24 fag (ikke nærmere beskrevet mht. brug). Mod syd lå en lade og tidligere også et lille porthus på 10 fag.

I Riberhus lensregnskab er der fra 1641 bevaret en liste over øksentolden, hvor studehandlerne er oplistet, og hvor studene var staldet. Det fremgår, at de fleste af studene fra Frøstrupgård blev fortoldet den 25. marts, dog blev ni stude allerede fortoldet den 22. marts. I alt 114 stude kan henføres til Frøstrupgård og solgt ved fire handler, henholdsvis 9, 20, 25 og 60. Samme forår fortoldes også okser fra Bramming Hovedgård (28), Hennegård

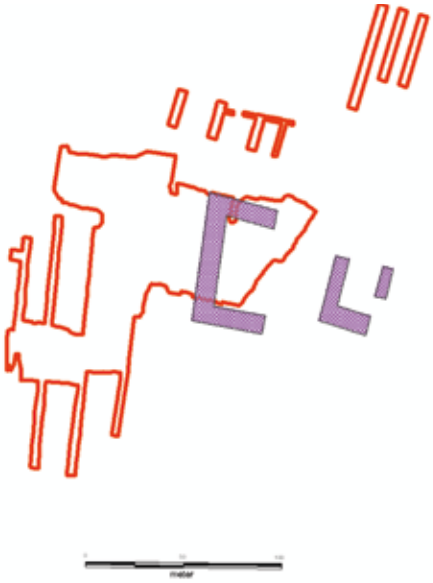

Fig. 18. Krogsgård omkring 1800 placeret i forhold til udgravningsfelterne.

The Krogsgård farm around 1800 situated in relation to the excavation areas.

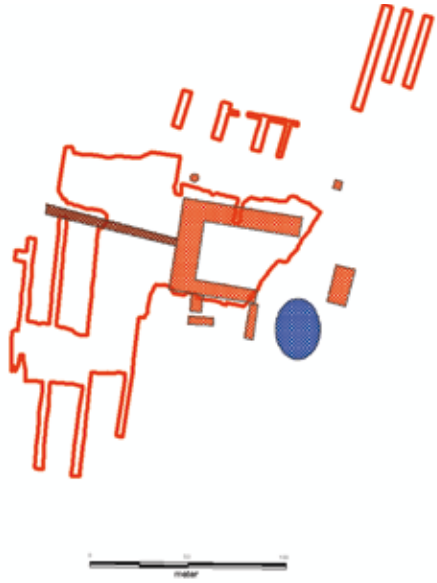

Fig. 19. Krogsgård omkring 1970 placeret i forhold til udgravningsfelterne.

The Krogsgård farm around 1970 situated in relation to the excavation areas.

(63), Hesselmed (79), Kærgård (50), Lindbjerggård (141), Lunderup (16), Lydumgård (48), Sneumgård (80), Sønderskov (70), Visselbjerg (105) og Ølufgård (40) (Kristensen 1974 s. 505).

Hverken Nørholm eller Krogsgård nævnes som staldested for stude, hvilket for Nørholm måske skyldes tilfældigheder, men ved Krogsgård meget vel kan skyldes, at ejeren var holstener og således fritaget for told på stude. Ejeren af Krogsgård, Jørgen Ratlow, forsøgte i slutningen af 1630'erne at tvinge bønderne til at sælge deres stude til den pris, han selv fastsatte. I samme tidsrum forsøgte Jørgen Ratlow at monopolisere engene ved at forbyde sine bønder i Tjæreborg, Skads og Hostrup sogne at udleje eller udlåne enge fra deres gårde (hvad de heller ikke måtte ifølge loven), men brød også gamle rettigheder om engenes brug og færdsel over disse (Tvillingsogne bd. 1 p. 174 f.).

Fra 1641 opkøbte Ribe-tolderen Hans Lassen Lime 55 staldøksne, heraf 27 i Skads Herred, 13 i Gørding Herred, 8 i Malt Herred, mens de resterende otte okser blev købt i Kærbøl umiddelbart nord for Ribe. Med undtagelse af okserne fra Malt Herred er de fleste opkøbt i et ca. 10 km bredt bælte langs Vadehavet: Nebel-Hygum (11 okser), Tude (5), Skads (4), Sadderup (3), Kjersing (2), Jerne (2), Darum (2), Bramming (2), Tværse (2), Vilslev (7) og Kærbøl (8) (Frandsen 1994 s. 115 f.).

Opkøbet omfattede ikke okser fra Tjæreborg og Sneum sogne, hvor Krogsgård og Sneumgård havde de fleste bøndergårde, og hvor det formodes, at hovedgårdene på en eller anden måde var involveret i studehandlen. Også sognene Alslev, Brøndum, Guldager og Hostrup var uden opkøb. Visselbjerg ejede på dette tidspunkt hele Alslev by samt en del bøndergods i de øvrige sogne, men sognene må også betragtes som Vardes umiddelbare opland, hvor opkøberne fra Ribe, der ellers havde privilegium til at købe okser i hele Nørrejylland, formentlig holdt en lavere profil. Således blev der samme år fortoldet 105 okser fra Visselbjerg alle opkøbt af Vardeborgere.

Omkring 1642 overtog Wentzel Rothkirch Krogsgård og opførte som nævnt en ny borggård og avlsgård, der i slutningen af 1600-tallet omfattede lade, studestalde, fåre- og kalvesti, kostald, ridestald og følstald. At Wenzel Rothkirch staldede stude på Krogsgård kan man kun antage, men

som lensmand på Antvorskov var han involveret i kong Chr. IV staldning af okser. Et missive (brev) af 21/3 1640 fra kongen til Wenzel Rothkirch anfører, at øksnekøbmændene skal have førsteret til færgerne i Korsør, mens hestehandlere og prangere må vente, så okserne kan nå tidsnok til markedet (Wedel); I et brev den 24/8 1645 til Chr. IV anmoder Wenzel Rothkirch om penge til opstaldning på Antvorskov (Frandsen 1994 s. 78 og 83).

Wenzel Rothkirch døde i 1655 og hans enke to år senere. I forbindelse med enkens dødsfald blev der den 17. april 1657 holdt syn over gårdens inventar. Blandt meget andet omtales i forbindelse med ladegården 1 oksebrænde (brændejern) og 143 jernbindsler. Af levende kvæg var der kun 1 tyr, 5 køer og 2 årings nød. De tomme jernbindsler og årstiden vidner om, at studene var afsat og nye ikke indkøbt (Kristensen 1972 s. 184.). Matriklen fra 1662 oplyser, at der på hovedgårdsjorden kunne høstes 800 læs hø, og der var således basis for en betydelig kvægproduktion.

Om Wenzel Rothkirch, der oprindeligt var berider og lærer for "den udvalgte prins" og senere kongens staldmester, også avlede heste på Krogsgård er uvist, men følstalde og oplysninger om en svensk oberst, der under Torstensson-fejden røvede 30 heste fra Krogsgård og resten af sognet tyder på et vis hestehold.

Det kan som en mere kuriøs afslutning oplyses, at der senere også var en del svinedrifter, således drev man i 1731 mere end 1200 svin til markedet til hertugdømmerne. Den største svinehandler var Terman Madsen, som da forpagtede Krogsgård; han fik fortoldet mere end halvdelen af den samlede mængde svin (Kristensen 1978 s. 27ff).

Afslutning

Det er vanskeligt at datere det ældste Krogsgård nærmere, men de arkæologiske undersøgelser har vist, at gården allerede fra sin anlæggelse engang i middelalderen var en storgård. Fordelingen af be-

Fig. 20. Krogsgård i foråret 2007. Foto: Palle Siemen.

Krogsgård, Spring 2007.

byggelsessporene, som de tegner sig, det arkæologiske materiale og efterfølgende i beskrivelser og på kort, viser fragmenter af gården i en række tidshorisonter.

Den ældste gård bestod af et stort V-Ø orienteret hus, og gennem fem faser kan man følge datidens byggeskik fra bygninger med udbuede langsider og rette gavle til huse med en rektangulær grundplan. En sammenligning med datidens almindelige gård, som de f.eks. kendes fra de omkringliggende landsbyer (Allerup, Tjæreborg, Novrup og Tovrup) viser, at Krogsgård allerede fra sin ældste fase var en markant gård: Langhuset var i grundareal ca. det dobbelte af det gennemsnitlige hus, mens en kraftig fundering af stolpehullerne tyder på, at huset i samtlige faser har været i to etager. Det er uvist, om det er denne store gård, som Iver Thomesen Lange beskrev, men tanken er nærliggende.

Om det var Iver Thomesen Lange eller en efterkommer, der satte gang i den første gennemgribende ombygning, er også uvist, men dette skete formentlig en gang i 1400-tallet. Det store toetagers hus blev erstattet af flere og mindre bygninger, hver kun i én etage.

Omkring 1640 erhvervede Wenzel Rothkirch Krogsgård og opførte en ny og kostbar hovedgård: Møllebækken blev opstemmet, så den dannede en langstrakt sø, og delvist ud i denne blev der anlagt et nærmest kvadratisk voldsted, der på de andre sider var omgivet af vandfyldte grave. Byggeriet var forventet færdig i 1645, men blev udsat pga. Torstenssonkrigen (1643-45) og var endnu i gang i 1646. Da byggeriet endelig var færdigt, stod der en grundmuret borggård med fire fløje i 2 etager. Mon ikke nybygningen af Krogsgård også omfattede avlgården, hvis udseende genfindes på den ældste opmåling fra 1792. Som et lille vedhæng kan det ud fra synsforretningen fra 1694 anføres, at borggården havde tag af teglsten, mens ladegården var tækket med strå (Kristensen 1972 s. 176ff).

Det fremgår af synsforretningen, at østfløjen med køkkenregioner allerede da var medtaget, og på opmålingen fra 1792 er denne erstattet af en mindre bygning og en mur, men ellers synes Rothkirchs borggård også aftegnet. Omkring 1800 blev den gamle avlsgård erstattet af en trelænget gård, mens den nordlige fløj af borggården også forsvandt. I 1927 blev avlsgårdens bygninger erstattet af de bygninger, som blev revet ned i foråret 2004. Den sidste rest af Rothkirch renæssancegård – vestfløjen – forsvandt i 1934, og et nyt hus i "Bedre byggeskik" blev opført oven på det gamle fundament.

Der er planer for endnu en nybygning af Krogsgård, men endnu står den røde bygning tilbage- nærmest en torso for en forgangen storhed. Og dog, for møllebæk, mølle og mølledam peger i samme retning, mens de vidstrakte enge, som måske var det økonomiske fundament for gården, fremstår som et tavst vidnesbyrd fra den gang landbruget var altdominerende.

Noter

1. De forskellige udgravninger ved Krogsgård har i Sydvestjyske Museer journalnumrene ESM 1769; ESM 1422; ESM 2307; ESM 2649 (se Jensen 2009 s. 9ff.).
2. Hovedteksten til dette afsnit er baseret på Kristensen 1972; Nielsen 1862 s. 47-58; Dansk Adels Aarbog 1901.
3. Om Tangen, se Sterum 1976.
4. Wentzel Rothkirch (1597-1655) stammede fra Schlesien og tilhørte en mægtig og udbredt slægt. Faderen, Johan Rothkirch, var kejserlig general, men døde tidligt og som faderløs fulgte WR som 12 årig sin ældre broder til Danmark. Han blev page hos hofmarskal Ditlev Rantzau og fulgte denne i krigen 1611. Senere uddannede WR sig i ridekunst hos broderen på Antvorskov, hvor Chr. IV blev opmærksom på ham og sendte ham til udlandet for yderligere dygtiggørelse. I 1626 fulgte han som staldmester kongen til Tyskland, hvor han den 17. august ved Lutter am Barenberg blev Chr. IV's redningsmand. I 1881 blev der på kirkegården rejst en oblisk med teksten: *Her hviler V. Rothkierck + 1655 og flere ejere af Krogsgaard.* Se Kristensen 1972 s. 176ff.
5. Haveanlægget er delvist forstyrret af mølledam og vandgraven omkring borggården, og måske er haveanlægget ældre end disse anlæg, og i så fald ældre end midten af 1600-tallet.
6. Sydvestjyske Museer ESM j. nr. 1766 Allerup hus I (Siemen 1991 s. 49 fig.17); ESM j.nr. 2428 Måde hus 14; ESM j.nr. 1566 Jens Kuskvej hus LXIII (Siemen 1991 s.32 fig. 4).

7. Som eksempel kan man nævne den store stald/lade fra Fjellerup på Frilandsmuseet.
8. Se nærmere i artiklen En molling fra Krogsgård i dette nummer af By, marsk og geest.
9. Det skal bemærkes, at variationen i dybden af stolpehullerne i den enkelte grundplan er betragtelig eksempelvis hus 15: 15-128 cm (gennemsnit 77,9 cm) eller hus 16: 8-86 cm (gennemsnit 20,1 cm). Dybde af fyldskifterne i det N-S orienterede hus 4 er gennemsnitlig 17,5 cm og varierer fra 5 til 58 cm. Enkelte dybe anlæg formodes at repræsentere stolpehuller, men de fleste er som nævnt formentlig spor efter opgravede syldsten.
10. Det vinklede dige er formentlig identisk med nogle store diger, som herremanden Johan Ludwig Bruun lod bønderne sætte om en humlehave nord for gården som straf for en eller anden forseelse (Kristensen 1972).
11. Det er nok tvivlsomt om den lille N-S orienterede grundplan med udbuede vægge (hus 25) repræsenterer den ældste fase i det senere sønderhus, mest sandsynligt er der nok tale en tilfældighed.
12. Med en forordning i 1475 blev det fastslået, at danske driver ikke måtte drive dyrene længere sydpå end til Assens, Kolding eller Ribe og da sælge dyrene til opkøbere; en forordning, der ikke altid blev efterlevet. Forordningen havde til formål at sikre kronen told i nævnte byer.
13. Tdr. htk. eller tønder hartkorn: enhed, der fra 1662 til 1903 var grundlag for jordvurdering og den almindelige skat på jord. Oprindelig et mål på hvor meget hårdt korn, dvs. rug og byg, der kunne dyrkes på 1 arealenhed i forhold til jordens ydeevne (antal tønder hartkorn pr. tønde land), men fra 1688 beregnet i forhold til den samlede brugsværdi af den enkelte gård (agre, enge, skov mm.).

Litteratur

Bertelsen, T. 2010: Teglstensformater og forbandter i Danmarks middelalder og renæssance. I: Clausen, K.H og T. A. Vestergaard (red.) *Flensborgsten – om murstensformater, teglhandel og arkitektur.* Museum Sønderjylland, s. 58-65.

Bjerre, M. & H.P. Hansen 1948: *Bonde og handelsmand*. København.

Bruun, H. 1972: Tvillingsogne af Geest og Marsk.

Enemark, P. 1983: Oksehandlens historie ca. 1300-1700. I: *Sortbroget kvæg.* (udgivet af Avlsforeningen af Sortbroget Malkekvæg i Danmark). Esbjerg.

Frandsen, K.-E. 1994: *Okser på vandring*. Herning.

Frandsen, K.-E. 1996: Egnen i 1600-årene. I: *Esbjergs historie, Bd. 1*. Esbjerg.

Jensen, S. F. 2009: Fladmarksgrave fra høj og flad mark – tre enkeltgravstidsgrave fra Krogsgård. *By, marks og geest* 21, s. 10-21.

Klemmensen, M. F. 2001: *Huskonstruktioner i tidlig middelalderlig landbebyggelse*. Nyhedsbrevets ph.d.-afhandlinger og specialer, Ny række, bind 12. Aarhus.

Kristensen, H. K. 1935: En almindelig vestjysk Herregaard ved Midten af det 17. Aarhundrede. *Fra Ribe Amt* VIII.4, s. 346-355.

Kristensen, H. K. 1972: Krogsgård. I: *Tvillingsogne af Geest og Marsk: Sneum og Tjæreborg*. Bind I, Esbjerg, s. 168-206.

Kristensen, H. K. 1974: Studeudførselen over Ribe 1641. *Fra Ribe Amt* XVIII.3, s. 505-510.

Kristensen, H. K. 1978: Svinedrifter. Fra Ribe Amt, s. 27-43.

Kaae, B. 1960-1961: Frederik Munk til Krogsgård. *Fra Ribe Amt* XV,1-2, s.1-47 og s. 161-197.

Nielsen, O. 1982: Historiske *Efterretninger om Skadst Herred*. København (genudgivet af Historisk Samfund for Ribe Amt 1985)

Siemen, P. 1991: Middelalder i Tjæreborg og Allerup. *Mark og montre*, s.77-83.

Siemen, P. 1994: Middelaldergårde og tofter på Esbjergegnen. *Hikuin 21*, s. 29-54.

Siemen, P. 2004: Arkæologi ved Krogsgård. *Arkæologisk Kalejdoskop fra Esbjerg Museum 4,* s. 1-21. www.sydvestjyskemuseer.dk/Files/Filer/Kulturhistoriskerapporter/AKEM_4_Krogsgrd_(2003)_.pdf ttp://

Siemen, P. 2006: Under Krogsgårds avlsbygninger. *Arkæologisk Kalejdoskop fra Esbjerg Museum 9,* s. 1-31. www.sydvestjyskemuseer.dk/Files/Filer/Kulturhistoriskerapporter/AKEM_9_Under_Krogsgrds_avlsbygninger_-_udgravning_2004.pdf

Skov, H. 1994: Hustyper i vikingetid og tidlig middelalder. *Hikuin* 21, s. 139-162.

Sterum, N. 1976: Tangen. En sydvestjysk gårdtomt fra sen middelader og renæssance. *Mark og montre,* s. 53-61.

Vestergaard, T. H. 2010: Tegleksporten fra Flensborg Fjord. I: Clausen, K.H og T. A. Vestergaard (red.) *Flensborgsten – om murstensformater, teglhandel og arkitektur.* Museum Sønderjylland, s. 22-32.

Zimmermann, H. 1992: The "Helm" in England, Wales, Scandinavia and North America. *Vernacular Architecture* 23, s. 34-43.

SUMMARY

Beneath Krogsgaard farm–archaeological investigations 2002-2004.

The archaeological investigations at Krogsgård – one of the old manor farms of South West Jutland, has shown that it was quite a considerable farm right form it's establishment during the early medieval period. Krogsgård is situated on the southern point of a lengthy, N-S orientated geest tongue, which to the south juts out into the surrounding salt marshes and is bordered on both sides by saltmarsh meadows, which are gradually becoming fresh water meadows.

An extension of a raw material extraction-pit touched on the northernmost parts of the old manor farm already in 1992 on the site recorded for Krogsgård on the oldest survey from 1792, however this was first redrafted in 1817. Over the course of the subsequent 10 years the extraction-pit gradually ate into the site, edging closer and closer the old manor farm until a renewed extension of the extraction-pit led to the 2002-2004 archaeological investigations at and on parts of the actual manor farm.

What came to light were traces of nine W-E orientated buildings and seven, perhaps eight other more or less N-S orientated structures as well as a smaller building and two staddles. The W-E orientated ground plans include two structures with slightly outwardly curved long sides (houses 14 and 19), a third has one outwardly curved and one right sided façade (house 12), whilst four were rectangular houses (houses 1, 13, 15 and 16) and finally a rectangular ground plan marked by postholes in up to four rows (house 18). The sites with one or two curved long sides are 9-12 m wide and up to 22-25 m long, whilst the rectangular sites shown a much greater variation 4,7-10,5 m wide and 17,5-38,5 m long. The unusually strong posthole foundations in most of the house sites indicate, that the buildings had two storey structures.

A number of ground plans overlap each other proving that they were not contemporaneous. Indeed, certain stratigraphical series imply that there is a general progression from houses with outwardly curving long sides (house 14) to rectangular houses (house 13) with the hybrid form if house 12 as the connecting link. House 15 has most in common with house 13 and is interpreted as the youngest of the four, wide houses. On the basis of its design house 19 is most closely linked to this sequence and perhaps is related to house 14 best of all. The large single aisled floor plans, which are assumed to represent a continuous progression of houses, can on the basis of their type best be dated to the Early and Late Medieval period (ca. 1050-1400), during which time the curved walled houses of an earthfast construction were slowly replaced by houses with straight walls, but still retaining the earthfast posts.

The floor plans of the N-S orientated buildings are somewhat more different in their design, shape and size. The most eye-catching ground plan (house 4) is ca. 9x45 m and is documented through ca. 100 small oblong cuts and changes in the composition of the fill, probably traces from the removal of the houses foundation stones. Immediately east of this building, on the oldest survey of Krogsgård – there is a 14x60 m large building, of which there were some weak traces in the subsoil (house 24. This building must have been demolished between 1792 and 1817. From the same area we have traces of a 4,6-5,6 m wide and 14-16 m long house med outwardly curving long sides (house 25). From a structure, which is perhaps related to this house a bronze washing bowl was recovered – a so called 'molling' (see article s.). A few further meters to the east a very discernible change in the fill composition highlighted a - at the very least - 7 m wide and 29 m long house (6) and 50 m to the south a similar layer (house 7). To the north there were traces of a 6x18 m large house (2), whilst the site

of a 7,3-9x32 m large house with two probable offshoots was more centrally placed (house 17).

The N-S orientated ground plans are generally dated with the exception of house 25 as younger than the V-Ø orientated houses, where house 4 can best be dated to the Renaissance period, whilst houses 6 and 7 are after the finds of "Flensborg bricks" most probably belong to the end of the 17th of 18th century: The northernmost of these was probably superseded by the house drawn on the 1792 survey.

The Krogsgård, which was surveyed in 1792 is recognizable in its basic structure in the records from 1692, where we are given a glimpse of the number of buildings and their function. The description seems to have been carried out from north to south and shows us a very stable mass of buildings in comparison with the 1792 map. Apart from the square main habitation buildings the farms outhouses are also described and at that time comprised of a barn-house, a half-timbered eastern house (northern part of the farm), which seems to have contained the bullocks stables; a southern house (western part of the farm) had sheep and calve pens as well as cow sheds, as well as a sleeping quarters (probably for the cattle hand); a little oxen shed; two guest stables; a riding stable with a stable room with sleeping quarters; a pony stable with a open doorway out to the mill; a small newly built house.

Evidence and sources on the farms economic basis are few and far between, however despite these limitations, there can be no doubt, that this is a central and wealthy farm. The central economic main steads would firstly have been horses, later cattle and finally pigs and arable farming. Of all of these phases in the farms development, it is especially the breeding of horses and the later stabling of bullocks, which stands out. A little overseen circumstance connected with horse and cattle breeding in the past were the possibilities for providing rest stopovers and foraging. This could be one of the reasons why a number of farms with good meadows were so attractive in the past. During the 15th century the Lange family established itself along the main route for oxen through Ribe county, beginning from their home farm in Lydumgård and later with the acquisition of Krogsgård around 1400. The Lange-Munk family upheld a similar position over a number of generations during the 16th century. This is perhaps the rational behind the Krogsgård's most famous owner, Wenzel Rothkirch's acquisition of the farm during the middle of the 17th century.

There are plans for yet another new building on the Krogsgård site, but the red building still stands tall – something of a forlorn torso of it's former glory. The millstream, mill and milldam all seem to tell the same story, whilst the surrounding meadows, which perhaps were the economic foundation for the farm, lie as a silent witness from the days when farming was King.

Palle Siemen
Museumsinspektør
Sydvestjyske Museer
Tangevej 6, 6760 Ribe
pas@sydvestjyskemuseer.dk

En molling fra Krogsgård

Af Palle Siemen

Et velbevaret vaskefad dukkede frem i forbindelse med en arkæologisk undersøgelse af Krogsgård – en af Sydvestjyllands gamle hovedgårde. Vaskefadet - eller som en sådan også kaldes: mollingen, giver som en af de få genstande fra udgravningen os vished for, at det ikke var helt almindelige bønder, der var bosatte på gården i 1400-tallet. Tværtimod må Krogsgårds ejere henføres til samfundets øverste lag.

I forbindelse med de arkæologiske undersøgelser ved Krogsgård, som er omtalt andet sted i dette nummer af By, marsk og geest, fremkom et yderst sparsomt og med en undtagelse ikke særlig prangende materiale. Undtagelsen er et mindre fad af bronze.

Den arkæologiske undersøgelse havde, som sædvanen er, fjernet halvdelen af stolpehuller, gruber og andre fyldskifter med henblik på registrering af form, dybde og fyld: Resten af anlæggene efterlades uden nærmere undersøgelse, men detektorarkæologen ville det anderledes. I den efterladte del af et dybere stolpehul gav metaldetektoren udslag og ved nærmere eftersyn dukkede fadet frem.[1]

Stolpehullet lå lige nord for grundplanen af et N-S orienteret, ca. 4,6-5,6 m bredt og 14 måske 16 m langt hus med udbuede langsider og formentlig rette gavle (hus 25). Usikkerheden med længden skyldes om et par stolpehuller i nord indgår i grundplanen eller ej. I den korte udgave fremstår grundplanen med forholdsvist regelmæssigt udbuede langsider og formentlig rette gavle, men et par stolpehuller et par meter nordligere repræsenterer måske en mere uregelmæssig del af bygningen. De to nordlige stolpehuller stemmer i fyld, form og dybde til hustomtens øvrige stolpehuller, så af den vej kan man ikke komme videre, og det bliver i sidste end et skøn, hvorvidt huset har været 14 eller 16 m langt.

Bronzefadet blev fundet i det nordvestligste af stolpehullerne, og ud fra udformning og dekoration kan fadet bedst henføres til højmiddelalderen. Fadet var meget slidt, så det har sandsynligvis været i brug i mange år, før det blev nedgravet (fig 1, 2).

Fadet

Da fadet blev fundet, var det dækket af et irgrønt lag med masser af aftryk af plantefibre, som om det havde været pakket ind. Efterfølgende blev det på Konserveringstjenesten i Ølgod renset elektrolytisk.[2]

Fig. 1. Mollingen fra Krogsgård. Foto: Torben Meyer.

The molling from Krogsgård.

Det næsten fuldstændigt bevarede fad er drevet op af en flad metalplade. Bunden er flad, siden stejlt opbuet og randen vandret ombøjet, ca. 1-1,2 cm bred; diameteren er 25,5 cm, højden 5,5-6 cm og vægten 740 gram.

Den centrale bundflade er udsmykket med en springende hjort omgivet af en cirkulær vulst (fig. 3 og 4). Både hjort og vulst er drevet op fra bagsiden med mange, fine slag; efterfølgende er omridset af motiverne trukket op ved en forholdsvis grov, no-

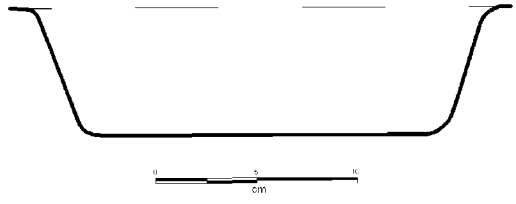

Fig. 2. Snittegning af mollingen. Tegning: Palle Siemen.

A section drawing of the molling.

Fig. 3. Den springende kronhjort. Især ved benene og foran munden er motivet udvisket af de mange pudsninger. Foto: Torben Meyer.

The springing stag. Especially the areas around the legs and the mouth have been worn smooth by the many years of polishing.

Fig. 4. Hjortens øje er blevet repareret og udfyldt, her set fra fadets underside. Foto: Gerd Nebrich.

The eye of the stag has been repaired and filled out, here seen from the underside of the dish.

Fig. 5. På undersiden af fadet kan man se spor efter håndværkerens pundsel, som omkring den cirkulære vulst er ført i overlappende buer. Foto: Gerd Nebrich.

From the bottom of the dish you can see traces of the artisans puncher tool, as around the circular lip, which is led in overlapping bues.

Fig. 6. Et udsnit af det cirkulære bånd af springende delfiner. Håndværkeren har ikke været helt præcis i sin pundsling ved de to midterste delfiner. Flere steder er kanterne af delfinerne udvisket på grund af slid efter pudsning. Foto: Gerd Nebrich.

A section of the circular band of springing dolphins. The artisan has not been too precise in their punch work around the two middle dolphins. The edges of the dolphins have been erased in a number of places due to excessive ware from polishing.

get uens ciselering (fig. 5). Uden for vulsten er der fra oversiden indstemplet et bånd med en figur, der mest ligner en springende delfin. Motivet fremstår noget sjusket såvel i skarphed og orientering, da punslen (stemplet) er blevet placeret noget forskelligt ved de enkelte slag (fig. 6). [3]

På den ombøjede rand er der med 2 cm mellemrum indstemplet ligearmede kors hele vejen rundt (fig. 7).

Sluttelig er der på ydersiden af fadet ved overgangen mellem standfladen og siden indpunslet nogle venstre drejede linjer med 3,5 cm mellemrum.

Fadet er meget slidt i partiet omkring den springende hjort, formentlig efter mange pudsninger, hvilket tyder på en lang brugsperiode.

Dekorationen på fadet har dels haft til formål at pryde dette dels haft et budskab til brugeren. Den springende kronhjort symboliserer således gudsfrygtighed og religøs stræben, og som slangens modstander: Kristus, mens delfinerne fremhæver Kristus som sjælenes frelser. Det ligearmede kors findes i en række forskellige udformninger, hvoraf

Fig. 7. På den flade fane findes med ca. 2 centimeters mellemrum indstemplede malteserkors, nederst udsnit af fanen (Foto: Torben Meyer) og øverst et enkelt malteserkors (Foto: Gerd Nebrich).

On the flat rim there are embossed Maltese crosses with ca. 2 cm intervals. Bottom: A section of the flat rim. Above: A single Maltese cross.

den mest kendte er malteserkorset. De indstemplede kors har med deres indbuede arme størst lighed med malteser-korset.

Brugen

"Han, som kommer til Bordet, har Brug for Vand, Haanddug og Høflighed" (Havi-maal I, vers 4).[4]

Det velbevarede fad fra Krogsgård knytter sig til en forholdsvis lille, eksklusiv gruppe af fade, de såkaldte mollinger. Ordet molling er sammensat af de gammeldanske ord mun(d)-laug, der henholdsvis betyder hånd og vask. Fra en række skriftlige overleveringer ved man, at de i kirkerne blev benyttet til rituel håndvask, mens brugen i verdslig sammenhæng var mere praktisk, da man benyttede fingrene til at spise med: Samtidig havde denne handling også symbolsk karakter, hvor det at holde vaskefadet for sine gæster viste hengivenhed og gode manerer.[5]

Vaskefadet ved bordet var både nyttigt og bekvemt, og benyttelsen har i visse sammenhænge været omgærdet af et særligt ceremoniel. Af Norges gamle love fremgår det, at der ved den norske kong Magnus Håkonsøns hof var ganske bestemte regler for håndvasken, hvem der skulle holde vaskefadet, hvem der hældte vandet over hænderne, og hvem der holdt håndklædet for kongen. Tilsvarende blev det i Christian den Andens instrukser for hofholdning påbudt mundskænken at "give vand", mens tindrageren (den embedsmand, som passede kongens service) holdt håndklædet.[6]

Tidsbestemmelse

Fade af kobberlegeringer kendes fra vikingetid, middelalder og renæssance og videre frem, men naturligvis med forskelle i såvel arten af legering, udformning og dekoration. Med sin svungne, forholdsvist stejlt opad buende side og flade fane (kant) må fadet fra Krogsgård generelt dateres til 1400-tallet, evt. lidt senere, mens hovedmængden af de danske mollinger hovedsageligt stammer fra 1100- til 1300-tallet.[7]

De ældre mollinger har generelt en jævnt opad buende til skrånende side og en ombøjet fane; dekorationen er stukket (indridset) med en stikkel og findes langs inderside og på bunden, hovedsageligt figurer og figurscener, men dekorationen blev med tiden mere stilistisk. Motiverne deles i fire ikke skarpt adskilte hovedgrupper, hvoraf tre har motiver fra henholdsvis bibelske fortællinger eller legender, den klassiske mytologi og sagnhistorie eller menneskenes dyder og laster; den fjerde gruppe knytter sig stilmæssigt til sidstnævnte dyder og laster, men fungerer udelukkende dekorativt.

De fire grupper af romanske skåle dateres fra begyndelsen af 1100- årene til første halvdel af 1300-tallet, men når det kommer til en nærmere datering bliver det mere svævende. Skåle med bibelske eller klassiske motiver stammer hovedsageligt fra 1100-årene, mens skåle med motiver som dyder og laster generelt må henføres til anden halvdel af 1100-tallet og hele 1200-tallet. Sluttelig må skåle med motiver afledt af "dydeskålene" almindeligvis henføres til den sene del af 1200-tallet samt første halvdel af 1300-tallet.[8]

De mere stejle fade som det fra Krogsgård er meget dårligt behandlet i litteraturen, men de få eksempler som er afbildet henføres til 1400-tallet. Fra et skibsvrag, der fremkom ved udvidelse af Køge Havn i 1895, kendes bl.a. 16 messingskåle, hvoraf seks må opfattes som fade; et af fadene har

indgravering i bunden. Profilen på et afbildet fad er meget lig fadet fra Krogsgård, og et lignende fad kendes fra Lübeck.[9]

Et fad meget lig det fra Krogsgård blev fundet i Gothersgade, København, i 1921. Fadet har en diameter på 21 cm. I bunden et hamret relief i form af en springende hjort med en række træk lig Krogsgård-hjorten: Således er forbenene krydsede med højre ben mere bøjet end venstre og bag dette, mens bagbenene er parallelle og bøjede, halsen bagudbøjet og ud af munden ses ånden; en vulst omgiver motivet. Foran hjortens bringe på fadet fra Gothersgade ses et lille skriftbånd med utydelige minuskler: ick..ma.. På den 1-1,5 cm brede fane ses en noget utydelig dekoration af små indadvendte liljer med en indbyrdes afstand af 0,5-0,8 cm. Stykket vurderes til at stamme fra 1500-tallet, men kan dog også være lidt tidligere.[10]

En arvesag

Arveregler og testamenter vidner om vaskefadenes centrale rolle. I den ældre Frostatingslov, som var gældende for det nordenfjeldske Norge indtil midten af 12. årh., hvor den blev revideret, nævnes "mundlaug" blandt de ting, som en datter fik i arv efter sin moder. Noget senere er et testamente fra 1338, hvor præsten Vilhelm i Ribe testamenterer kantoren et vaskefad med kande.[11]

En arvesag i Horne Herred vidner så sent som midten af 1500-tallet om mollingen som et centralt klenodie for en familie. Henrik Stampe var i tiden før reformationen Ribe-bispens lensmand på gårdene Oksvang og Visselbjerg. I forbindelse med dødsfaldet af bispens svoger, Per Galtskyt fra Thy, tog Henrik Stampe sig af afdødes to små sønner samt deres arvegods. Henrik Stampe døde uden at udbetale galtskytterne arven. De lagde derfor sag an mod Stampes arvinger, bl.a. Niels Krag til Agerkrog, og krævede godset, således en molling, en kobberkande, 1 løukar (bryggerkar) m.m. Sagen endte i 1550 på Viborg Landsting, og to år senere på kongens retterting, hvor den blev afvist som forældet.

Skulle man sætte en lille krølle på historien, må det være den, at Henrik Stampe var gift med fru Karen. Hun var datter af Oluf Munk til Kleitrup, men skrev sig også til Krogsgård, hvis egentlige ejer var broderen Peder Munk (barnebarn af Iver Thomesen og fader til Hans Munk). Om Henrik Stampe ved gæstebud har vasket sine hænder i mollingen fra Krogsgård er uvist, og hvorfor den blev hensat i en lille nedgravning tæt på laden forbliver ukendt. Det må formodes, at de begivenheder, der ledte til denne handling var alvorlige, for mollingen var sammen med vandkanden tilsyneladende et af familiens eller slægtens vigtigste materielle tegn på velstand og fornemhed gennem generationer.

Noter

1. Flemming Gadgaard, Brokjær takkes for sin indsats med metaldetektor.
2. Konserveringsrapport KRR j. nr. 03131 ved Elmer Fabech.
3. Konservator Gerd Nebrich takkes for hjælp til en nærmere analyse af fremstillingen af dekorationen.
4. Efter Nordens Gudekvad ved Thøger Larsen. 1926-27.
5. Lindahl 1972 s. 46f.; 1980, s. 8f.; Kjersgaard 1978, s.197.
6. Se henvisninger i note 4.
7. Dexel 1962, s. 63, specielt fig. 219; Lindahl 1972, s. 47 figuren; Stoumann 2009, s. 109f med henvisninger.
8. Kisa 1905, s. 227-236, s. 294-300, s. 365-378; Weitzmann-Fiedler 1956, s. 109ff.; 1957, s. 1ff.; La Cour 1961, s. 184ff.; Grieg 1967, s. 79ff.; Lindahl 1972, s. 47 figur tv.; Fabech 1980, s. 14f. samt figuren s. 15;
9. Liebgott 1995; Dexel 1962, s. 63, specielt fig. 219; Lindahl 1972, s. 47 figur th.; Kulturhistorisk Leksikon (2. udgave, 1981) bind 4, figuren på s. 132 (Helge Søgaard: Fad).
10. Museumsinspektør Vivian Etting, Nationalmuseet takkes for oplysninger om fadet fra Gothergade (NM D10193) og indkredsning af dateringen.
11. Lindahl 1972, s. 46; Kulturhistorisk Leksikon (2. Udgave 1981) bind 12, s. 10 (Olav Bø: Mundlaug).

Litteratur

Cooper, J. C. 2003: *Politikens symbolleksikon*. København.

Cour, V. la 1961: *Næsholm*. København.

Dexel, W. 1962: *Das Hausgerät Mitteleuropas*. Berlin.
Fabech, E. 1980: Molling fra Hørve kirke II. *Fra Vestsjællands museer*, s. 11-15.
Grieg, S. 1968: Graverte bronseskåler fra tidlig middelalder. *Viking XXXI*, s. 47-98.
Kisa, A. C. 1905: Die gravierten Metallschüsseln des XII und XIII Jahrhundert. *Zeitschrift für christliche Kunst XVIII*, s. 227-236, s. 294-300, s. 365-378.
Kjærsgaard, E. 1978: *Mad og øl i Danmarks middelalder*. København.
Kristensen, H. K. 1941: Agerkrog. *Fra Ribe Amt* X.2, s. 209-227.
Kulturhistorisk Leksikon 1981 (2. Udgave).
Liebgott, N. K. 1995: A Ship and its Cargo. I: *Shipshape*. Roskilde.
Lindahl, F. 1972: En molling fra Vejers. *Mark og montre*, s. 43-48.
Stoumann, I. 2009: *Ryttergraven fra Grimstrup*. Arkæologiske Rapporter fra Esbjerg Museum 5. Esbjerg 2009.
Weitzmann-Fiedler, J. :1956 Romanische Bronzeschalen mit Mythologischen Darstellungen. *Zeitschrift für Kunstvissenschaft* X. 3-4, s. 109-152; XI.1, 1957 s. 1-42.

SUMMARY

A bronze molling or washing bowl from Krogsgård

In connection with a detector archaeologist's examination of the archaeological excavation site at Krogsgård, which was formerly one of South-western Jutland's old manor farms; a washing bowl or a 'molling' as they also are known came to light. The bowl lay concealed in a post-hole like structure just north of the site of a N-S orientated house ca. 4,6-5,6 m wide and 14 possibly 16 m long with outwardly curved long sides and probable straight gable walls. The uncertainty connected with the length of the house is due to a pair of post-holes to the north and the question of whether these belong to the floor plan of the house or not. It was precisely in the westernmost of these two post-holes, that the 'molling' appeared. The shape and floor plan of this house indicate a 12th-15th century date.

The 'molling' was nearly completely preserved, was beaten up from an originally flat metal sheet. With a flat bottom and sides that rise sharply up to a bent horizontal lip, ca. 1-1,2 cm wide. The bowl has a diameter of 25,5 cm and a height of 5,5-6 cm and weighs 740 grams. The bowl is decorated with a centrally placed springing stag surrounded by a circular raised and rounded roll (Fig. 3-4). Around this roll there is a band of embossed figures, with a likeness closest to springing dolphins (Fig. 5). Finally there is a row of even armed Maltese crosses embossed all the way around the flat rim of the bowl (Fig. 7).

The bowl is badly worn in the area around the springing stag, which is most likely related to repeated polishing and must indicate a long period of usage prior to the bowls deposition in the earth.

On the basis of its form and the recurring motives, the bowl can best be placed in a 15th century context. For instance, there is the find of a similar bowl that came to light during the extension of Køge harbour in 1895. In 1921, a nearly identical bowl in regard to its design, form and choice of motive was found in Gothersgade, Copenhagen.

Inheritance cases and testaments regularly testify to the central role washing bowls played during the Middle Ages. For example, the older Frostating law, which was the valid law for Northern Norway until the middle of the 13th century, states that: 'molling' bowls are inherited from mother to daughter. An inheritance case from the shire of Horne, Denmark bears witness to the 'molling' as an important heirloom for a family as late at the middle of the 16th century. The inheritance dispute over a 'molling', a cooper jug as well as a brewing vat took place between Henrik Stampe, the Bishop of Ribe's vassal at Oksvangård (some few kilometres from Krogsgård) and Niels Krag to Agerkrog. The dispute went all the way to the regional parliament in Viborg in 1550. An interesting aside to this story is the fact, that Henrik Stampe was married with Madame Karen: Daughter of Oluf Munk to Kleitrup, who also listed Krogsgård among his possessions.

Palle Siemen
Museumsinspektør
Sydvestjyske Museer
Tangevej 6, 6760 Ribe
pas@sydvestjyskemuseer.dk

Ribe Domkirkes unikke pillemalerier
– en konserveringsmæssig udfordring

Af Susanne Trudsø

Når man træder ind i Ribe Domkirke kan man ikke undgå at bemærke, at der ned fra hovedskibets to nordvestligste arkadepiller toner legemsstore malerier malet på pillernes rå sten. I dansk sammenhæng er disse malerier af apostlene Andreas og Bartholomæus samt Jomfru Maria med Kristusbarnet ganske usædvanlige, og indtil for nyligt har maleriernes bevaringstilstand været meget kritisk. Malerierne blev konserveret i 2011 – et virkeligt pillearbejde i ordets helt bogstavelige forstand – og i forbindelse med dette konserveringsarbejde var der en række metodiske udfordringer, som måtte *løses. Endvidere gav konserveringsarbejdet muligheden for en række naturvidenskabelige undersøgelser, som tilførte endnu nogle brikker til et gammelt ufærdigt puslespil, nemlig problemstillingen omkring maleriernes motiv, datering og antal.*

I Ribe Domkirkes midtskib er der i hver side fem firkantede arkadepiller, og på de to vestligste af de nordlige arkadepiller er der på pillernes forsider bevaret væsentlige dele af to malerier. Motiverne på disse bevarede malerier er henholdsvis apostlene Andreas og Bartholomæus samt Jomfru Maria med Kristusbarnet.

I middelalderen var det i udenlandske domkirker ikke helt usædvanligt at se malerier på arkadepillers forsider mod midtskibet, eksempelvis i Skt. Jakobskirken i Lübeck (Haastrup 1992, s. 241). Sådanne pillemalerier var i reglen kalkmalede "altertavler" for sidealtre, men i en dansk sammenhæng er sådanne pillemalerier ganske usædvanlige. De legemsstore malerier i Ribe Domkirke af de sammenstillede apostle Andreas og Bartholomæus samt Jomfru Maria med Kristusbarnet er således sjældne. Motiverne er katolske, men i stil og teknik er de helt løsrevet fra den middelalderlige kalkmaleritradition, og malerierne udgør sjældne eksempler på ungrenæssancen med mættede farver, fin plastisk modellering af figurerne, naturlig karnation og elegant italiensk renæssanceindramning. Malerierne er indenfor dansk vægmaleri ganske unikke og enestående (Danmarks kirker 1979, s. 384) (fig. 1).

Den konserveringsmæssige problemstilling

Bevaringstilstanden af de to malerier var noget uens og viste sig at være afhængig af underlaget, nemlig de to tilfældigt vekslende byggematerialer granit og sandsten. Det umiddelbare spørgsmål var, hvordan malerierne overhovedet kunne konserveres, når farvelagene visse steder havde meget ringe vedhæftning til underlaget. Dertil kommer, at nogle detaljer på Jomfru Maria-maleriet desuden er tvetydige, og spørgsmålet er, hvorfor Jomfru Maria på sin højre hånd i dag har seks synlige fingre, og hvorfor Kristusbarnet i dag har to synlige venstre arme? (fig. 2).

Begge malerier er i litteraturen kunsthistorisk dateret til tiden lige før reformationen og dermed til årene omkring 1525 (Beckett 1924, s. 420-21), men det er et spørgsmål, hvorvidt malerierne blev malet samtidigt og har Jomfru Maria-maleriet grundet de mange fingre og arme én eller to faser af bemaling? Et helt tredje spørgsmål var desuden begrundet i små hints i forskellige spredte skriftlige kilder, der knytter apostelnavne til nogle af de øvrige arkadepiller; ville der også her være farvespor efter malerier?

Pillemaleriernes motiver

Apostelmaleriet, som er på den fjerde arkadepille talt fra øst, har igennem en længere årrække været skjult, idet der på pillen fra 1559 hang et gravminde; et såkaldt epitafium over rådmand Lauge Steffensen. Epitafiet blev nedtaget i 1831 (Frost 1842, s. 90). Maleriet blev således skjult allerede en generation efter, at det var malet og har derved været ude af syne i flere år, end det har stået fremme. Som en reminiscens fra perioden med Steffensens

Fig. 1. De to arkadepiller, der er udsmykket med malerier forestillende henholdsvis apostlene Andreas og Bartholomæus samt Jomfru Maria med Kristusbarnet.

The two arcade pillars, decorated with paintings showing the Virgin Mary with the infant Christ and the Apostles Andreas and Bartholomew.

Fig. 2. Et eksempel på bevaringstilstanden på to granitkvadre.

An example showing the state of preservation of two granite-building stones.

epitafium sidder der fortsat indmurede, nu lettere korroderede jernankre tilbage i stenpillen.

De to apostle er malet helt i deres samtids stil og ikonografi. Andreas har gråt krøllet hår og langt tvedelt skæg og er iført en blå kjortel under en rød kappe. Foran sig holder han sin attribut, et skråkors bestående af to krydsede træstammer, og samtidig åbner han en grøn bog. Bartholomæus, der er en yngre skægget mand med brunt krøllet hår, holder i sin højre hånd en buntmagerkniv, der symboliserer hans martyrium: at blive flået levende. Med sin venstre hånd gør han en talende gestus, og blikket er rettet ud mod beskueren. Han er iført brun kjortel og en fornem hvidlig kappe med en stor blågrå krave, hvorpå er broderet med guldmønster i kan-

Fig. 3. Apostel-maleriet.

The Apostles painting.

ten. Apostlene er let vendt mod hinanden, og begge apostles ansigter er karakteristiske portrætter; dog har de glorier. Et fjernt bjerglandskab skimtes bag apostlene, og omkring dem er en rigt udformet perspektivisk portal. Den flankeres af søjler med lyse svungne skafter og gyldne bladkapitæler,

Fig. 4. Signaturen.

The signature.

hvorover der er en grå tandsnitsgesims. Herpå står der – inde under bueslaget – bittesmå, nøgne drengebørn, såkaldte putti, der holder en bladguirlande over apostlene. Også i de trekantede arealer over bueslaget; i de såkaldte svikler er der putti. Mod øst under søjlekapitælen læses initialerne "HS", men hvem, denne nyopdagede signatur kan dække over, vides ikke[1] (fig. 3 og 4).

Jomfru Maria-maleriet, som er på den femte arkadepille talt fra øst, har ifølge de skriftlige kilder aldrig været dækket af et epitafium og har heller ikke været overkalket eller på anden måde været skjult. Dog omtales der i flere skriftlige kilder et orgel, men dette må have været placeret højere oppe på pillen (Helms & Amberg 1906, s. 90). I pillen og i maleriet er der også jernankre, som muligvis kan stamme fra monteringen af orglets nederste del.

Under en rundbuet indramning med søjler og gyldne kapitæler hænger en gylden bladguirlande over Jomfru Maria. Portalen svarer således i hovedtrækkene til nabopillens, men apostlenes rige dragter står i tydelig kontrast til Jomfru Marias enkle klædning. Hendes kjole er rød med lange stramme ærmer, og den går helt op i halsen. Herover har hun en hvidlig kappe. Hendes gyldne bølgende hår når til albuen. Ud for hendes hofte ses rester af forgyldte ornamenter i højre side. Kristusbarnet

Fig. 5. Maleriet af Jomfru Maria med Kristus-barnet.

The painting of Virgin Mary with the infant Christ child.

holder hun i sin venstre arm, og han er malet iført en ankellang brun kjortel med vide ærmer. Begge har malede gule glorier og vender sig mod højre side. Barnet ser ud mod beskueren; den andagtsøgende, men han velsigner ikke. Bemærkelsesværdig er, at barnet har to venstre arme – en knap så velbevaret venstre arm lagt ind mod kroppen og en bedre bevaret udstrakt venstre arm. Med sin højre hånds pegefinger peger Kristusbarnet ud mod sin venstre, udstrakte arms hånd, hvor han holder et æble – syndefaldsæblet – og viser derved, at han er forsoneren for Adams skyld. Jomfru Maria ser mod barnet, men der er ingen egentlig indbyrdes kontakt mellem mor og barn, hvilket ellers er almindeligt for perioden. For beskueren demonstrerer Jomfru Maria i sin hævede højre hånd, der har seks fingre, en nellike, hvilken er et symbol på Kristi lidelse. Med nelliken fortæller Jomfru Maria således, at barnet er Guds Søn, som skal lide menneskenes død (Haastrup 1992, s. 241-242) (fig. 5).

For begge malerier gælder det, at de nedefter toner ud, idet de kun sporadisk er bevaret her, og der ses ingen markant afsluttende kant. Dog har maleren Jørgen Roed på sit maleri fra 1836: ”Det indvendige af Ribe Domkirke” malet en gesims under Jomfru Maria-maleriet. Anledningen til at male dette maleri var ingenlunde tilfældig, men skyldtes, at Kunstforeningen i København havde udsat en præmie for en fremstilling af Ribe Domkirke, for at gøre offentligheden opmærksom på kirkens forfald. Og Roed vandt prisen med netop dette store stramt malede maleri, der i dag hænger i Den Hirschsprungske Samling i København. Grundet kirkens forfald har Roed dog, hvad han også beskriver, forbedret flere detaljer, hvorfor malingen af en gesims med en nedre zig-zag-afslutning må tolkes med forsigtighed. I hans eget forlæg, et mindre, men mere friskt malet maleri, der i dag tilhører Statens Museum for Kunst i København, antydes denne detalje ikke (Warning og Dall s. 44-61 og Voss 1968, s. 150-157) (fig. 6).

Pillemaleriernes bevaringstilstand

Perioden fra omkring 1525 og frem til i dag – knap et halvt årtusind – er lang tid, og malerierne har derved en anselig alder, hvorfor tidens tand også har sat sit præg på dem. Dels er meget farve gået tabt i årenes løb, dels var den resterende farve efterhånden støvet, krakeleret og opskallet. Vedhæftningen mellem farvelag og pillernes sten var således langt fra optimal. Der var dermed risiko for, at mere farve let kunne gå tabt og behovet for en konserveringsbehandling var efterhånden yderst påkrævet. En generøs donation fra Augustinus Fonden gav domkirkens menighedsråd mulighed

Fig. 6. Detalje fra maleri af Jørgen Roed, 1836. Den Hirschsprungske Samling.

Detail from a painting by Jørgen Roed, 1836.

for at få denne opgave gennemført og dermed sikre malerierne for eftertiden.

Tilfældighedernes spil har gjort, at man tilbage i tiden til selve kirkebyggeriet af de to arkadepiller har valgt at hugge både kvadre af granit (tilhugne marksten) og kvadre af sandsten samt at anvende dem med en tilfældig spredning. Granit er ikke umiddelbart naturligt forekommende i Danmark – når man ser bort fra Bornholm, der har grundfjeld – og dog. Under istiderne er granit af isen blevet ført til Danmark og drysset ud over landet så langt, som isen kom frem. I den sidste istid nåede isranden kun frem til en linje gående fra Vesterhavet nær Fjaltring og herfra mod øst til Viborgkanten, hvor linjen slog et knæk og gik sydpå til lidt vest for Flensborg. Således ligger Ribe vest for området, hvortil den sidste istid bragte store granitsten af løsreven fjeld af norsk, svensk og baltisk oprindelse (Noe-Nygaard 1985, s. 9-41). En gammel talemåde siger, at når bjerget ikke vil komme til profeten, må profeten komme til bjerget. Skal denne talemåde ses med ripensiske øjne, betyder det, at man måtte importere sine byggematerialer i mindre stykker, hvilket man for arkadepillernes vedkommende har gjort dels i form af sandsten fra det nordtyske Weser-område og dels ved indsamling af tilgængelig, men spredt placeret granit, angiveligt fra den østlige del af Sønderjylland. Denne import og tilfældige anvendelse af de to bjergarter har næppe oprindeligt haft betydning ved maleriernes udførelse, men har til gengæld haft markant betydning for maleriernes bevaringstilstand. Bemalingen har oprindeligt skulle fæstne sig til både de porøse og sugende sandsten samt til de ganske lidt sugende granitsten, som i deres struktur er næsten uden poresystem. Konsekvensen var, at farverne fik uens betingelser for vedhæftning og dermed også sidenhen for deres bevaring. De dele af malerierne, der blev udført på granitkvadre, var dårligst bevaret og var hovedsagelig blot løse farveskaller, mens de dele af malerierne, som var på sandstenkvadre, var bedre bevaret, men dog alligevel krakeleret.

De konserveringsmæssige udfordringer – vedhæftning, rensning og fastlægning til underlaget

Konserveringsarbejdet blev udført af to-tre konservatorer fra Nationalmuseets Bevaringsafdeling[2], og der kunne ikke tages en standardmetode i anvendelse til fastlægning af farverne eller blot trækkes på erfaringer fra andre opgaver. Dertil er malerierne for sjældne – bevaret maleri på sten er helt unikt i Danmark – og problemstillingen derfor også ganske usædvanlig. Opgaven har derfor været særlig udfordrende, og allerede ved en forundersøgelse i 2008 blev der gennemført en serie indledende tests for at finde frem til en metodik til fiksering, rensning, fastlimning og sikring af farveskallerne samt undersøgt relevante limtyper. Resultaterne af forundersøgelsen blev, at det var muligt at få farveskallerne fastlagt, også uden at glans og farvenuance blev påvirket. Desuden blev der ikke fundet tegn på en tidligere konservering, og da der heller ikke findes optegnelser, der viser, at malerierne tidligere har gennemgået en egentlig restaurering, kan dette betyde, at malerierne hidtil har stået uberørte, hvilket i sig selv er enestående. Det må dog tilføjes, at der er sket en reparation af fugerne, idet P. T. Hanssen i 1831 skriver vedrørende kirkens restaurering i 1791-93: "… har Man ved denne sidste Hovedreparation vanziret ved med Kalk at afpensle de Fuger, hvor Stenene ere sammenføiede, hvilket især viser sig paa en afstikkende ubehagelig Maade paa det ældgamle Madonna-Billed, der er malet paa selve Pillen" (Hansen 1831, s. 25). Efter domkirkens hovedistandsættelse i perioden 1882-1904 skriver Jacob Helms og H.C. Amberg i 1906: "og de meget uheldige Mærker deraf er jo den Dag i Dag ret klart til Syne på denne Pille" (Helms & Amberg 1906, s. 18-20). Også i 2011 kunne disse rester af fugeopstregning med en hvidlig kalkmørtel ses.

Da konserveringsarbejdet startede op i 2011, måtte der dog yderligere metodeudvikling til, førend metodikken var helt på plads. På grund af de to bjergartstyper, granit og sandsten, måtte to forskellige lime i anvendelse. Til granitten, hvor maleriets farveskaller typisk var lidt større, nemlig ca. 2 x 2 mm, måtte der til fastlægningen anvendes en akryllim. Valget faldt på den såkaldte Hydrogrund fra firmaet Lascaux, og den blev anvendt i en 7% opløsning. På sandstenen, hvor farveskallerne var ultrasmå, nemlig ca. 0,5 x 0,5 mm, skulle der bruges en Jun Funori-lim. Denne specielle lim udvindes af tang fra havet. Fra tangen udtrækkes et limstof, som efterfølgende renses og indvindes til

et koncentrat. Klæbeevnen er derfor betydelig, og limen er særlig velegnet til matte farvelag. Når limen anvendes, skal den være 40º C varm for, at indtrængningsevnen i farvelaget er optimal.

En faktor er selve limene, en anden faktor er påføringen. Man kan nemlig ikke bare pensle løs på så løse farveskaller. Derfor måtte der arbejdes gennem tyndt papir, det såkaldte japanpapir, som blev lagt hen over farveskallerne, men farveskallerne skulle også kunne renses for støv. Japanpapir fås i mange kvaliteter, fra ganske tynde til noget kraftigere kvaliteter. Kriteriet var at finde frem til så tynd en kvalitet som muligt, således at støvlaget kunne suges eller transporteres igennem papiret, men heller ikke en for tynd kvalitet, så papiret blev revet i stykker, når der blev arbejdet igennem det. Efter nogle forsøg viste det sig, at 11 grams japanpapir var mest egnet. Det vil sige, at én kvadratmeter papir vejer 11 gram. Ligeledes blev erfaringen, at det var passende at arbejde med arealer på ca. 6 cm x 9 cm ad gangen for at have fuld kontrol over alle farveskallerne i området. Ligeledes måtte der eksperimenteres med selve rensningen, som kunne foregå med vand eller sprit. Vand gav de bedste resultater, og vattamponer af den type, som tandlægerne bruger til at proppe i patienternes mund, så spyt forsvinder, og al tale bliver til nogle uidentificerbare lyde, viste sig meget velegnede til rensningen.

Arbejdsprocessen var, at for hvert område blev et stykke japanpapir på ca. 6 cm x 9 cm lagt over og fæstnet med demineraliseret vand på granitten, og med tanglimen på sandstenen. Derefter blev fugtige vattamponer trillet frem og tilbage hen over papirstykket, hvorved støv og snavs blev løsnet og suget igennem papiret og ind i tamponen. Det var vigtigt blot at trille tamponerne hen over overfladen og ikke gnubbe. Ellers ville farveskallerne kunne løsne sig helt fra den underliggende sten. Jævnligt blev vattamponerne skiftet, og processen blev gentaget, indtil der ikke kunne løsnes mere støv og snavs. Så blev området duppet af med køkkenrulle, stadig igennem samme stykke japanpapir. Derefter kunne limen pensles på, og den sugede igennem japanpapiret og draperede sig omkring og vigtigst af alt, også under farveskallerne. Lidt efter skulle der måske lidt mere lim på, hvis et område var særlig sugende. Efter lidt venten blev japanpapiret forsigtigt trukket af. Det var da vigtigt at trække i en rolig bevægelse og helt parallelt med stenoverfladen for ikke at trække farveskallerne udefter og dermed risikere, at de løsnedes igen. Afslutningsvis blev de farveskaller, som ikke lå helt jævnt med underlaget, blødgjort med lidt svag varme fra en minivarmepistol, hvorefter de blødgjorte farveskaller kunne trykkes fast med et stykke silikonepapir. Dette særlige silikonepapir forhindrede, at farveskallen satte sig fast på konservatorens fingre i stedet for underlaget. Og så blev processen gentaget på næste område (igen ca. 6 cm x 9 cm). Et tålmodighedsarbejde, hvor der blev arbejdet henover de enkelte kvadre, systematisk område for område, lodret nedefra og op, stribe for stribe og kun med et minimalt overlap og hele tiden vådt-i-vådt for at undgå rande af lim eller andre kantfænomener. Møjsommeligt blev de titusindvis af små farveskaller lagt fast. (fig. 7-16).

Farverne er nu fæstnet og også en anelse klarere, men malerierne vil trods alt stadig kun være en reminiscens af fordums pragt, da de ikke er blevet farveudbedret eller som det hedder i fagsproget; retoucheret. Dette ville medføre for meget gætteri, da der trods alt er store manglende partier i malerierne, specielt på deres nedre dele, og det oprindelige udseende ikke kan dokumenteres med sikkerhed via ældre tegninger, malerier fotos eller via de fotooptagelser i ultraviolet lys, som Nationalmuseets fotograf optog i forbindelse med konserveringsopgaven.

Naturvidenskabelige undersøgelser – et supplement til konserveringsarbejdet

Ud over de konserveringsfaglige og -tekniske udfordringer, der var forbundet med opgaven, var der også som tidligere nævnt flere tvetydigheder knyttet til konserveringsopgaven. Kunne det eventuelt afgøres, hvorvidt de to pillemalerier blev malet samtidigt, og hvorfor har Jomfru Maria mon på sin højre hånd seks fingre, og hvorfor har Kristusbarnet to venstre arme? Spørgsmålet var derfor, hvilke materialer der har været anvendt, og om Jomfru Maria-maleriet har én eller to malefaser?

Disse spørgsmål blev søgt afklaret ved naturvidenskabelige analyser.[3] Desværre giver en enkelt analysemetode ikke svar på alt, men en metode

Fig. 7. Et stykke Japan-papir på 6 cm x 9 cm placeres på det næste område, hvor farven skal fastlægges.

A piece of Japanese paper sized 6 cm x 9 cm, in place for the next area where the colours have to be bonded.

Fig. 8. Japanpapiret fæstnes med Jun Funori-limen til en sandsten.

The Japanese paper bonded with Jun Funori-glue to a piece of sandstone.

Fig. 9. Med vattampon renses for smuds og støv væk igennem Japan-papiret.

Cotton wool tampons were used to remove dirt and dust permeated through the Japanese paper.

Fig. 10. Der efterrenses med vatpind.

The second cleaning with a cotton bud.

Fig. 11. Vandet duppes væk igen med køkkenrulle.

Water is being dabbed away again with kitchen roll.

Fig. 12. Den 40 grader varme Jun Funori-lim påføres med pensel og via Japan-papiret.

The 40 degrees C hot Jun Funori glue is added through the Japanese paper using a brush.

Fig. 13. Efter at limen er trukket ind i farvelaget trækkes Japan-papiret af igen.

When the glue had sucked into the paint layers, the Japanese paper is pulled off again.

Fig. 14. Japan-papiret trækkes af så parallelt med overfladen som muligt.

The Japanese paper is pulled off parallel to the surface.

Fig. 15. Med en minivarmepistol opvarmes farvelag og lim en anelse og trykkes fast for at sikre en god vedhæftning til sandstenen.

Using a mini hot air pistol the paint layers and the glue layer are slightly warmed up and lightly compressed to ensure a good bond to the sandstone.

Fig. 16. Umiddelbart efter fastlægningen, hvor limen stadig er våd og synlig.

A photo taken just after the bonding process, while the glue is still wet and visible.

Fig. 17. Nogen tid efter, hvor arbejdet med fastlægningen er fortsat. Limen er da tørret op i ansigtets højre side, men der er stadig vådt af lim i de områder, hvor der netop er arbejdet.

The bonding work is in process. The glue has dried up on the right hand side of the face, but is still wet in other areas where the process is still underway.

kan give nogle svar, mens andre metoder giver andre svar. Ved at kombinere flere analysemetoder opnås en vifte af informationer, og ved at kombinere og flette disse informationer kan man komme nærmere på svar og måske i heldige tilfælde skabe beviser. Følgende analysemetoder blev taget i brug ved opklaringsarbejdet: tværsnitsanalyse af farvelagene, polarisationsmikroskopi, røntgenfluorescens, scanning-elektron-mikroskopi, der også kaldes energidispersiv spektroskopi samt gaskromatografi, der også kaldes massespektrometri.

Ved tværsnitsanalyse undersøges den lagvise opbygning af farvelag ud fra strukturen af de enkelte farvelag, mens man i polarisationsmikroskopi på isolerede pigmentkorn meget nøjagtigt kan genkende specifikke pigmenter ud fra en lang række eksakte optiske egenskaber. Både organiske og uorganiske pigmenter kan identificeres med polarisationsmikroskopi. Med røngtenfluorescens fås et spektrum eller en graf, hvor alle materialer i prøvens grundstofsammensætning ses ud fra toppenes beliggenhed på x-aksen, mens arealerne under toppene fortæller om mængden af det pågældende grundstof. Nationalmuseets laboratorium har et bærbart røntgenfluorescens-udstyr, der kan detektere grundstoffer med et højere atomnummer end magnesium. Det betyder, at lette grundstoffer som silicium og kulstof ikke ses i sådanne målinger, hvorfor at forekomst af trækulsort og organiske røde farver ikke ses med denne analysemetode, hvilket man naturligvis må have in mente. Med scanning-elektron-mikroskopi er det igen prøvens grundstofsammensætning, der detekteres, og hvis der er flere farvelag, kan der bedre skelnes mellem disse end ved røntgenfluorescens. Organisk materiale så som oliebindemiddel, voks, harpikser og proteinholdige bindemidler kan analyseres med gaskromatografi, hvor prøven gøres flygtig, og forholdet mellem fedtsyrerne derefter analyseres.

Resultaterne af de naturvidenskabelige analyser

Analyserne viste, at apostel-maleriet blev malet direkte på stenoverfladen, og der er således ikke en grundering under selve maleriet. Jomfru Maria-maleriet blev til gengæld malet på en oliebaseret, halvtransparent grundering med kridt, mønje og trækulsort. Mængden af den rustikt huggede granit i den vestlige arkadepille med Jomfru Maria-maleriet er mere udtalt end i den østlige pille med apostel-maleriet, hvor blandt andet to hele skifter er i den mere glathugne sandsten. Denne forskel i underlag for malerierne kan måske forklare anvendelsen af grundering på Jomfru Maria-maleriet og den manglende anvendelse af grundering på apostel-maleriet. Den gaskromatografiske analyse viste på prøver for begge malerier, at bindemidlet udelukkende var tørrende olie, formodentlig kogt linolie. Malerierne er tidligere i litteraturen beskrevet som kalkmalerier, hvilket hermed må afvises.[4]

På apostel-maleriet er der kun én fase i bemalingen, og der blev påvist følgende pigmenter: blyhvidt, azurit (blå), cinnober (rød), turkisgrønt kobberpigment, blytingult, organisk rød farvelak fældet på alun, trækulsort, jordfarver og kvartsholdigt fyldstof. Selvom der kun er tale om én bemaling er der ikke overalt kun tale om ét farvelag. Således er der flere steder, hvor bemalingen er bygget op af flere farvelag. Eksempelvis er den blå azurit anvendt både i malingen af Andreas' blå kjortel og i malingen af den blågrå krave på Bartholomæus' kappe. I en farveprøve udtaget på Andreas' kjortel ses det i et tværsnit, at det blå pigment azurit er dominerende, men der forekommer også iblandet få korn af blyhvidt og få korn af rødbrune pigmenter. Denne blanding giver farven et klart blåt udtryk. I en farveprøve udtaget på kraven på Bartholomæus' kappe ses det i tværsnit, at her er bemalingen bygget op af tre lag, hvor det første lag er meget lyst, idet blyhvidt er dominerende og er iblandet en smule fint revet azurit og en smule rød organisk farvelak. I det næste lag er pigmenterne næsten de samme, men blandingsforholdet er et ganske andet, idet azurit her er kraftig dominerende og med større korn, mens der kun forekommer få korn af blyhvidt og få korn af rødbrune pigmenter. I det tredje og øverste lag er pigmenterne de samme, som i det andet lag, men mængden af blyhvidt er forøget en smule. De øverste farvelag svarer således ganske godt til farven på Andreas' kjortel, men fordi der på kappekraven er det nedre og meget lyse, hvidlige lag fremtræder farven som blågrå og varierer i øvrigt en del i farven fra brystet, hvor prøven er udtaget og hen imod skulderen, hvor der er mere højlys i motivet. Kunstneren "HS" har således med

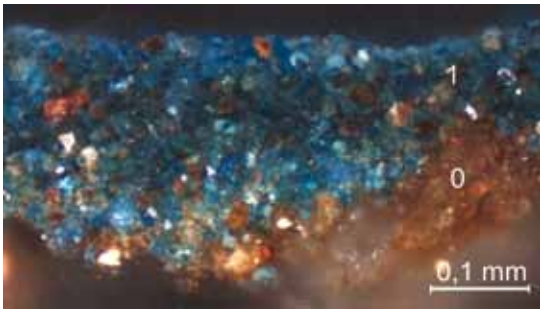

Fig. 18. Tværsnit af prøve udtaget på Andreas' kjortel. Lag 0 er sandstenen, mens lag 1 er et blåt farvelag indeholdende azurit og iblandet blyhvidt og enkelte rødbrune til mørkerøde pigmentkorn.

A cross-section of a sample selected from the tunic of Andreas. Layer 0 is the sandstone, while layer 1 is a layer of blue colour, containing azurite and mixed lead white and single red brown to dark red pigments.

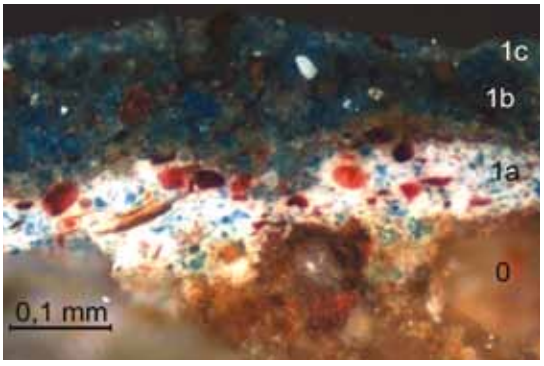

Fig. 19. Tværsnit af prøve udtaget på Bartholomæus' kappes krave. Lag 0 er sandstenen, mens lag 1a er et lyst blåviolet farvelag, som indeholder blyhvidt, azurit og rød organisk farvelak. Lag 1b er et mørkeblåt farvelag, som indeholder de samme pigmenter som lag 1a, men azurit er dominerende her. Også lag 1c indeholder de samme pigmenter, og i forhold til lag 1b er der lidt mere blyhvidt i lag 1c.

A cross-section of a sample selected from the collar of the cloak of Bartholomew. Layer 0 is the sandstone, while layer 1a is a layer of light blue violet colour containing lead white, azurite and an organic red enamel paint. Layer 1b is a layer of dark blue, containing the same pigments as layer 1a, but here azurite is dominating. Also layer 1c contains the same pigments and compared to layer 1b there is little more leadwhite in layer 1c.

de samme pigmenter kunne skabe ganske forskellige farveudtryk ved at opbygge farverne lagvis og med forskellige blandingsforhold i de enkelte lag (fig. 18 og 19).

Der er i en prøve fundet et eksempel på pentimenti, hvilket er en samtidig rettelse af kunstneren

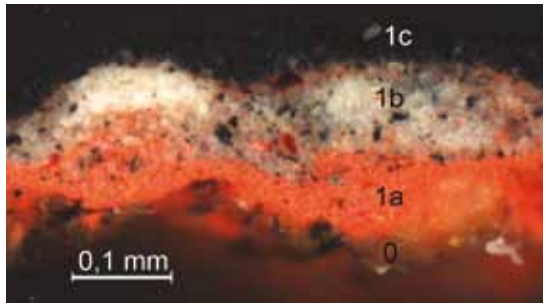

Fig. 20. Tværsnit af prøve udtaget nederst på Andreas' skråkors. Lag 0 er sandstenen. Lag 1a er et rødt farvelag indeholdende cinnober, mens lag 1b er et lysegråt farvelag bestående af blyhvidt iblandet trækulsort og enkelte røde pigmentkorn af organisk rød farvelak. Lag 1c er et gråsort farvelag bestående af trækulsort tilsat en smule blyhvidt.

A cross-section of a sample selected from lower part of the cross of Andreas. Layer 0 is the sandstone. Layer 1a is a layer of red colour containing cinnober and layer 1b is a layer of light grey colour, containing lead white mixed charcoal black and single red pigments of organic red enamel paint. Layer 1c is a layer of grey black colour, containing charcoal black add a little of lead white.

selv. På maleriets nedre halvdel på det mørke område mellem de to apostle, hvor Andreas' skråkors atter kommer til syne, har der først været malet rødt svarende til farven på Andreas' kappe, men farven blev umiddelbart efter rettet til gråsort. I tværsnittet ses nederst sandstenen og herpå et rødt farvelag, som består af cinnober. I det næste farvelag er der anvendt blyhvidt iblandet trækulsort og enkelte røde pigmentkorn af organisk rød farvelak. I det øverste gråsorte farvelag er der hovedsagelig trækulsort tilsat en smule blyhvidt. Væsentligt er det at bemærke, at der mellem lag 1a og 1b ikke er et smudslag, så de to lag følger umiddelbart lige efter hinanden tidsmæssigt (fig. 20).

En prøve afslører også, at kunstneren "HS" har behersket den såkaldte grisaille-teknik, som i samme tidsperiode var en udbredt maleteknik for oliemaleri på træ, hvor man i grå eller brune farvetoner typisk malede illusion af sten eller træ. Prøven er udtaget på den lille puttifigur på gesimsen bag Andreas' hoved, og prøven viser, at de grå farvelag er opbygget af flere forskellige nuancer af grå oven på hinanden, og at disse 2-3 lag er påmalet vådt i vådt, hvilket gør det vanskelig at skelne strygningerne fra hinanden (fig. 21).

På Jomfru Maria-billedet findes der to faser af

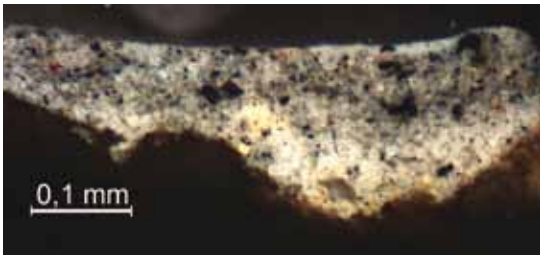

Fig. 21. Prøven er udtaget på den lille puttifigur på gesimsen bag Andreas' hoved. I tværsnittet er der ingen tydelig lagdeling mellem de grå nuancer, hvorfor de må være blevet malet vådt-i-vådt. Pigmenterne er hovedsagligt blyhvidt og trækulsort samt enkelte blå azuritkorn, enkelte røde cinnoberkorn og enkelte pigmentkorn af blytingult.

A cross-section of a sample from the little putti on the cornice behind the head of Andreas. There is no distinct division of layers between the grey shades; therefore it must have been painted alla prima, wet-on-wet. The pigments are first of all lead white, charcoal black, single blue grains of azurite, single grains of cinnober and single grains of lead pewter yellow.

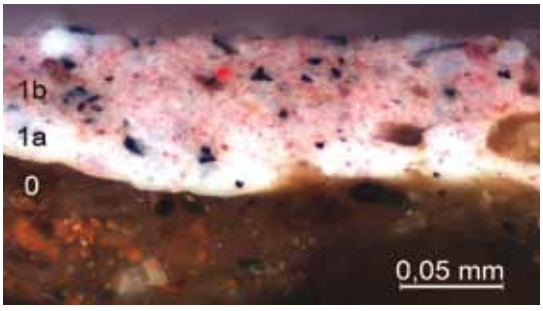

Fig. 22. I en farveprøve udtaget på Jomfru Marias hals viser tværsnittet nederst et grunderingslag og derpå et hvidt farvelag malet vådt-i-vådt med det overliggende hudfarvede lag. Det hudfarvede farvelag indeholder blyhvidt, organisk rød farvelak, cinnober og trækulsort. (høj prioritet)

A sample selected from the neck of the Virgin Mary. The cross-section shows below a basecoat layer and next a white layer painted wet-on-wet with the cross baring skin-coloured layer. The skin-coloured layer contains lead white, organic red enamel paint, cinnober and charcoal black.

bemaling. Den originale bemaling ser dog ingenlunde ud til at være blevet overmalet fuldstændig, men kun partielt og i mindre områder. Til de overmalede områder hører Kristusbarnets venstre arm, den grøngrå baggrund, Marias højre hånd – den med de nu seks synlige fingre – samt nelliken i hånden. Der er fundet følgende pigmenter i første bemaling: blyhvidt, azurit, cinnober, blytingult, organisk rød farvelak fældet på alun, trækulsort, rødbrune jordfarver herunder okker og hæmatit. I den anden bemaling findes følgende pigmenter: blyhvidt, spanskgrøn, glaslignende fyldstof, silikatholdigt mineralsk fyldstof, azurit, cinnober, blytingult, organisk rød farvelak fældet på alun, trækulsort, rødbrune jordfarver herunder okker, mønje samt et rødt jernoxid-pigment.

Inden konserveringsarbejdet gik i gang, var fokus rettet mod ændringerne i maleriet, herunder de mange fingre på Jomfru Marias højre hånd samt Kristusbarnet to arme. For at søge en afklaring af denne problemstilling var det oplagt at se på de hudfarvede områder i maleriet. For at få et referencemateriale blev der derfor udtaget en prøve på Jomfru Marias hals, da denne næppe havde undergået forandringer. Tværsnittet af prøven viser nederst et grunderingslag og derpå et hvidt farvelag malet vådt-i-vådt med det overliggende hudfarvede lag. Hudfarven indeholder blyhvidt, organisk rød farvelak, cinnober og trækulsort (fig. 22). I en farveprøve udtaget på Jomfru Marias hånd ses i tværsnit nederst et grunderingslag og herpå er et hudfarvet lag, der indeholder blyhvidt, cinnober, trækulsort og enkelte korn af organisk rød farvelak. Indholdet af pigmenter i dette lag svarer således til indholdet af pigmenter i prøven udtaget på Marias hals. I tværsnittet af prøven udtaget på hånden ses der yderligere to lag, hvoraf det næste er et grønt lag, og det øverste lag er hudfarvet. Det grønne lag indeholder formodentlig spanskgrøn og en del glasagtige partikler samt mineralsk materiale og azurit. Det hudfarvede øverste lag er meget tyndt og nærmest laserende. Pigmentsammensætningen i dette lag svarer til sammensætningen i det nedre hudfarvede lag. Men væsentligst er, at der mellem det nederste hudfarvede lag og det grønlige lag er en revnedannelse, hvilket betyder, at der ikke er særlig god binding mellem lagene ved siden af revnen og derved har den første hudfarvede bemaling stået fremme i et stykke tid inden næste bemalingsfase (fig. 23).

I sin højre hånd holder Jomfru Maria som nævnt en nellike. Også på denne er der udtaget en prøve. Tværsnittet af prøven viser, at nelliken har to røde farvelag, hver på sin hvide undermaling og nederst er et grunderingslag, så også nelliken har to bemalingsfaser (fig. 24).

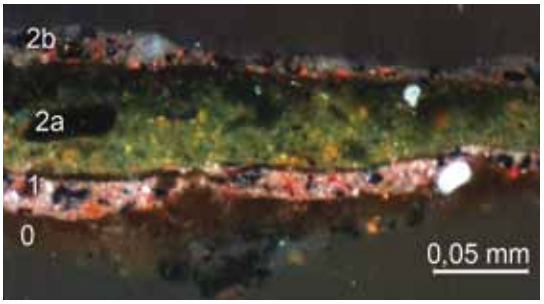

Fig. 23. I en farveprøve udtaget på Marias højre hånd ses i tværsnit nederst et grunderingslag og herpå er et hudfarvet lag, der indeholder blyhvidt, cinnober, trækulsort og enkelte korn af organisk rød farvelak. Indholdet af pigmenter i dette lag svarer til indholdet af pigmenter i prøven udtaget på Marias hals. I tværsnittet af prøven udtaget på hånden ses der yderligere to lag, hvoraf det første er et grønt lag og det øverste lag er hudfarvet. Det grønne lag indeholder formodentlig spanskgrøn og desuden en del glasagtige partikler samt mineralsk materiale og azurit. Det hudfarvede øverste lag er meget tyndt og nærmest laserende. Pigmentsammensætningen i dette lag svarer til sammensætningen i det nedre hudfarvede lag.

A sample selected from the right hand of the Virgin shows in cross-section. Bottom, a basecoat layer, next a skin coloured layer, which contains lead white, cinnober, charcoal black and a single pigment of organic red enamel paint. The content of pigments in this layer corresponds to the pigments in the test from the neck of the Virgin. In the cross section of the sample selected from the hand two more layers are seen. The first layer is a green layer and the top layer is skin-colour. The green layer probably contains Spanish green and moreover some glass like particles as well mineral material and azurite. The skin coloured top layer is very thin and is nearly a glaze. The composition of the pigments in this layer corresponds to the composition of the bottommost skin-coloured layer.

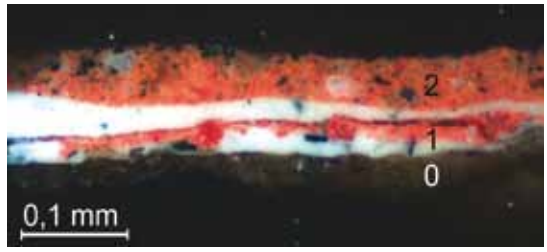

Fig. 24. Tværsnittet af prøven udtaget på nelliken viser, at der nederst er et grunderingslag, og herpå er et tyndt rødt farvelag på hvidlig undermaling. Undermalingen består af blyhvidt og indeholder enkelte korn af trækulsort, mens det røde lag er identificeret som cinnober, hvoraf nogle af pigmentkornene er meget store. Det øverste ganske tykke farvelag er også rødt, og også det ligger på en tynd hvid grundering bestående af blyhvidt og tilsat formentlig trækulsort, og herpå er to strygninger af cinnober blandet med mønje og en smule blyhvidt. At der er tale om to strygninger i det røde øverste lag kan ses ved ultraviolet-fluorescens.

A cross-section of the sample selected from the cloves shows that in the bottom there is a basecoat layer followed by a thin red layer on a white base paint. The base paint consists of lead white and contains single grains of charcoal black, while the red layer is identified as cinnober and some of the grains are quite large. The topmost and very thick layer is also red, this layer has also a thin white base paint, containing lead white added with a supposed charcoal black and on top of that two brush sweeps of cinnober mixed with red lead and a little lead white. The actual two brush sweeps can be observed under ultraviolet light.

Kristi to venstre arme, dels den knap så velbevarede arm, der er lagt ind mod kroppen og dels den udstrakte bedre bevarede arm er undersøgt med røngtenfluorescensanalyse med henblik på sammensætningen af grundstoffer. Til maling af begge venstre arme er der anvendt blyhvidt, men det røde pigment er forskelligt (fig. 25). I den venstre arm lagt ind mod kroppen er der anvendt et jernholdigt pigment, mens der i den udstrakte arm er anvendt et kviksølvholdigt pigment. I en prøve fra den udstrakte arm viser tværsnittet nederst et grunderingslag og herpå et rødt farvelag, der hovedsagelig består af cinnober. Grundstofferne i cinnober er kviksølv og svovl. Over det røde farvelag er der et grøngrå farvelag bestående af mindst 3 strygninger. Farvelaget består af en blanding af pigmenter, heriblandt trækulsort, blyhvidt og et grønt pigment, der muligvis kunne være spanskgrønt (fig. 26). Væsentligt er det, at det røde farvelag ligger nederst og dermed hører til den første bemalingsfase. Det betyder, at Kristusbarnets udstrakte venstre arm malet med cinnober er den originale arm, mens det øvre grøngrå lag er en overmaling, der skulle skjule den oprindelige arm. Den venstre arm, der ligger ind mod kroppen, og som er malet med et rødt jernoxid-pigment, er til gengæld en senere overmaling. Denne forskel mellem de anvendte pigmenter i overmalingerne og i det originale maleri, antyder, at overmalingerne er af en senere dato. Der er således ikke tale om pentimenti, altså ikke en samtidig rettelse af kunstneren. Peder Terpager, der døde i 1738, publicerede et kobberstik, og på dette er Kristusbarnets venstre arm lagt ind mod kroppen, og det er jo nok den bemalingsfase han har set (Haastrup 1992, s. 243). Sidenhen er farverne blevet nedbrudte, og

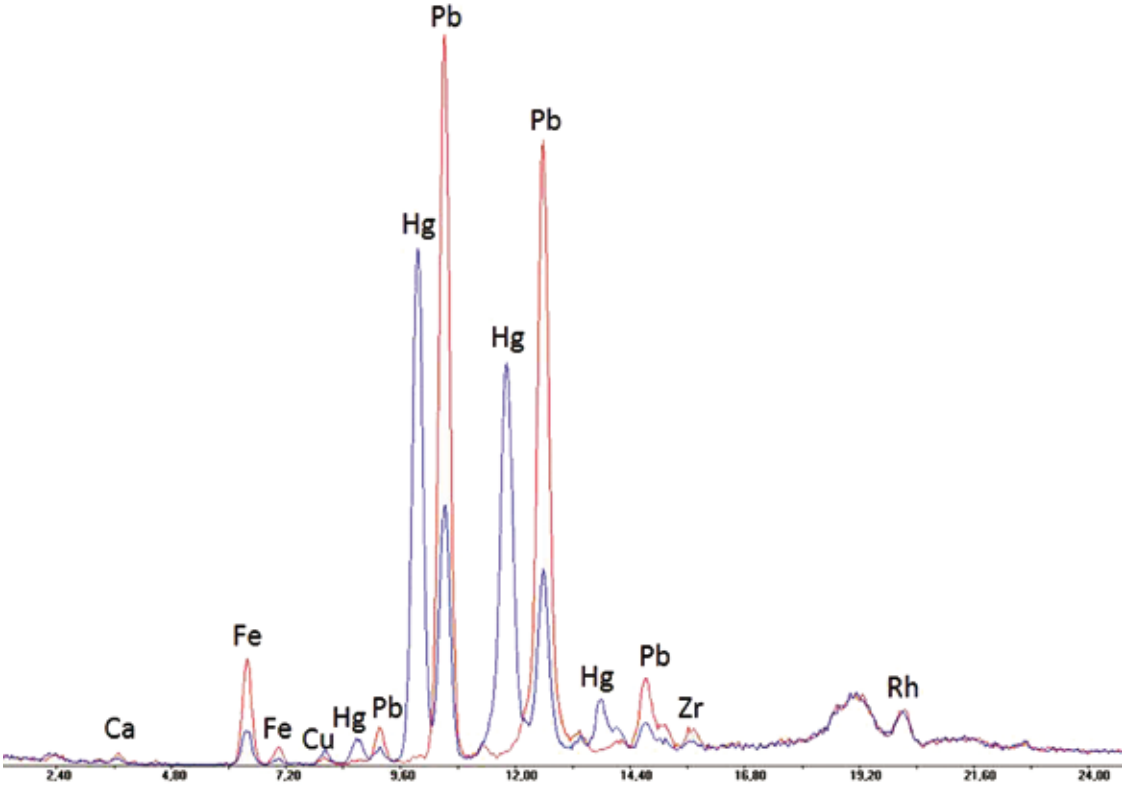

Fig. 25. Ved en røngtenfluorescens måling fås et spektrum. Figuren viser to spektre, hvoraf det røde spektrum er et punkt på Kristusbarnets venstre arm, der ligger på Jomfru Marias arm. Det blå spektrum er et punkt på Kristusbarnets udstrakte venstre arm. Begge prøver indeholder blyhvidt (Pb er bly), mens det røde spektrum viser indhold af jern (Fe) og det blå spektrum viser indhold af kviksølv (Hg).

Using x-ray fluorescence, the result can be measured as a spectrum. The figure shows two spectrums where the red spectrum is a point on the left arm of the infant Christ, which is placed on the arms of the Virgin. The blue spectrum is a point on the outstretched arm of the infant Christ. Both samples contain lead white (Pb is lead), while the red spectrum shows a content of iron (Fe) and the blue spectrum shows a content of mercury (Hg).

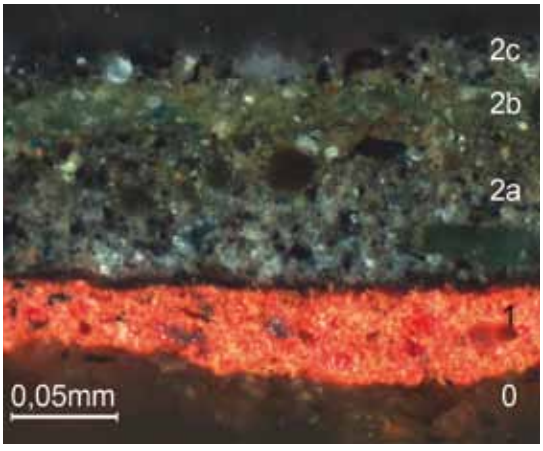

Fig. 26. Tværsnit af en prøve, der er udtaget på Kristusbarnets udstrakte venstre arm, viser nederst et grunderingslag og herpå et rødt farvelag, der hovedsagelig består af cinnober. Cinnober er et pigment, der består af kviksølv og svovl. På det røde farvelag er der øverst et grøngrå farvelag bestående af mindst 3 strygninger. Farvelaget består af en blanding af pigmenter, heriblandt trækulsort, blyhvidt og et grønt pigment, der muligvis kunne være spanskgrønt.

A cross-section of a sample selected from the stretched left arm of the infant Christ. At the bottom: a basecoat layer, next a red layer of colour, which mainly consists of cinnober. Cinnober is a pigment made by mercury and sulphur. Next to the red colour layer there in the top is a green grey layer, consisting of at least three brush sweeps. The layer contains a mixture of pigments, among which are charcoal black, lead white and a green pigment, which could be Spanish green.

Fig. 27. Peder Terpager, der døde 1738, gengav Jomfru Maria-maleriet i et kobberstik. Efter Terpager 1736, s. 385.

Peder Terpager, who died in 1738, reproduced the painting of the Virgin as a copperplate engraving.

materiale er gået tabt. Derfor ses i dag detaljer fra begge bemalinger, hvilket kan virke forvirrende (fig. 27).

Sammenlignes pigmenterne fra de to pillers malerier, er der ganske stor overensstemmelse i farvepaletten, idet de fleste af de anvendte pigmenter er de samme. Dog er der ikke anvendt turkisgrønt kobberpigment i den første bemaling på Jomfru Maria-maleriet. Men der er også andre forskelle, idet der er anvendt grundering under Jomfru Maria-maleriet. Opbygningen af farvelag og farvelagenes struktur er overordnet set forskellig på de to malerier, og der er ikke nogen farvelag, der er fuldstændigt sammenlignelige mellem de to malerier.

Mellem de senere overmalinger på Jomfru Maria-maleriet og apostelmaleriet findes der umiddelbart ikke nogen sammenhæng, hvorfor apostelmaleriet formodentlig blev malet tidligere end overmalingerne på Jomfru Maria-maleriet. Summen af dette bliver derved, at apostelmaleriet måske blev malet samtidig med det første Jomfru Maria-maleri, og det er en mulighed, at det var to forskellige kunstnere, der har arbejdede på de to malerier. Men, og igen bedømt ud fra de naturvidenskabelige undersøgelser, kan det heller ikke afvises, at Jomfru Maria-maleriet blev malet først og apostelmaleriet senere. Samlet set kan der således være tale om 2-3 bemalingsfaser, og spørgsmålet om tidspunkt for udførelsen står fortsat åbent.

Malerier på Domkirkens øvrige arkadepiller?

Et tredje spørgsmål var som tidligere nævnt de små hints i forskellige spredte kilder, der knytter apostelnavne til nogle af de øvrige arkadepiller. Man har således belæg for, at et par af pillerne blev kaldt for Skt. Peders pille og Skt. Pouls pille. Dette kan tyde på, at der måske også på de to østligste arkadepiller har været malerier af henholdsvis apostlene Peter og Paulus, en på hver pille. De øvrige apostelnavne kan muligvis også knyttes til arkadepiller. Men der er også andre oplysninger bevaret.

Domkirkens prædikestol er i dag placeret mod syd i hovedskibet på den anden arkadepille talt fra øst, men der har den ikke altid været. Frem til 1844 var prædikestolen opstillet på den midterste af arkadepillerne i skibets nordside (se fig. 6), hvorefter den så blev flyttet til sin nuværende placering. Da prædikestolen blev flyttet fandt man også her rester af maleri, men hvad motivet var, fortaber sig i det uvisse. I sydsiden var der tilsvarende et maleri på pillen lige overfor Jomfru Maria-maleriet. Om dette maleri berettede maleren Jørgen Roed: ”for nogle Aar siden af Kirkens daværende værge i al Stilhed, uden at nogen her vidste deraf, aldeles egenmægtigen blevet afskrabet og afskuret med Sand, da han lod det forfaldne Epitaphium nedtage” (Danmarks kirker 1979, s. 386).

Fig. 28. Apostel-maleriet i ultraviolet belysning.

The painting of the Apostles as seen under ultraviolet light.

Fig. 29. Maleriet af Jomfru Maria med Kristus-barnet i ultraviolet belysning.

The painting of Virgin Mary with the infant Christ as seen under ultraviolet light.

Med baggrund i de spredte hentydninger om andre malerier på arkadepillerne var det derfor oplagt at lede efter farvespor på de øvrige arkadepiller, og selvfølgelig også på de to piller med bevarede malerier, som et supplement til disse. Med det blotte øje er der ikke meget at se eller rettere nærmest intet at se på de øvrige arkadepiller. Men med fototeknik og ultraviolet belysning kan man alligevel finde spor efter farve, fordi mange farver floure-

Fig. 30. Udsnit fra den sydvestlige pille i ultraviolet belysning.

A detail from the southwestern pillar as seen under ultraviolet light.

scerer ved belysningen i det ultraviolette lys. Men samtidig må dagslyset holdes borte, og derfor blev alle pillerne og specielt de to malerier fotograferet en mørk novemberaften, mens de blev belyst med ultraviolet lys. Resultater blev, at der på alle ti arkadepiller er spor af malerier. Sporene på de otte øvrige arkadepiller er absolut sporadiske, dog er der noget mere at se på den vestligste af de sydlige arkadepiller, altså den pille Jørgen Roed berettede om. Her ser man i ultraviolet lys et ansigt på en kvadersten og antydningen af en krop på kvaderen under samt på kvaderen øst for; en hånd. Når man ved besked om dette, kan man faktisk også med det blotte øje ane ansigtet. Den daværende kirkeværge har i sin afskrabning og skuring med sand heldigvis for os i dag ikke været al for grundig.

Så selvom ikke alle spørgsmål blev afklaret, så bidrog undersøgelserne dog med nogle nye brikker i det samlede puslespil, men vigtigst af alt, så blev de to bevarede knapt 500 år gamle pillemalerier konserveret. De er dermed sikret for fremtiden og kan tages i øjesyn af kirkens menighed samt de mange turister i Ribe Domkirke. Forhåbentlig til fornyet glæde og med mindelser om en fjern fortid.

Noter

1. Begge malerier er muligvis udført af Claus Bergs værksted; Beckett, 1926 s. 421, Haastrup 1992, s. 242-243 og Haastrup 1993, s. 51.
2. Konserveringen er udført af Lise Thillemann og Susanne Trudsø. I arbejdet med metodeudviklingen har også Johanne Bornemann Mogensen deltaget.
3. De naturvidenskabelige undersøgelser er udført af Nationalmuseets Bevaringsafdelings laboratorium.
4. Både Ulla Haastrup og Villads Villadsen (Villadsen 1974, s. 17) beskriver malerierne som værende kalkmalerier, mens bogværket "Danmarks kirker" beskriver malerier som farver, men uden at beskrive det egentlige bindemiddel.

Litteratur:

Beckett, Francis 1926: *Danmarks kunst, 2.del: Gotiken.* Koppel.

Danmarks kirker 1979: XIX Ribe amt 1. bind.

Frost, Nikolaj 1842: *Optegnelser om Ribe*. Hyphoffs forlag.

Haastrup, Ulla 1992: Kalkmaleri – tavlemaleri. Ribe Domkirke i Haastrup, Ulla (red.): *Danske kalkmalerier, Sengotik 1500-1536.* København, s. 240-243.

Haastrup, Ulla 1993: Fynske malere i Claus Bergs værksted omkring 1510-27. i Jansen, Henrik M. (red): Årbog 1992 for Svendborg & Omegns Museum. Svendborg.

Hanssen, P.T. 1831: *Efterretninger angaaende Byen Ribe, udgivne som Indbydelsesskrift til den offentlige Examen i Ribe Cathedralskole 1831.* Ribe.

Helms, Jacob & H.C. Amberg 1906: *Ribe Domkirke. I anledning af kirkens hovedistandsættelse 1882 – 1904.* København.

Kalkmaleriinfo.natmus.dk

Noe-Nygaard, Arne 1985: *Kirkekvadre og kløvet kamp – en verden af sten.* Gyldendal, Vejen.

Terpager, P. 1736: Ripæ Cimbricæ Descriptio.

Trudsø, Susanne & Lise Thillemann 2011: *Pillearbejde i mere end én forstand…*, Ribe Domkirkes kirkeblad, marts april maj 2011, Ribe, s. 8-11.

Villadsen, Villads 1974: *Ribe Domkirke. Et motiv i dansk guldalderkunst.* Historisk samfund for Ribe amt.

Voss, Knud 1968: *Guldalderens malerkunst. Dansk arkitekturmaleri 1800-1850*. København.

Warming, Dagmar & Uwe Dall 2010: *Kunstens Ribe*. Ribe Kunstmuseum.

SUMMARY

The unique pillar paintings of Ribe Cathedral – a conservation challenge

The nave of Ribe Cathedral contains two unique paintings, one representing the apostles Andreas and Bartholomew together, the other depicts the Virgin Mary with the infant Christ. The two oil paintings have been dated to 1525 and are painted on two of the naves arcade pillars, built of Wesser sandstone from Northern Germany and granite. Both paintings were in a critical state of preservation, due to the flaking of paint layers, which was the direct cause for the conservation work carried out on both paintings in 2011.

In order to secure the bonding of the paint to the

granite, a hydro base (7% solution) from Lascaux was chosen, whereas the bonding onto the sandstone was carried out using a Jun Funori glue. A series of scientific investigations were carried out, including the making of some cross-sections of the paint colours. These cross-sections were used to resolve some of the questions related to the painting of the Virgin, which is comprised of two different phases of painting. From the original phase, there is the infant child's left arm, which reaches out eastwards for the apple, while another left arm, dating from the second phase of the painting rests upon the arm of Virgin Mary. In addition to this, the right hand of the Virgin with the cloves also has two phases of painting, where due to deterioration of the paint layers, six fingers are currently visible. Tests using ultraviolet light revealed some sporadic traces of different colours on the other eight arcade pillars of the nave. It is even possible make out the faint traces of a face and a hand with the naked eye on the southwestern pillar of the nave.

Susanne Trudsø
Konservator
Nationalmuseet
Bevaringsafdelingen
I. C. Modewegsvej, Brede
2800 Kongens Lyngby
susanne.trudsoe@natmus.dk

Ribes fattigforsorg i slutningen af 1700-tallet

Af Jørgen Mikkelsen

Oplysningstiden i slutningen af 1700-tallet er en af de vigtigste brydningstider i dansk historie. Også inden for socialforsorgen blev der tænkt mange nye tanker, og nogle af dem kan vi genkende i nutidens politiske debatter. Ribe var en af de købstæder, som spillede en central rolle i periodens nytænkning vedrørende fattigvæsen. Dette kan bl.a. belyses gennem en protokol i Ribe rådstuearkiv samt tidsskriftet "Ribe Byes Ugeblad" 1798-99. Artiklen bygger fortrinsvis på disse kildesæt, men deres udsagn sammenholdes med forskningsresultater fra en række andre byer i Danmark og hertugdømmet Slesvig.

To nødlidende familier i 1790

Rådhuset i Ribe fik besøg af mange nødlidende personer i løbet af sommeren 1790. At dømme efter en protokol i Ribe rådstuearkiv kom der i alt 116 henvendelser[1]. De mange mennesker reagerede på en bekendtgørelse fra magistraten (bystyret), som indbød "baade Gamle og Unge" til at møde op på rådhuset, hvis de mente at have behov for offentlig understøttelse. Her blev de udspurgt om alt fra fødested og alder til indtægt, gæld, husleje, helbred, arbejdsevne og børnenes alder og beskæftigelse. På grundlag af et detaljeret sæt af "grundregler", som magistraten havde udarbejdet i 1789, kunne byens fattiginspektion derefter beregne, hvor stort et beløb hver af de trængende havde gjort sig fortjent til. Ved beregningen blev der taget hensyn til familiens størrelse og de hjemmeboende børns alder. Desuden skulle der udbetales en større understøttelse om vinteren end om sommeren, hvor det var lettere at finde arbejde.

En af de personer, der fik glæde af den nye ordning, var den 40-årige kvinde Catharine Erichsdatter. Hun var ugift, men havde en søn på otte år. Han gik i skole halvdelen af dagen og arbejdede resten af tiden på Ribes nye spindeanstalt. Catharine Erichsdatter levede selv af at kniple, men var også i stand til at spinde. Hun tjente dog ikke synderligt pga. dårligt syn. Hun fortalte også, at hun ikke ejede andet end en gammel seng "med slette Sengklæder", at hendes husleje beløb sig til 5 mark (dvs. 80 skilling) for et halvt år, og at hun i omtrent et år havde fået et (gratis) måltid om søndagen hos justitsråd Fridsch. Desuden fik hun to skilling ugentlig i en fast, privat understøttelse. Dette beløb blev selvfølgelig trukket fra, da man skulle beregne hendes fremtidige understøttelse fra byen. Fattiginspektionen mente også, at moderen og drengen selv burde kunne tjene henholdsvis 6 og 3 30/32 skilling om ugen. Derfor måtte de lade sig nøje med en ugentlig støtte fra byen på 31 skilling om vinteren og 25 skilling om sommeren. Det blev til ca. 15 rigsdaler på et år. Til sammenligning kan nævnes, at en gennemsnitlig daglejerfamilie formentlig har haft ca. 50 rigsdaler til rådighed om året.

Catharine Erichsdatter fik imidlertid mere ud af sit besøg på rådhuset end de fleste andre nødlidende Ribe-folk. En af dem, der måtte gå tomhændet bort, var den 59-årige, pensionerede underofficer Friderich Küster. Fattiginspektionen noterede nemlig, at Küsters militære pension på 16 rigsdaler om året oversteg det niveau, som byen maksimalt kunne udbetale til en enkelt person i henhold til grundreglerne. Og da både konen og den hjemmeboende datter var raske, burde de kunne ernære sig selv. Det fremgår da også af spørgeskemaet, at de to kvinder spandt og strikkede for folk og var i stand til at levere henholdsvis et pund uld og "omtrent" et par strømper ugentligt. Derudover havde Küster to voksne børn, hvoraf den ene var tambour, mens den anden var i tjeneste i Rendsborg. Küster selv var blind og havde været sengeliggende i tre år.

Fattigforsorgen før reformårene

Ribe magistrats initiativ i 1789-90 var både et supplement til og et markant brud med den hidtidige fattigforsorg i byen[2]. Ordningen fik ingen betydning for driften af byens sociale stiftelser, nemlig Ribe Hospital (fig. 1) og de to rækker af friboliger (Gæsteboderne og Almisseboderne). Administrationen af de fire legater til fordel for Ribes fattige fortsatte også uændret. Derimod kom der langt fa-

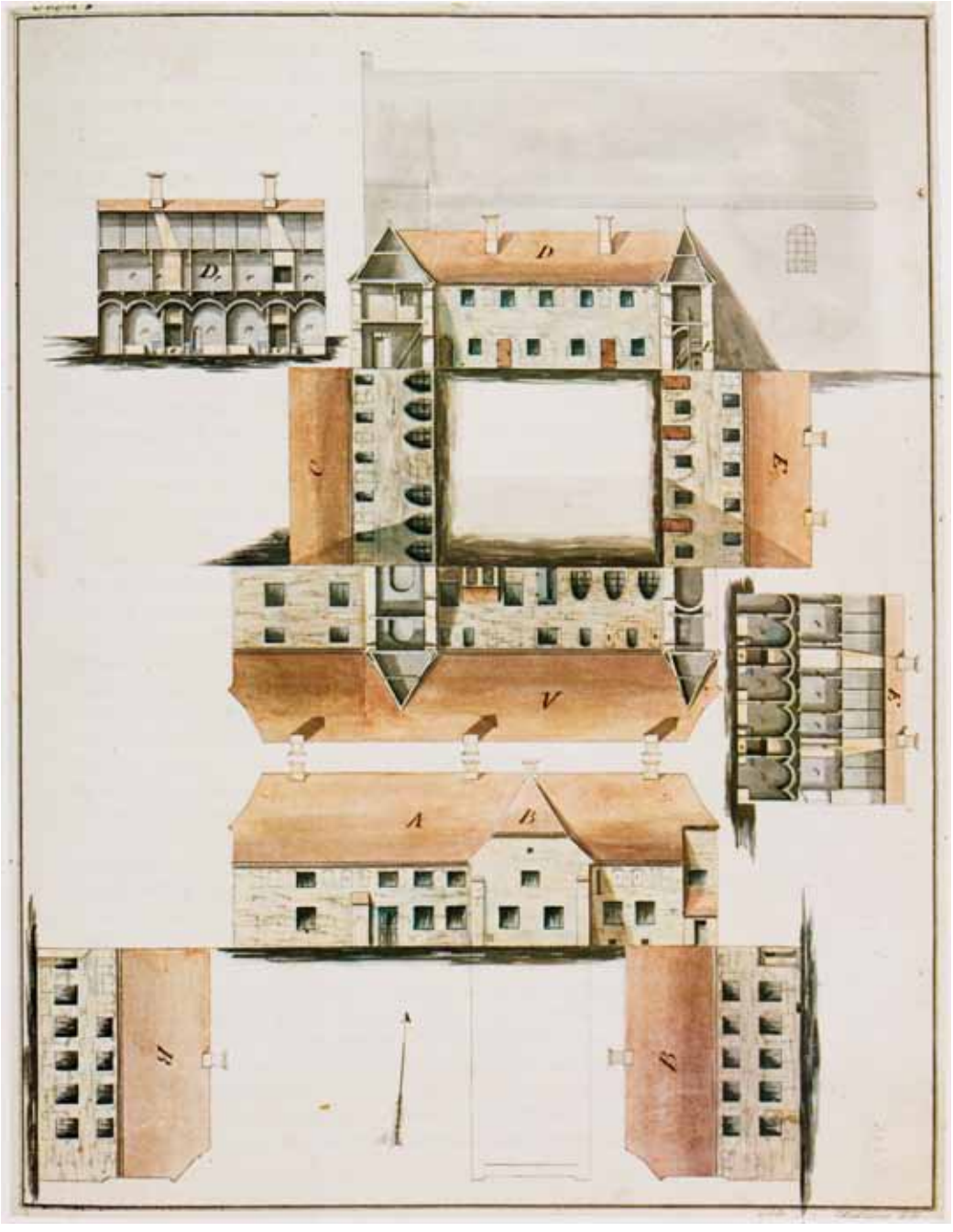

Fig. 1. Ved reformationen blev en del klostre omdannet til hospitaler. Det drejede sig ikke om sygehuse, men plejestiftelser. I Ribe blev det tidligere sortebrødrekloster således en social institution, der kunne optage lemmer fra hele Ribe Stift. Antallet af beboere synes i de følgende århundreder for det meste at have ligget på 20-50. Tegning: Peder Ussing, 1841. Sydvestjyske Museer.

Following the reformation a number of monasteries were converted to hospitals. These were not modern type hospitals, but establishments for caring. In Ribe, the former Dominican monastery became a social institution, which could admit inmates from the whole diocese of Ribe. The number of residents over the course of the following centuries seems to have averaged about 20-50 people.

stere rammer for forvaltningen af de penge, som byen modtog i henhold til forordningen af 24. september 1708 om fattigvæsen i de danske købstæder og landdistrikter. Denne forordning, som var i kraft helt frem til 1803, indeholdt et forbud mod tiggeri. Til gengæld krævede den, at "enhver Undersåt" (reelt husstandsoverhoved) lod sig registrere i en særlig bog, hvor det blev angivet, hvad han årligt "efter sin Evne og Vilkaar" ville yde som en "frivillig Gave". Desuden indeholdt forordningen et påbud om, at alle gejstlige og civile embedsmænd svarede 1% af deres indkomst i fattigskat. Pengene skulle indsamles af den lokale fattiginspektion, og i købstæderne skulle denne myndighed bestå af et medlem af magistraten samt en præst og to borgere. Fattiginspektionen havde også ansvaret for den ugentlige uddeling til de personer, som blev anset for særligt trængende.

Forordningen fra 1708 opstillede ingen kriterier for, hvem der fortjente hjælp i byerne. For landsognene blev det derimod bestemt, at hjælpen først og fremmest skulle gå til "Blinde, Sengeliggende og dem, som slet intet kan fortiene" og dernæst til "smaae, forældreløse Børn". Men de personer, som "formedelst slet Helbred, mange smaae Børn og andre lovlige Aarsager" ikke kunne tjene det, de havde brug for, burde også tillægges "nogen Hielp". Generelt ser det ud til, at man har anvendt de samme retningslinier i købstæderne, hvor der gennemgående synes at have været en stor overvægt af enlige og især ældre kvinder blandt 1700-tallets fattighjælpsmodtagere. Stikprøver i fattiginspektionsprotokollerne giver indtryk af, at det også forholdt sig sådan i Ribe. Og ligesom i andre byer gjorde man også her brug af en fast liste over modtagere, som normalt kun blev ændret i forbindelse med dødsfald og fraflytning.

Frivillighedsprincippet i forordningen fra 1708 viste sig hurtigt at blive en achilleshæl for fattigvæsenet. Lokalundersøgelser fra forskellige byer og landsogne viser i alt fald, at der ofte var meget store problemer med at få folk til at betale, hvad de havde lovet. Og det hjalp ikke meget, at de lokale myndigheder i 1734 fik tilladelse til at beskatte de borgere, som ikke lod sig indskrive, og pantsætte dem, der undlod at betale. Resultatet var, at fattiginspektionerne nogle steder efterhånden følte sig nødsaget til at reducere antallet af fattighjælpsmodtagere, hvad der naturligvis blot gjorde det sværere at komme tiggeriet til livs. Talrige kilder vidner om, at tiggeriet fortsatte med at florere i de danske byer op gennem århundredet[3].

Et nyt syn på fattigdom og arbejdsløshed

På denne baggrund er det ikke mærkeligt, at fattigvæsenet kom til at spille en relativt central rolle i den omfattende samfundsdebat, som udfoldede sig i det oldenborgske monarki i anden halvdel af 1700-tallet.

Et af de første væsentlige bidrag kom fra den københavnske præst Friedrich Gabriel Resewitz, som i 1769 udgav en bog med titlen *Ueber die Versorgung der Armen*[4]. Her argumenterede han for, at der skulle føres bedre opsyn med de fattige, så hjælpen i højere grad kom de rette personer til gavn. Dette krævede, at langt flere mennesker blev inddraget i administrationen af fattighjælp. Desuden mente Resewitz, at hjælpen især skulle ydes i form af arbejde, og at børnene gennem praktisk undervisning skulle opdrages til nyttige samfundsborgere.

Resewitz' tanker kan genfindes i mange skrifter fra de følgende årtier. Der var nu – i alt fald blandt toneangivende kredse – en stigende forståelse for, at det ville være til gavn for ikke blot de fattige, men også hele samfundet, hvis der blev gjort en stor indsats for at aktivere de almissesøgende og give deres børn en basal skoleundervisning. Peter Henningsen, der har beskæftiget sig indgående med det københavnske fattigvæsen i slutningen af 1700-tallet, mener ligefrem, at nogle betragtede det som en "patriotisk pligt" at hjælpe de fattige til at få et bedre udkomme og blive flittige og stræbsomme borgere[5]. Der blev da også oprettet adskillige arbejdshuse og skoler til de fattige i København mellem 1770 og 1800[6]. Men de nye holdninger berørte så sandelig også provinsbyerne i hele monarkiet, og i mange byer blev der etableret spindeanstalter i årene omkring 1790. En stor del af disse virksomheder fik imidlertid kun en kort levetid, fordi det var vanskeligt at afsætte varerne. Spindeanstalten i Ribe, der blev etableret i Skolegade i 1789, eksisterede dog helt frem til 1835.

Mange af de nye tanker om socialforsorg blev opsamlet og bearbejdet af professor August Christian Heinrich Niemann, som i 1792 formulerede

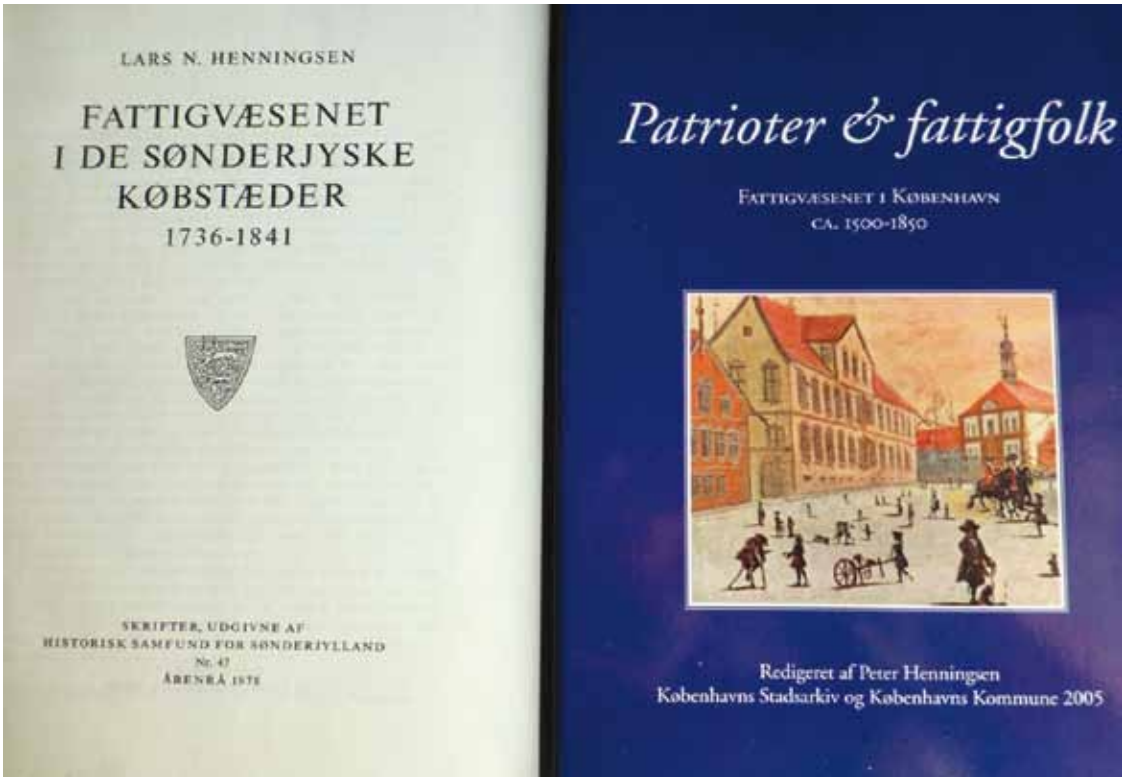

Fig. 2. Der foreligger kun få større afhandlinger og antologier om fattigvæsenets historie i Danmark. Standardværket er stadig Harald Jørgensens bog fra 1940 (se litteraturlisten), men der er også grund til at fremhæve disse to bøger, der bl.a. belyser, hvordan oplysningstidens tanker influerede på socialforsorgen. Lars Henningsens bog indeholder også en komparativ analyse af administrationen i de enkelte byer.

To date, only a few large-scale theses and anthologies have been written on the history of the poor system in Denmark. The standard work is still Harald Jørgensens book from 1940 (see literature list), but there is a good reason to emphasize these two books, which throw some light on how thoughts and currents prevalent during the Age of Enlightenment influenced social welfare. Lars Henningsens book also contains a comparative analysis of the administration from some specific towns.

en slags katekismus for et bedre indrettet fattigvæsen[7]. Her fremhævede Niemann, at det var vigtigt at undersøge de fattige personers individuelle forhold, så hver enkelt kunne få den mest hensigtsmæssige hjælp. Han lagde også stor vægt på forebyggelse, således at man undgik, at den trængende blev totalt forarmet. I denne forbindelse pegede han på, at det også kunne give mening at hjælpe raske personer, som midlertidigt var røget ud i arbejdsløshed. For ledighed var ikke nødvendigvis selvforskyldt og fremkaldt af dovenskab. Niemann delte dette synspunkt med mange andre af samtidens samfundsdebattører, men det stod i stærk kontrast til den gængse holdning i ældre tid, at man under ingen omstændigheder måtte uddele fattighjælp til mennesker, der var raske og rørige, men blot stod uden beskæftigelse. Imidlertid gik Niemann ind for at nægte hjælpe til de arbejdsduelige fattige, som sagde nej til fattigvæsenets arbejdstilbud. For arbejde var den bedste form for fattighjælp, og man burde kun uddele almisse til personer, der var helt hjælpeløse.

Niemann, der arbejdede i Kiel, var stærkt inspireret af den nye fattigordning, som rådet og borgerne i Hamborg havde gennemført i 1788. Her var byen blevet inddelt i fem hoveddistrikter, der hver bestod af 12 ”fattigkvarterer” med en *Armenpfleger* (fattigplejer) i spidsen. Denne person fik til opgave at holde nøje øje med de fattiges tilstand, sørge for arbejde til de arbejdsløse og pleje til de syge. Desuden skulle han uddele den nødvendige almisse og holde byens ledelse orienteret om for-

holdene. Med sine tekster gav Niemann inspiration til lignende ordninger i forskellige købstæder i Slesvig-Holsten, og i løbet af nogle årtier blev *Armenpfleger*-institutionen indført i næsten alle de slesvigske byer. Derimod synes *Armenpfleger*-ordningen ikke at have sat sig spor i kongeriget bortset fra København.

Alle de initiativer, der har været nævnt indtil nu, var af lokal karakter. I 1787 blev der imidlertid også taget et vigtigt initiativ på centralt niveau, idet der blev nedsat en kommission til forbedring af fattigvæsenet i købstæderne og på landet. Kommissionen fik 11 medlemmer, deriblandt flere af datidens mest prominente politikere og embedsmænd såsom brødrene Christian Ditlev og Ludvig Reventlow, Sjællands biskop Nicolai Edinger Balle samt Oluf Lund Bang, der i sin egenskab af generalprokurør var regeringens juridiske rådgiver i lovgivningsspørgsmål[8].

I 1791 afgav kommissionen en længere betænkning, hvori den understregede, at det offentlige havde pligt til at bidrage til afhjælpningen af "al virkelig Trang", og at dette også gjaldt for personer, som kun i en kort periode måtte savne det "uomgiengelig fornødne"[9]. I sin argumentation for dette synspunkt pegede kommissionen på, at statens "Hovedstyrke bestaaer i Mængden af dens arbeidende Lemmer", og at det var vigtigt, at man ikke mistede nyttig arbejdskraft, der kunne "bidrage til den almindelige Velstand". Imidlertid skete det ofte, at "friske Arbeidere", som blev ramt af sygdom, endte med at falde fattigvæsenet "til Last for deres øvrige Levetiid", blot fordi de ikke havde tilstrækkelige midler til at klare sig for, mens de var syge. Kommissionen lod derfor forstå, at det var ren og skær sund fornuft, hvis fattigvæsenet gennem "en ringere og temporair Udgift" kunne forhindre "en vedvarende Byrde" (s. 31).

To af kommissionens andre hovedsynspunkter lød således: "Det paalægges enhver Commyne [købstad eller landsogn] at forsørge sine fattige uden Byrde for Statens almindelige Kasse" og "Enhver Commyne sørger for at beskieftige sine fattige med nyttigt Arbeide ligesom enhvers Kræfter formaar" (s. 7). Om sidstnævnte punkt bemærkede kommissionen, at det ville være uforsvarligt blot at overlade til de fattige selv at finde et arbejde. Dels skortede det på jobs i mange mindre købstæder og landsogne, dels ville en del potentielle arbejdsgivere nok vægre sig ved "at betroe sit Material til en ubekiendt Fattig eller at lade forrette sit Arbeide ved een, som formedelst virkelig legemlig Uformuenhed ikke er i Stand til at aflevere det igien førend efter en længere Tid" (s. 39). Kommissionen anså det derfor som "en uomgiengelig Nødvendighed", at det offentlige trådte til med arbejdstilbud til de trængende, og som konkrete eksempler nævnte den at spinde, strikke, binde strømper, vogte kreaturer, grave grøfter, plante pil, luge, sanke små sten af ageren, flette kurve og måtter, lave træsko og skære træskeer m.m. Men kommissionen understregede, at det måtte være en ubetinget pligt for den ledige at tage imod, hvad "Commynen" tilbød ham eller hende – også når det "ikke maatte være aldeles af det Slags, den [trængende] pleier at forrette" (s. 40-41). Parallellen til nutidens aktiveringsdebatter er ganske påfaldende!

Desværre kom kommissionens betænkning på et tidspunkt, hvor de ledende politikere og embedsmænd brugte det meste af deres tid på en stor finansreform[10]. Betænkningen blev derfor ikke omsat i konkrete politiske beslutninger. Men kommissionen arbejdede videre med forholdene i København, og resultatet blev her i første omgang en forordning af 9. marts 1792 og bagefter et reglement af 1. juli 1799, som indeholdt en fuldstændig reform af hovedstadens socialforsorg. Den nye ordning udmærkede sig bl.a. ved at lægge megen vægt på det forebyggende arbejde og ved en meget omhyggelig udspørgen af de trængende. Ved udarbejdelsen af den københavnske fattigplan havde man inddraget erfaringer fra en lang række danske og udenlandske byer. Ordningerne i Hamborg og München stod centralt i billedet, men der blev også hentet megen inspiration fra fire af monarkiets egne byer, nemlig Kiel, Trondheim, Randers – og Ribe[11].

Grundreglerne for Ribes fattigvæsen

Men hvad var det da, der skete i Ribe i 1780'erne og 90'erne? Udover etableringen af en spindeanstalt udarbejdede magistraten som tidligere nævnt et nyt regelsæt for uddeling af fattighjælp. Grundreglerne, der blev vedtaget i 1789, men først trådte i kraft ved årsskiftet 1790/91, havde tre hovedformål[12]. Magistraten formulerede dem således:

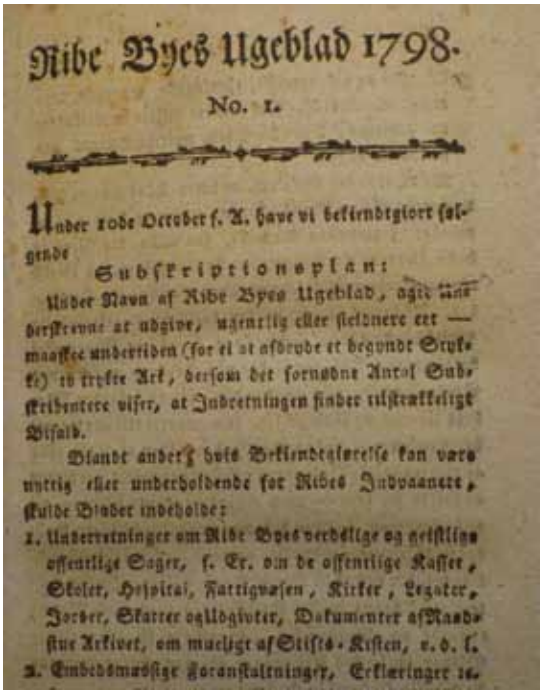

Ribe Byes Ugeblad 1798.

No. 1.

Under 10de October f. A. have vi bekiendtgiort følgende

Subskriptionsplan:

Under Navn af Ribe Byes Ugeblad, agte vi underskrevne at udgive, ugentlig eller sieldnere end maaskee underiden (for ei at afbryde et begyndt Stykke) to trykte Ark, dersom det fornødne Antal Subskribentere viser, at Indretningen finder tilstrækkelig Bifald.

Blandt andre hvis Bekiendtgiørelse kan være nytig eller underholdende for Ribes Indvaanere, skulde Blader indeholde:

1. Underretninger om Ribe Byes verdelige og geistlige offentlige Sager, f. Ex. om de offentlige Kasser, Skoler, Hospital, Fattigvæsen, Kirker, Legater, Jorder, Skatter og Udgivter, Dokumenter af Raadstue Arkivet, om mueligt af Stifts-Kisten, e. d. f.
2. Embedsmæssige Foranstaltninger, Erklæringer 2c.

Fig. 3. I 1798-99 udgav borgmesteren og stiftsprovsten et lille tidsskrift, der blev brugt til at orientere lokalbefolkningen om vigtige kommunale anliggender. "Ribe Byes Ugeblad" kom dog kun til at handle om to emner, men de fik til gengæld en ganske fyldig behandling. Det var fattigvæsenet og bylandbruget. Tidsskriftet indeholder afskrifter at flere af de vigtigste dokumenter om fattigvæsenet i årene fra og med 1789. Det kgl. Bibliotek.

In 1798-99 the Lord Mayor and Dean of the diocese published a small magazine, which was used as a platform to orientate the local population about important municipal matters. As it turned out "Ribes Byes Ugeblad" only came to deal with two subjects, but these were then given ample coverage. The main subjects were the poor system and the towns farming community from 1789 onwards.

- "Om det end ei bliver os mueligt ganske at forsørge alle Stadens Trængende, dog i det mindste at afhielpe den egentlige Nødlidenhed hos enhver af dem"
- "at afskaffe alt Betlerie her i Staden" og
- "saavidt mueligt at befordre Arbeidsomhed og Moralitet iblandt de Fattige".

Herefter fulgte hele 16 punkter, som nøje skulle overholdes for at nå de nævnte mål. Hele seks af dem handlede om afstraffelse af betlere og belønning af personer, som pågreb en tigger. Stort set alle de øvrige punkter drejede sig om, hvem der kunne modtage hjælp og på hvilke betingelser. Det helt centrale pkt. 1 begyndte med disse ord: "Ikke en eneste virkelig Nødlidende bør savne Hielp, men ingen Fattig bør falde hans Medborgere meere til Last, end Nøden virkelig tvinger ham. Ingen, der ei er villig til at giøre alt det Arbeide, han er i Stand til, bør altsaa understøttes". Herefter tilføjede magistraten dog, at hvis en person – efter at have arbejdet så meget, som han var i stand til – stadig manglede et vist beløb for at klare dagen og vejen, skulle fattigvæsenet dække denne manko, men heller ikke mere. Magistraten understregede da også, at de fattige under ingen omstændigheder måtte snylte sig til flere penge end højst nødvendigt. For hvis den nye ordning gav de fattige udsigt til "med lidet eller intet Arbeide at faae deres sikkere Ophold, saa er alt Haab om at udbrede Orden, Arbeidsomhed og Moralitet iblandt dem forgiæves"! Det var magistratens opfattelse, at de fleste personer "i de ringeste Stænder" kun havde ét motiv til at udføre arbejde, nemlig frygten for mangel på mad og andre fornødenheder.

Det var disse omstændigheder, der var baggrunden for, at magistraten havde bestemt sig for at holde den maksimale almisse så lavt som 4 skilling om dagen i vinterhalvåret og 3 skilling om sommeren. Og disse beløb skulle kun udbetales til de personer, der slet ikke var i stand til at udføre nogen form for arbejde. Desuden skulle almissen afpasses efter antallet af personer i husstanden og deres alder. For som magistraten skrev: "Naar flere leve sammen, behøves ei aleene mindre til hvers Underholdning, men de kunne tillige da alle arbeide meere". Dertil kommer, at børn ikke kunne gøre krav på ligeså stor en almisse som voksne. For børn mellem 9 og 15 år regnede man med en halv almisseportion, mens 5-9-årige børn måtte nøjes med ¼ portion, og de helt små børn endnu mindre.

En karakteristik af almissesøgerne i 1790

Ifølge grundreglerne måtte alle, der ønskede fattighjælp fra byen, lade sig eksaminere om deres økonomiske forhold, og disse oplysninger skulle indføres i en særlig protokol. Denne bog giver os et usædvanligt detaljeret billede af vilkårene for underklassen i en dansk købstad i slutningen af 1700-tallet.

Af de 116 indførsler under året 1790 handler

ikke færre end 68 (59%) om enker eller andre enlige kvinder, hvorimod der kun ses ni enlige mænd og 33 ægtepar. Endelig optræder der seks børn og unge i listerne. Sammenlignet med mange andre oversigter over almissesøgende og –modtagere i 1700-tallets købstæder er der imidlertid tale om en relativt høj andel af ægtepar. Som man kunne forvente, var der også en klar overvægt af ældre personer blandt de trængende, idet 83 (56%) var fyldt 60 år, og 48 (33%) havde rundet de 70. Men det er faktisk mere bemærkelsesværdigt, at hele 36 (24%) var under 50 år[13].

Til sidstnævnte gruppe hørte flere ægtepar i 30'erne og 40'erne. Et godt eksempel er handskemager Hans Ibsen på 39 og Anna Christina Magdalene på 35 år. Sammen med deres fire børn på 1½-10 år boede de i Almisseboderne, og de nød allerede 8 skilling ugentlig af byens fattigkasse og 18 skilling pr. uge fra anden side. Nogle dage arbejdede manden inden for sit fag, til andre tider hjalp han sin far, men oftest gik han ærinder uden for byen. Konen havde derimod ingen indtjening, "da hun har svage Øine og mange Børn". Børnene var endnu ikke i stand til at arbejde, fortalte Ibsen; i øvrigt gik de to ældste i skole. Ved beregningen af den fremtidige understøttelse fra byen fandt fattiginspektionen imidlertid, at konen og de to ældste børn "bør fortiene" henholdsvis 6, 4½ og 2¼ skilling ugentligt. Og da manden skulle kunne ernære sig selv (trods 5-6 huller på det venstre ben!), og familien jo allerede modtog en del privat understøttelse, måtte den nøjes med for fremtiden at få 18 skilling om ugen i vinterhalvåret og 6 skilling ugentligt om sommeren. På årsbasis blev det til sølle 6½ rigsdaler fra byens fattigkasse – hvad der dog trods alt var et lille fremskridt i forhold til den hidtidige tilstand for familien.

Anna Thomasdatter fik derimod ikke en eneste skilling ud af sit besøg på rådhuset. Den 33-årige soldaterenke kunne ellers fortælle fattiginspektionen, at hun ikke modtog anden understøttelse "end at hendes Moder (selv fattig i Farup Sogn) sender hende tit Mad, naar hun kaager til sig selv". Anna Thomasdatter oplyste også, at hun undertiden gik med brødkurv for Jørgen Bager, og at hun kunne tjene 3 skilling på 1 mark brød (hvilket giver en fortjeneste på 19%). Desuden kunne hun på 3-4 dage spinde et pund groft hør. Hun havde tre sønner på henholdsvis 11, 10 og 4 år. De to ældste havde tidligere gået i skole hos Mathias Skoleholder, "men nu behøver hun det de kunne fortjene"! De to drenge pillede tobak i hospitalsforstander Ussings tobaksspinderi[14], og det indbragte dem hver især 18 skilling om ugen. Og heri bestod lige præcis Anna Thomasdatters problem i forhold til fattigvæsenet. For som fattiginspektionen noterede i protokollen: "De 2 ældste Børn fortjener allerede mere, end højeste Almisse for den hele Familie kunde efter vore Grundsætninger beløbe til".

Anna Thomasdatter var som nævnt enke efter en soldat. Det samme var tilfældet for 11 andre af de 116 almissesøgere. Derudover optræder 11 tidligere underofficerer og menige soldater på listen. Det stærke militære islæt må ses i lyset af, at Ribe gennem det meste af 1700-tallet var garnisonsby for et eller flere kompagnier af ryttersoldater eller fodfolk, og fra 1785 til foråret 1790 var byen hjemsted for op mod 500 militærfolk incl. næsten 100 soldaterkoner[15]. I 1700-tallet bestod den danske hær fortrinsvis af hvervede soldater, hvoraf mange havde indgået kontrakter for 6-8 år, og en del valgte at forny kontrakten en eller flere gange. Det var ganske almindeligt, at såvel underofficerer som menige soldater blev boende i garnisonsbyen, efter at de havde forladt militæret. Nogle af dem klarede sig ved et håndværk; andre hutlede sig igennem med forskellige former for daglejerarbejde. Fattigprotokollen fra Ribe indeholder flere gode eksempler.

Om den 56-årige Poul Nielsen, der havde været ryttersoldat i 21 år, får vi således at vide, at han arbejdede som håndlanger hos murermestrene. Det indbragte ham 12-16 skilling om dagen, hvortil kom "lit Drikke i Almindelighed" og en sjælden gang "lit Mellemmad hos dem han arbejder for". Desuden var han i stand til at flikke sko. Fattiginspektionen fandt da heller ikke nogen grund til at støtte ham økonomisk. Og selv om hans kone var 81 år, burde hun også kunne tjene noget, mente inspektionen. Alligevel besluttede man at fastholde det beløb, som hun hidtil havde modtaget fra byen, nemlig 8 skilling om ugen året rundt. Det skete med henvisning til grundreglerne, hvor det udtrykkeligt blev fastslået, at det nye regelsæt ikke måtte føre til reduktion eller bortfald af støtte til personer, som allerede modtog hjælp fra fattigvæsenet.

A. Anmærkninger angaaende de Fattiges egen Forfatning

1. No.	1	6
2. De Fattiges Navne	Friderich Küster /: afskediget Under Officier fra det forrige Riberske Regiment paa 3die Aar :/	Anna Catharina, Morten Nielsen Mandøes Enke /: han faaer med en Baad :/
3. Om de eje Huus?	Nej	Nej
4. Hvad de skylde derpaa?		
5. Om de ellers skylde noget?	Ja til Kjøbmand J. Lyhne 2½ rdr [rigsdaler]	Skylder intet
6. Hos hvem de boe til Leje?	Huuset tilhører JustitsRaad Fridsch	Hendes Datter Daarthe Posts
7. Hvad de give i Huusleje?	5 rdr aarlig betales ½ aarviis, til Paaske og til Mikkelsdag	Hidtil intet
8. Om de har nogen publik [offentlig] eller privat Understøttelse, og hvad?	Han har 16 rdr aarlig i Pension anviist her paa Amtstuen	Har frie Føde hos hendes Datter Daarthe, skjønt denne selv er trængende.
9. Om de hos Nogen have noget tilgode? Eller eje noget ellers?	Har intet tilgode; ejer ellers intet uden nogle faae Huusgeraad	Har intet tilgode, og ejer intet uden 1 Seng
10. Alder	59 Aar, Konen 44	76
11. Fødested	Ved Rendsborg, Konen fra Oldesloe	Paa Sønderhoe
12. Hvorved de ernære sig? Og hvad de omtrent fortjene?	Hans Kone spinder, og hans Datter strikker for Folk; den første kan spinde omtr: 1 pd. ugentlig, den sidste kan strikke omtrent 1 Par Strømper ugentlig.	Spoler lit /: saavidt hendes Svaghed og Alder tillade :/ for hendes Datter
13. Hvad Slags Arbejde de best kunne forrette?	Konen kan best spinde, Datteren best strikke, dog ogsaa noget spinde.	Kan nesten slet intet forrette.
14. Helbreds Beskaffenhed	Manden er blind og paa 5te Aar sengeliggende, Konen frisk.	Kan neppe rejse sig fra det Sted hun er paa.
15. Hvorlænge in loco? [dvs. i Ribe]	5½ Aar	Omtrent 30 Aar.
16. Vita anteacta		
17. Gift eller ikke	Gift	Enke

Af samme årsag fik Mads Rytter lov til at beholde sine 8 skilling om ugen. Den 83-årige mand tjente ellers 72 skilling ugentligt ved at "pille lit Tobak" hos hospitalsforstander Ussing. Flere af de andre tidligere soldater levede af at vogte kvæg i Ribe og omegn, stange ål eller vinde garn. Den 65-årige Peder Jensen supplerede garnarbejdet med lidt violinspil på landet, og han blev åbenbart ofte honoreret med fødevarer.

Blandt de 116 almissesøgere finder vi også et par af byens funktionærer, nemlig markmanden Jens Jensen og Ingeborg Engel Mortensdatter, som videreførte natmandshvervet efter sin afdøde mand. Den 48-årige markmand fortalte, at han modtog 4 rigsdaler årligt af byen for at holde opsyn med bymarken samt 4 skilling af hver ager i Galgemarken, der blev besået med korn. Men da han ikke havde mulighed for at forlade marken, kunne han

B. De fattiges Børns Forfatning

1. Sønner	1 Tambour ved det forrige Riberske Regiment	
2. Døttre	1 i Rendsborg hos Frue Bøhmer, 1 her	2 som forommeldt
3. Alder	Den herværende Dtr: i 15de Aa	
4. Helbred	Den herværende Datter er frisk	
5. Om de gaae i Skole? Hos hvem?	Behøves hjemme	
6. Om de anføres til noget Arbejde? Hvilket? Og hvad de fortjene?	Hun strikker som forommeldt.	

C. Inspectionens Resolution: hvem der bør nyde Understøttelse og hvorledes Enhver bør understøttes fra 3die Januar 1791 af.

	Beregnes				*Udbetales ugentlig*	
	Daglig		*Ugentlig*			
	Vinter	*Sommer*	*V.*	*S.*	*V.*	*S.*
No. 1. Manden har 12 rd aarlig, [dvs.] over 4 s. daglig, følgelig efter vore vedtagne Grundsætningers § 3 ej bør tilstaaes mere. Konen og den voxne Datter ere friske, følgelig bør de /: efter § 1, 2 og 5 ibidm :/ ernære dem selv.						
No. 6. Beregnes /: §4 :/ Ansettes formedelst hendes Alder og Skrøbelighed kun til at fortjene daglig ½ s.	3	2½	21 3	17½ 3	18	14

Fig. 4. I 1790 begyndte Ribe magistrat at foretage grundige forhør af alle, der søgte almisse fra byen. Svarene blev indført i en særlig protokol. Her ses notaterne om to af ansøgerne. (Landsarkivet i Viborg, Ribe rådstue, Protokol over de fattige i Ribe 1790-97 (D22-601)).

In 1790 the town magistrate in Ribe began to carry out thorough interrogations of every person, who sought poor relief from the town. Their replies were written recorded in a specific protocol. Here are listed the notes relating to two of the applicants.

ikke kombinere dette hverv med anden beskæftigelse. Hans kone kunne derimod spinde to pund uld om ugen, og hun fik i almindelighed 12 skilling pr. pund. Også det ældste af de fire børn – en pige på 14 år – var i stand til at spinde. Alligevel valgte fattiginspektionen "som Hielp til Børnene" at bevilge markmandsfamilien 8 skilling om ugen året rundt.

Den 53-årige natmandsenke modtog 7 mark om måneden (dvs. 12¾ rigsdaler om året) for at udføre sit arbejde, der indbefattede at fjerne dyreådsler, flå selvdøde kreaturer og udføre andre renovationsopgaver samt bistå bødlen ved henrettelser og andre barske straffe. Udover sin kommunale indtægt kunne Ingeborg Engel Mortensdatter tjene lidt ved spindearbejde. Men hun havde hele seks børn, hvoraf de tre yngste var hjemmeboende, mens den ældste var i dårekiste (et forvaringssted

for sindssyge)[16]. Det var netop af hensyn til dem, at fattiginspektionen besluttede at tildele hende 12 skilling om ugen både vinter og sommer.

Natmændene var en foragtet gruppe i 1700-tallets samfund, og mange mennesker ønskede at have så lidt som muligt at gøre med de personer, der udøvede dette erhverv. Til gengæld ser man ofte slægtsforbindelser mellem natmænd i samme region. Notaterne om Ingeborg Engel Mortensdatter i Ribes fattigprotokol viser, at det også var tilfældet i det sydlige Jylland. Det fremgår nemlig, at hendes andet barn var natmand i Kolding, mens det tredje var gift med natmanden i Tønder. Tilsyneladende var det fjerde barn ved at blive oplært til at overtage hvervet i Ribe.

Fattigprotokollen giver også mange andre oplysninger om geografisk mobilitet og kontakt til omverdenen. Det fremgår dog, at langt de fleste af de almissesøgende stammede fra Ribe eller andre lokaliteter i det sydlige og vestlige Jylland. Men der var også enkelte sjællændere, fynboer, tyskere og svenskere iblandt – samt en glarmester, der var født i Kurland (i dag Letland) og en kandestøber fra Italien. Langt mere bemærkelsesværdige er dog to notitser om bortrejste sønner. Den ene var blevet købmand i "America, Charlestown" (måske Charleston i South Carolina); den anden var rejst til Nordamerika efter at have uddannet sig som blikkenslager. I 1790'erne var der endnu meget lang tid til, at USA blev et populært rejsemål for udvandringslystne danskere.

Fig. 5. Protokollen over almissesøgere 1790-97 viser, at mange skyldte penge til madame Rahr. Købmandsenken i Sønderportsgade 37 var da også uden tvivl byens mest velhavende person i 1790'erne. Hendes mand havde både været engageret i handel på Vest- og Sydeuropa og hval- og sælfangst i Nordatlanten. Madame Rahr valgte efter nogle år at hellige sig den hjemlige tømmerhandel, men derudover tjente hun store penge på investering i fast ejendom og pengeudlån. Foto: Sydvestjyske Museer, maleri i privateje.

The protocol of poor relief applicants 1790-97 shows, that many of them owed money to Madam Rahr. She was the widow of a merchant residing in Sønderportsgade 37 was without doubt one of the towns most wealthy inhabitants in the 1790's. Her husband had been engaged in trade with Western and southern Europa as well as whale and seal hunting in the North Atlantic. Madame Rahr chose after a number of years to concentrate on the native timber market, but apart from that she earned a sizable income from investments in property and money lending.

Fattigvæsenets anspændte økonomi og løsningen på krisen

Selv om indsatsen for de fattige i Ribe blev kraftigt forøget i årene omkring 1790, skete der ingen ændringer i fattigvæsenets økonomi. Borgernes frivillige gave, som skulle betales på rådhuset fire gange om året, var stadig langt det vigtigste økonomiske grundlag. I de første år efter 1789 lykkedes det at tilvejebringe ret betydelige beløb ad denne vej. Derefter begyndte så mange borgere at undslå sig, at magistraten blev bekymret. Det gav anledning til flere skrivelser til Danske Kancelli (datidens "Indenrigsministerium"). Korrespondancen er optrykt i *Ribe Byes Ugeblad* 1798-99.

De emner, som blev forelagt kancelliet, kan opdeles i to kategorier. Den første handler om muligheden for at begrænse udgifterne ved at afvise visse fremmede. Denne problemstilling blev rejst af politimesteren, som i to notater fra november 1796 pegede på et par konkrete sager[17]. I det ene tilfælde var en gammel kone flyttet fra Haderslev til Ribe for at være i nærheden af sønnen, der var håndværker i byen. Selv om sønnen på moderens vegne skriftligt havde givet afkald på offentlig hjælp, frygtede politimesteren, at konen før eller siden ville komme til at belaste byen. Den samme frygt havde han, når det gjaldt en ung tilrejsende kvinde, som havde mistet sit job som tjenestepige pga. graviditet og som nu søgte ammeplads efter barslen.

Magistraten delte politimesterens frygt, men den fandt, at det ville være "betænkeligt at forbyde dem Ophold her, saalænge de hverken kunne betragtes som Løsgængere … eller findes i Betlerie". Og i en svulstig formulering, der er typisk for tiden, skrev magistraten til kancelliet, at det ville være umenneskeligt at "rive en af Alder og Livets Besværligheder kraftesløs Moder ud af en Søns Arme [og at] udsætte en skyldfrie og hielpeløs Frugtsommelig med hendes spæde Foster for at omkomme paa Marken, da ingen godvillig vil antage sig dem". Magistraten benyttede imidlertid lejligheden til at pege på det mere principielle problem, at tilrejsende allerede efter to års ophold i byen opnåede forsørgelsesret på dette sted. Magistraten anmodede om, at fristen blev forlænget, men fremkom ikke med konkrete forslag. Kancelliet reagerede ikke på denne anmodning. Derimod fik magistraten et klart svar på spørgsmålet om udvisning. Det lød således: "Naar en fri, Arbeidsfør og villig Person, forsynet med lovlige Beviiser om sit Forhold paa de forrige Opholdsstæder, vil enten ved Tieneste hos boesatte Familier, ved Dagleie, eller paa anden sømmelig Maade ernære sig, saa er hverken Øvrighed eller Kommune berettiget til, enten strax eller inden 2 Aars Forløb, at bortvise dette Menneske og føre det til sit forrige Hiem, af Frygt for muelig Trang til offentlig Hielp i tilkommende Alder og Svaghed".

Den anden problemstilling, som involverede Danske Kancelli, handlede om muligheden for at forøge fattigvæsenets indtægter[18]. I november 1796 sendte magistraten og stiftsprovsten et brev til kancelliet med en fyldig beskrivelse af Ribes fattigordning. Samtidig argumenterede de for, at to bestemmelser fra 1730'erne reelt gav bystyret hjemmel til at påligne beboerne en særlig skat til at dække de nødvendige udgifter, som ikke kunne klares via frivillige gaver og renteindtægter. Magistraten og stiftsprovsten ville blot sikre sig, at kancelliet var af samme opfattelse … Men de fremlagde også flere ekstra forslag til finansiering af fattigvæsenet. Et af dem handlede om en særlig afgift på handel med faste ejendomme, skibe og løsøre. Et andet drejede sig om en afgift, der skulle betales af "Kunstnere, Eqvilibrister etc., som … vise sig offentlig for Betaling". Desuden foreslog de, at de personer, som tilhørte byens lavere borgerskab, blev fritaget for at svare en del af deres statsskat (den såkaldte ekstraskat), hvis de i stedet betalte det samme beløb til Ribes fattigkasse. Tilsvarende kunne de personer, som påtog sig at opfostre forældreløse børn for fattigvæsenet, blive fritaget for at betale ekstraskat af disse børn. Endelig foreslog magistraten og stiftsprovsten, at Ribe Hospital og de øvrige stiftelser i byen fik et direkte pålæg om at tage sig af alle "virkelig Nødlidende", som byens fattigkasse ikke så sig i stand til at hjælpe.

Kancelliet sendte brevet i høring hos "den store fattigkommission", der jo fem år tidligere havde udarbejdet en betænkning om det fremtidige fattigvæsen i købstæderne og landsognene. Her noterede man, at Ribes grundregler og håndtering af de sociale problemer i høj grad stemte overens med de tanker, som kommissionen selv havde fremført i betænkningen. Kommissionen nikkede også genkendende til flere af de alternative indtægtskilder, som magistraten og stiftsprovsten havde bragt på bane.

I kancelliet så man egentlig helst, at sagen blev lagt i venteposition, indtil der var udarbejdet en ny fattiglov for hele landet. Men da man frygtede, at den udmærkede ordning i Ribe ville bryde sammen inden for kort tid, hvis bystyret ikke fik lov til at skaffe sig ekstra indtægter, blev det alligevel besluttet at indstille til kongen, at ønskerne fra Ribe blev imødekommet. Den 9. juni 1797 kunne Christian 7. da underskrive et reskript, som gav magistraten tilladelse til at opkræve en særlig skat til at dække de manglende indtægter. Tjenestefolk, håndværkssvende og tjenende børn blev dog fritaget for denne skat. Der blev også udstedt et regulært forbud mod at røre ved fattigkassens formue på 6715 rigsdaler 5 mark 6 skilling. Desuden anerkendte kongen og kancelliet, at principperne fra 1789 "fremdeles indtil videre" dannede grundlag for Ribes fattigvæsen. Bystyret fik imidlertid pålæg om at sætte den maksimale ydelse pr. dag op fra 4 til 6 skilling. Derimod indeholdt reskriptet intet om alternative indtægtskilder. Men disse punkter i ansøgningen var nu reelt også overflødige, eftersom der ikke var sat nogen grænse for det beløb, som bystyret måtte påligne borgerne.

Med reskriptet af 9. juni 1747 fik Ribe en forsmag på den nye fattiglovgivning, der trådte i kraft for hele kongeriget seks år senere. Fattigreglementet af 1803 gjorde det nemlig muligt for de lokale

myndigheder at udskrive ejendomsskatter m.m. for at skaffe de fornødne midler til fattigvæsenet. Desuden blev det påbudt, at der ved afslutningen af hvert år skulle udarbejdes en forsørgelsesplan for alle de personer, der var berettiget til offentlig hjælp, og denne plan skulle danne grundlag for skatteligningen.

Et af motiverne til fattigreglementet af 1803 var et ønske om at give flere mennesker adgang til offentlig hjælp. Undersøgelser fra flere byer viser da også, at der skete en væsentlig forøgelse af fattighjælpen, i alt fald i årene lige efter 1803. I Odense blev det udbetalte beløb således på én gang mere end tredoblet, og i Kalundborg kunne man næsten notere en tredobling mellem 1803 og 1805[19]. I Ribe skete der derimod kun en mindre stigning i antallet af almissemodtagere fra ca. 50 i årene umiddelbart forud for loven til lidt over 60 de følgende år. Men her havde man jo også allerede taget forskud på de nye tider.

Sammenfatning

Denne artikel har haft til formål at give et indblik i oplysningstidens livlige debat om socialforsorg og at belyse Ribes rolle i denne debat. Den handlede både om at udvide den offentlige forsorg til nye grupper – herunder arbejdsløse, der kun var midlertidigt nødlidende – og om at stille større krav til de personer, som blev anset for at være "i virkelig Trang". Der blev især lagt vægt på at give de fattige offentlige arbejdstilbud, men det var også en udbredt opfattelse, at de personer, som afslog et sådant tilbud, ikke gjorde sig fortjent til økonomisk understøttelse. Bagved dette lå en generel opfattelse af, at socialforsorgen kunne bruges som et redskab til at opdrage de fattige til at blive mere flittige og stræbsomme – til gavn for hele samfundet.

De nye tanker om socialforsorg vandt udbredelse i hele monarkiet i de sidste årtier af 1700-tallet, og i mange købstæder blev der oprettet spindeanstalter i 1780'erne og 90'erne. Det skete også i Ribe, men her synes bystyret at have gjort en væsentligt større og mere koncentreret indsats til fordel for de fattige, end det var almindeligt rundt om i landet. Der blev således i 1789 udarbejdet et detaljeret sæt af grundregler for den offentlige fattigforsorg, og disse principper dannede grundlag for de følgende års udbetalinger. 1790'ernes socialforvaltning i Ribe er særdeles veldokumenteret i form af en protokol over alle almissesøgerne og deres vilkår. Bogen viser bl.a., at det var meget almindeligt at kombinere forskellige former for løst arbejde og understøttelse, og at byens fattiginspektion forventede, at selv børn under 10 år og raske mennesker over 80 år gjorde, hvad de kunne for at skaffe sig egen indtægt.

I 1796 så magistraten og stiftsprovsten sig nødsaget til at søge Danske Kancelli om udveje til at forøge fattigvæsenets indtægter. Resultatet blev, at magistraten blev bemyndiget til at udskrive en særlig fattigskat, og den fik dermed et redskab i hænde, som først i 1803 blev indført i hele landet. Henvendelsen til Danske Kancelli betød imidlertid også, at "den store fattigkommission" fik et indgående kendskab til socialforvaltningen i Ribe, og dette har formentlig haft direkte betydning for udformningen af den københavnske fattigordning i 1799 og måske også kongerigets fattigreglement fire år senere. Så selv om vi endnu mangler en del brikker til en fuldstændig forståelse af den socialpolitiske udvikling i disse år, forekommer det rimeligt at betegne Ribe som en af pionerbyerne i oplysningstidens fattigforsorg.

Noter

1. Landsarkivet i Viborg, Ribe rådstue, Protokol over de fattige i Ribe 1790-97 (D22-601). Her nævnes 116 personer under 1790 og 83 under 1797. Det kan dog ikke helt afvises, at enkelte af de 116 først indfandt sig et af årene efter 1790.
2. En fyldigere beskrivelse af dette emne ses i Mikkelsen 2010, s. 173ff., hvor der også er henvisninger til anden relevant litteratur.
3. En sammenfatning af de negative erfaringer i bl.a. Aarhus, Kalundborg og Odense ses i Mikkelsen 2008, s. 370ff.
4. Gengivet efter Henningsen 1978, s. 117. Henningsens bog indeholder en fortrinlig redegørelse for de skiftende holdninger til fattigvæsenet, navnlig i hertugdømmet Slesvig, fra slutningen af 1700-tallet til ca. 1840.
5. Henningsen 2005, s. 14. Se også Mikkelsen 2005, s. 83, hvor Københavns Magistrat citeres for følgende udtalelse i 1782: "Hvis der ikke for Ungdommens Opdragelse saaledes bliver sørget, at de fra de yngre Aar af blive vandte

til Arbeidsomhed, Flittighed, gode Sæder og Religion, vil alle Ting komme i den Uorden, ja Fattigdom og Usselhed med Folkemængden saaledes tiltage, at det blive en absolute Umulighed at underholde de Fattiges Antal".

6. Om skolerne, se Ranvig-Christensen og Wille 2005, s. 185. De to forfattere argumenterer i øvrigt for, at fattigvæsenets skoler kom til at danne forbillede for det senere almindelige skolevæsen i hovedstaden.
7. Betegnelsen "katekismus" er anvendt i Henningsen 1978, s. 118-21.
8. Kommissionens betænkninger og andre dokumenter findes i: Rigsarkivet, Danske Kancelli, Komm. ang. fattigvæsenets bedre indretning, 1787-1795 (pk. F81).
9. Betænkningen af 16. december 1791, s. 7. Kommissionen var meget omhyggelig med at definere begrebet virkelig trang. Det beskrives således (s. 17): "at de [trængende] ved deres Kræfters mueligste Anstrengelse ikke formaae at tilveiebringe noget eller ikke alt, hvad som udfordres til deres nødtørftige Underholdning [understøttelse], til deres Pleie i Sygdoms Tilfælde eller til deres Børns Opfødelse og Opdragelse, og denne Mangel ikke kan erstattes med deres nær Paarørendes Hielp; ligesom og alle Børn, som ikke have Forældre eller nær Paarørende, der kunne sørge for deres Underholdning og Underviisning".
10. Johansen 2009, s. 82. Se også Jørgensen 1940, s. 27.
11. Mikkelsen 2005, s. 112 og 115. Mikkelsens artikel giver en grundig og detaljeret redegørelse for udviklingen i det københavnske fattigvæsen 1770-1840.
12. Grundreglerne er aftrykt i *Ribe Byes Ugeblad* 1798, No. 1, s. 10ff.
13. Ved denne beregning har jeg medtaget alle de enlige personer samt begge ægtefæller hos ægteparrene. I alt drejer det sig om 147 personer, idet der mangler aldersangivelser for to almissesøgere.
14. Tobaksspinderiet blev grundlagt i 1780 og havde 20-30 medarbejdere og en årsproduktion på 100.000 pund, da det nåede sit højdepunkt i 1789.
15. En stor del del af soldaterne havde dog orlov fra militærtjenesten det meste af tiden. En glimrende oversigt over Ribe som garnisonsby i 1700-tallet ses i Smith 1936, s. 204-31.
16. I øvrigt bemærkede fattiginspektionen, at moderen selv havde lært sine børn lidt læsning og skrivning. Markmanden havde også lært sine børn at læse.
17. Det følgende bygger på *Ribe Byes Ugeblad* 1798, No. 2-3, s. 22-36.
18. Sst., No. 1, s. 4-10, og No. 3, s. 37-44. Jfr. Rigsarkivet, Danske Kancelli, Indlæg til Jyske tegnelser 1797 (sag 141).
19. Thestrup 1986, s. 115-17, og Krogh 1985, s. 318. Begge disse bybiografier giver en fin redegørelse for fattigvæsenet omkring 1800.

Litteratur

Bärens, J.H. 1790: *Efterretning om Fattigvæsenets Tilstand i Dannemark*, 1790.

Henningsen, Lars 1978: *Fattigvæsenet i de sønderjyske købstæder 1736-1841*, 1978.

Henningsen, Peter 2005: Fattigdom i København i tidlig moderne tid. *Patrioter og fattigfolk. Fattigvæsenet i København, ca. 1500-1850* (Peter Henningsen, red.), 2005, s. 5-17.

Johansen, Hans Chr. 2009: Offentlige nødhjælpsarbejder på Fyn – for 200 år siden. *Fynske Årbøger* 2009, s. 77-90.

Jørgensen, Harald 1940: *Studier over det offentlige Fattigvæsens historiske Udvikling i Danmark i det 19. Aarhundrede*, 1940 (genoptrykt 1979).

Krogh, Tyge 1985: Det offentlige fattigvæsen. *Kalundborg historie* I (Tore Nyberg & Thomas Riis, red.), 1985, s. 317-23.

Mikkelsen, Jørgen 2008: Poor relief in provincial towns in the Kingdom of Denmark and the Duchy of Schleswig, ca. 1700-1850. *Danish Towns during Absolutism. Urbanisation and Urban Life 1660-1848* (Søren Bitsch Christensen & Jørgen Mikkelsen, eds.), 2008, s. 365-410.

Mikkelsen, Jørgen 2010: Fattigvæsen. *Ribe Bys Historie* 2 1520-1850 (Søren Bitsch Christensen red.), 2010, s. 173-83.

Mikkelsen, Keld: Københavns Fattigvæsen 1770-1840. *Patrioter og fattigfolk. Fattigvæsenet i København, ca. 1500-1850* (Peter Henningsen, red.), 2005, s. 57-140.

Svend Ranvig-Christensen & Asger Boe Wille: Mangfoldige arter af borgerlig virksomhed. Fattigvæsenets skoler og folkeskoleloven fra 1814. *Patrioter og fattigfolk. Fattigvæsenet i København, ca. 1500-1850* (Peter Henningsen, red.), 2005, s. 183-206.

Ribe Byes Ugeblad, 1798-99. [Tidsskriftet findes bl.a. på Ribe Byhistoriske Arkiv]

Smith, Otto 1936: *Ribe Bys Historie 1730-1820* 1, 1936.

Thestrup, Poul m.fl. 1986: *Mod bedre tider. Odense 1789-1868*, 1986. [Et af bindene i *Odense bys historie* I-X, 1978-88]

Anvendt arkivmateriale

Rigsarkivet

Danske Kancelli, Indlæg til Jyske tegnelser, 1797

Danske Kancelli, Komm. ang. fattigvæsenets bedre indretning, 1787-1795 (pk. F81)

Landsarkivet i Viborg

Ribe rådstue, Protokol over de fattige i Ribe 1790-97 (D22-601)

SUMMARY

The poor relief system in Ribe at the end of the 18th century

The aim of this article is to give an insight into the lively debat, that took place in the Age of Enlightenment on the subject of social welfare as well as shedding some light on the role of Ribe in that debate. The debate itself revolved around the extension of public welfare to new groups – among these the unemployed, who were only temporarily in need – and on the introduction of ever-greater requirements of the people; who were seen as been in 'real need' of help. A special weight was put on the provision of public jobs for the poor, but it was also a widely held opinion, that any person who refused such an offer, was not eligible to receive economic support. Behind this view, lay the general belief, that social welfare could be utilized as a tool to lead the poor to more industrious and ambitious way of life – of benefit to the entire society.

The new thoughts on social welfare won widespread acceptance in the whole of the Kingdom during the final decades of the 18th century and spinning workhouses were established in a number of market-towns during the 1780's and 90's. This was also the case for Ribe, but here the town municipality seems to have instigated a more concerted and concentrated effort for the advancement of the poor, when compared with the norm from the rest of the country. In 1789 a detailed set of ground rules for the public poor relief and welfare and it was these principles that constituted the foundation for the payments of subsequent years. Social welfare and relief work is well documented in Ribe during the 1790's through a protocol listing all the poor relief applicants and their circumstances. The book shows amongst other things, that it was quite usual to combine different forms of loss work and relief payments and that the poor inspectors expected, that even children under 10 years of age as well as healthy people over 80 did whatever possible to support themselves.

In 1796 the Magistrate and the Diocesan Dean say no other possibility than to apply to the Danish Chancellery for other ways of increasing the income of the poor relief system. The result was, that the Magistrate was empowered to enforce a special poor tax and received thereby a tool, which was first introduced to the rest of the country in 1803. The enquiry to the Danish Chancellery also meant, that 'The Great Poor Commission' gained a thorough knowledge of the poor reief system i Ribe. This most likely had a direct and profound effect on the shaping of a similar ordinance for Copenhagen in 1799 and perhaps even, that of the entire kingdom, which was introduced four years later. So, despite the fact, that we still lack a couple of pieces in the jig-saw puzzle to enable a full understanding of social political developments during this period, it seems reasonable to term Ribe as one of the pioneer towns for poor relief and the development of social welfare during the Age of Enlightenment.

Jørgen Mikkelsen
Arkivar og seniorforsker, ph. d.
Rigsarkivet
Rigsdagsgården 9
1218 København K
jon@sa.dk

Fra magasinets gemmer
– historien om en tepotte og dens ejere

Af Søren Mulvad

Genstandene, som findes i museets magasin, har næsten alle en historie at fortælle. Nogle bærer præg af mange års slid og reparationer, som vidner om, at de har været gemt, flittigt brugt og værdsat, og de gemmer ofte på fortællinger om Ribe og dens beboere gennem tiden. En af dem er en engelsk tepotte af fajance, som har tilhørt søløjtnant Jens Christian Warming, og som ad mange omveje endte på museum.

Der står en sort, nyklassicistisk tepotte fra Wedgewoodfabriken på Sydvestjyske Museers magasin. Den er repareret i låget og forsynet med en sølvtud, hvilket fortæller om mange års brug og om, at ejerne har forsøgt at vedligeholde den, når den led skade. Altså har man sat noget ind på at bevare den. Den var åbenbart et klenodie i ejernes slægt.

Tepotten kan føres tilbage til stempelpapirforhandler, tidligere søløjtnant Jens Christian Warming, som boede i et nu nedrevet hus på hjørnet af Nygade og Korsbrødregade. Han var lidt af en original, og endnu i 1938 kunne gamle ripensere huske, at han brugte at gå på gaden i sin lange slåbrok og beskære sin hæk ved hjælp af en løjtnantssabel. Hans far, Christian Warming var student fra Ribe 1777 og blev præst i Egtved, morfaderen borgmester og byfoged Junghans i Kolding og farfaderen var værtshusholder Warming i Ribe. Jens Christian Warming blev selv født i Egtved 1798. Det er ukendt, om han havde nogen længerevarende skoleuddannelse, men traditionen fortæller, at han blev søløjtnant og deltog i kapertogterne mod engelske skibe 1807-14. Danmark havde kort forud måtte afgive sin flåde, og det er nok sandsynligt, at Warming opererede fra et af de privat udrustede kaperskibe.

Kapervæsnet var på sin vis sørøveri, men strengt

Fig. 1. Engelsk tepotte af fajance i nyklassisk stil. Fremstillet på den engelske Wedgewood fabrik. Længde:11 cm., bredde: 9 cm., højde: 12 cm. Tuden afbrækket og erstattet af en sølvtud. Under bunden stemplet: «W (* *)». Låget slået itu (ASR M7673, 7673).*

A new classical style English faience teapot. Manufactured in the English Wedgwood factory. Length: 11 cm., width: 9 cm., height: 12 cm. The spout has broken off and has been replaced by a silver spout. Stamped under the bottom: "W (* *). The lid is broken.*

reguleret i lovgivningen. Plakaten af 14. september 1807 og den opfølgende lov af 28. marts 1810 forbød på det strengeste kaperne at handle på egen hånd. De måtte opbringe "Storbritanniske Skibe", som ordene lyder i lovteksten, men de måtte under ingen omstændigheder egenmægtigt plyndre eller beskadige disse. Et hvert opbragt skib skulle tages i havn, hvor en dommer skulle behandle sagen og både skib og fragt, hvis det blev dømt som "lovlig prise" skulle auktioneres bort på offentlig auktion. Det var ikke alle indbragte skibe, som blev dømt "lovlig prise", nogle fik uhindret afsejlingstilladelse igen.

Man ved ikke, om Jens Christian Warming har købt tepotten på en af de påbudte auktioner eller, om han – trods forbuddet – har bemægtiget sig den uretmæssigt. Jens Christian Warming døde 73 år gammel i 1863. Han angives i kirkebogen ved begravelsesindførslen at have været regnskabsfører for Ribe Katedralskole og for Ribe Stifts gejstlige Enkekasse. Han var gift med Bodil Høegh (død 1878) og havde blandt andre børn datteren Lone, født 1817, som døde i barndomshjemmet i år 1900.

Lone arvede tepotten, og "gemte dette Minde fra Faderen som en Helligdom", som der stod i avisen 12. december 1938; men da hun ikke blev gift, kom den efter hendes død til familien Ferslew i Grønnegade. Om den befandt sig dér gennem én eller flere generationer, kan man ikke fastslå.

Tepotten kom fra familien Ferslew til Den antikvariske Samling i 1938. Det skete således:

En unavngiven engelsk dame besøgte Ribe og blev vist om på Hans Tavsens Hus, hvor samlingen den gang havde udstilling. Hun blev så begejstret for det lille museum, at hun gerne ville skænke museet en gave. Museets kustode, F. Buhl Pedersen vidste fra sin kollega, Ferslew (senere bosat i Grønnegade 23, i lejligheden på 2. sal), at hans slægtning, fru Ferslew, som boede på 1. etage Grønnegade 23 og var enke efter kontorist Hans Ferslew (1853-1936) på Dommerkontoret, havde den omtalte tepotte. Den engelske dame kom på den måde i kontakt til fruen i Grønnegade, og da denne var villig til at sælge tepotten, overgik den således som gave fra den besøgende anonyme englænderinde til Den antikvariske Samling, hvor den nu findes under nr. M7673.

Kilder

Ribe Stiftstidende 12. december 1938.

SUMMARY

Stories from the Museums stores
– the story behind a teapot and its owners

Many of the objects from the museums magazine conceal all sorts of stories, amongst other things about Ribe and its inhabitants down through the ages. One if them is this English faience teapot, which belonged to a sea lieutenant, one Jens Christian Warming. The lieutenant was a known character from the daily life of the town. He had taken part in privateer pirate actions against English ships 1807-14. These privateer groups carried out what was basically state sanctioned robbery on the high seas, but it was strictly regulated and all seized cargoes and ships were to be auctioned off at public auctions.

The lieutenant died in 1863 and his daughter Lone inherited the teapot, she subsequently "kept this memento from the father like a holy relic". She never married and after her death the teapot came to the Ferslew family in Grønnegade. In 1938 the teapot was bequeathed to the museum via an English lady, who, whilst in Ribe had come into contact with the Ferslew family and pot the teapot in order to bequeath it to the museum.

Søren Mulvad
Arkivleder
Varming Vesterby 9
6760 Ribe
mulvadvarming@gmail.com